

I t K

5-6

Irodalomtörténeti Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

1993

Vizkelety András: Béla hercegnek, IV. Béla király fiának menyegzője

Szilágyi Márton: Az Uránia egyik közleményének forrása

Kádár Judit: Az ember tragédiája, Byron *Káin*ja és a Madách-filológia

Szilasi László: Sejtések (A Jókai-szakirodalom ellenőrizhető kijelentéseinek latens paradigmája)

*

Kisebb közlemények

Bene Sándor: A Zrínyi testvérek az Ismeretlenek Akadémiáján (Velencei karnevál)

Lakner Lajos: Valóságfogalom, regény és művészetszemlélet összefüggése Tamási Áronnál

*

Adattár

Enyedi Sándor: Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság történetéből (1798–1801)

*

Vita

Odorics Ferenc: Fogalma(m) sincs...! (Alföldy Jenő: *Irodalmi fogalomtár A–Z*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1992)

*

Textológia

Gergye László: Kazinczy verseinek készülő kritikai kiadásáról

*

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1993. XCVII. évfolyam 5–6. szám

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Köszeghy Péter
felelős szerkesztő

Bíró Ferenc
Dávidházi Péter

Horváth Iván

Kulcsár Péter

Tarnai Andor

Tverdota György

Veres András

*

Kádár Judit

a Szemle rovat szerkesztője,
technikai szerkesztő

Vizkelety András: Béla hercegnek, IV. Béla király fiának megnyegzője 571

• *Szilágyi Márton*: Az Uránia egyik közleményének forrása 585

• *Kádár Judit*: *Az ember tragédiája*, Byron *Káinja* és a Madách-filológia 600

Szilasi László: Sejtések (A Jókai-szakerődalom ellenőrizhető kijelentéseinek latens paradigmája) 621

Kisebbségi közlemények

Bene Sándor: A Zrínyi testvérek az Ismeretlenek Akadémiáján (Velencei karnevál) 650

Lakner Lajos: Valóságfogalom, regény és művészetszemlélet összefüggése Tamási Áronnál 669

Adattár

Enyedí Sándor: Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság történetéből (1798–1801) 679

Vita

Odorics Ferenc: Fogalma(m) sincs...! (Alföldy Jenő: *Irodalmi fogalomtár A–Z*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1992) 694

Textológia

Gergye László: Kazinczy verseinek készülő kritikai kiadásáról 699

Szemle

A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1905–1945. Személyi rész 2. köt. L–Zs (*Péter László*) 707

Gulyás Pál: Magyar írók élete és munkái (Új sorozat I. és VII. kötet) (*Németh S. Katalin*) 714

Ungarische Drucke und Hungarica 1480–1720 (*Bitskey István*) 716

Kovács Sándor Iván: Magyar utazási irodalom. 15–18. század (*Gömöri György*) 718

Komlowszki Tibor: A Balassi-vers karaktere (*Ötvös Péter*) 721

Szántó (Arator) István: Confutatio Alcorani (1611) (*Bitskey István*) 728

A megváltozott hagyomány. Tanulmányok a XVIII. századról (*Szilágyi Márton*) 729

Csokonai Vitéz Mihály összes művei. Költemények 3. 1794–1796 (*Kilián István*) 735

Széchenyi István válogatott művei (*Szegedy-Maszácz Mihály*) 737

Petőfi adattár III. (*Ratzky Rita*) 740

Fenyő István: Valóságábrázolás és eszményítés. Irodalomkritikai gondolkodásunk fejlődése 1830–1842 (*Nagy Imre*) 742

Madách Imre kéziratái és levelezése. Katalógus (*Csűrös Miklós*) 746

Kemény Katalin: Az ember, aki ismerte saját neveit (*Nyusztay Iván*) 747

Koncsol László: Ütemező (*Széles Klára*) 748

Lymbus. Művelődéstörténeti tár II–III. (*Szabó András*) 749

Krónika

Borsa Gedeon hetvenéves (*P. Vásárhelyi Judit*) 751

Lukácsy Sándor hetvenéves (*Szőrényi László*) 751

SZERKESZTŐSÉG

1118 Budapest
Ménesi út 11–13.

Ismeretes és sajnálatos, hogy a középkor virágkorának világi témájú magyar nyelvű irodalmi emlékei nem maradtak fenn. Ez a fajta irodalom ebben az időszakban Európa-szerte az udvari-lovagi irodalmat jelentette. A meg nem lévő szövegek vizsgálata helyett talán egyfajta megközelítési módot jelenthet számunkra, ha megpróbálunk minden adatot összeszedni az olyan alkalmakról, amelyek ennek a laikus irodalomnak életteret jelentettek: a szerzők számára az előadás, a közönség számára a recipiálás lehetőségét. Csakhogy az irodalmi művek előadásáról a nyugati történeti elbeszélő források sem emlékeznek meg, még kevésbé az oklevelek.

Magukból a fennmaradt irodalmi művekből tudjuk csak meg – amelyek azonban a rájuk alapvetően jellemző módon a valóságot a fikcióval vegyítik –, hogy e műveket udvari ünnepek alkalmával adták elő. Lehettek ezek az ünnepek a fejedelmi reprezentációk bel- vagy külpolitikai eseményekhez fűződő megnyilvánulásai (szerződéskötés, keresztes hadjárat meghirdetése, békekötés, koronázás, fontos méltóságok adományozása), vagy a fejedelem (császár, király stb.) személyes életében bekövetkezett, de a személy dignitása által országos jelentőségűvé vált események (például házasságkötés, lovaggá avatás).

Ezek az ünnepek a fejedelmi reprezentáció megnyilvánulását jelentették, a hatalomfitogtatáson kívül egy olyan emelkedett életérzés kifejezését (pompakifejtésben, viselkedésben, jelképes tettekben, szóban), amit leginkább az egyházi liturgiához lehetne hasonlítani.¹ Az ezekben kifejeződő tartalom valóságigénnyel lép fel, tudván azonban, hogy ez a valóság csak egy másik szférában létezik, annak a másik szférának valóságát reflektálja a „mi” valóságunkban. A *hic et nunc* mindennapiságának oldaláról nézve tehát egyfajta fikció. A realitás és a fikcionalitás világának ez a konvertibilitása nem volt azonban idegen a középkor általános gondolkodásmódjától, gondoljunk csak a realizmus és a nominalizmus híveinek évszázadokon át folyó ontológiai vitájára. A fejedelmi reprezentációban megjelenített metaszféra létrehozásában vállalt tehát szerepet az udvari-lovagi irodalom, amely a reprezentáció világát nemcsak kifejezte, hanem a valóságra vissza is vetítette.²

Mindez külön terjedelmes tanulmány tárgyát képezhetné. Számunkra ez a bevezető csak azért volt fontos, hogy megvilágítsa a különös ellentmondás

¹ Vö. Horst WENZEL, *Repräsentation und schöner Schein am Hof und in der höfischen Literatur. In Höfische Repräsentation. Das Zeremoniell und die Zeichen*. Kiad. Horst WENZEL és Hedda RAGOTZKY. Tübingen, 1990. 171–193. és Christa ORTMANN – Hedda RAGOTZKY, *Minnesang als „Vollzugskunst“*. Zur spezifischen Struktur literarischen Zeremonialhandels im Kontext höfischer Repräsentation. Uo. 227–257.

² Roger Sherman Loomis, *Arthurian Influence on Sport and Spectacle*. In *Arthurian Literature in the Middle Ages*. Oxford, 1959. 553., skk. Rosmarie MARQUARD, *Das höfische Fest im Spiegel der mittelhochdeutschen Dichtung (1140–1240)*. Göppingen, 1985.

hátterét: egyrészt történeti források tudósítanak az ünnepségek lefolyásáról, de nem emlékeznek meg ezek során az irodalom szerepéről; másrészt irodalmi művekben gyakran szerepelnek olyan fikatív ünnepségek leírásai, amelyeknek keretében irodalmi alkotásokat (lírát, epikát) adnak elő. Elvértve azonban találunk az elbeszélő forrásokban olyan tényközléseket, utalásokat, amelyeknek alapján az ünnepek lefolyását összekapcsolhatjuk irodalmi művek előadásával.

I. (Barbarossa) Frigyes német-római császár 1184-ben Mainzban udvari ünnepet (*Hoftag*) rendezett. Ezt pünkösöd napjára tette, amikor Artus király is – az irodalom fikatív világában – hagyományos udvari ünnepséget szokott tartani. Frigyes ekkor hatalma tetőpontján állt. 1177-ben kibékült Rómával, előtte különbékét kötött Velencével, gyöngítve ezáltal a lombard szövetséget. 1180-ban átszervezte a birodalom hűbéri struktúráját. 1181-ben leszámolt leghatalmasabb belső ellenségével, Oroszlán Heinrichkel. 1183-ban megkötötte a konstanzi békét a lombard városokkal.

A mainzi Artus-pünkösödnek két fontos belpolitikai programpontja volt. Az egyik a reálpolitika szférájába tartozott: Balduin hennegau gróf, Fülöp Ágost francia király apósa elnyerte a namur-luxemburgi német birodalmi hűbért s ezáltal birodalmi fejedelem (*Reichsfürst*) lett. A másik fontos esemény az udvari-lovagi életforma metaszférájába tartozott: a császár két fia, Frigyes és Heinrich lovagá avatási szertartását is erre a napra tűzte ki. Heinrich herceget, aki később (1191) ezen a néven a VI. német császár lett, mint Minnesängert tartja nyilván az irodalomtörténet.

Fél tucatnyi latin elbeszélő forrás tudósít az ünnepség lefolyásáról.³ Hírt ad róla a francia *truvère* Guiot de Provins is. Kívüle jelen volt még egy francia dalnok, Doetes de Troyes, aki a burgundi házból származó Beatrix császárnőnek, feltehetőleg az ünnepség alkalmából, dalt is szerzett. Résztvett a Hoftagon mecénása, Hermann thüringiai őrgróf kíséretében Heinrich von Veldeke német epikus és lírikus is, aki középfelnémet Aeneas-feldolgozásában hosszan emlékezik meg a mainzi pünkösdről (pompakifejtés, magas költségek, ajándékozások). Jelentős szerep jutott a Hoftag diplomáciai előkészítésében és kivitelezésében Barbarossa birodalmi miniszterialisának Friedrich von Hausennak: ő vezette azt a kíséretet, amely Balduint Mainzba hozta. Friedrich von Hausen a német lírában iskolát teremtett, ő honosította meg a kanzona-formát és egy sor francia motívumot a Minnesangban. Feltételezhető, hogy egyik dalát a mainzi ünnepségek során adta elő, sőt az is hogy a költő Barbarossa-fíú is fellépett itt egyik művével.⁴

Latin történeti források tudósítanak tehát a Hoftag lefolyásáról, de irodalmi művek előadásáról nem szólnak. Történeti és irodalmi forrásokból tudjuk azonban, hogy az ünnepségen jelen volt két francia és három német dalnok. A francia és német irodalomtörténet-írás több-kevesebb valószínűséggel négy dal előadását ehhez az alkalomhoz köti. Megemlítjük még ebben az összefüggésben, hogy Hartmann von Aue *Iwein*-regényében részletesen leír egy pünkösdi Artus-ünne-

³ Az ünnep jelentőségéről és a forrásokról Joachim BUMKE, *Höfische Kultur. Literatur und Gesellschaft im hohen Mittelalter*. I. München, 1986. 276–280.; Josef FLECKENSTEIN, *Friedrich Barbarossa und das Rittertum. Zur Bedeutung der großen Mainzer Hoftage von 1184 und 1188*. In *Festschrift für Hermann Heimpel*. II. 1972. 1023–1052. Legbővebb leírást adja GISLBERT DE MONS, *Chronicon Hanoniense*. 109. fejt. Kiad. Leon VANDERKINDERE. Brüssel, 1904. A vonatkozó rész német fordítása és elemzése: Arno BORST, *Lebensformen im Mittelalter*. Frankfurt, 1989. 85–88.

⁴ Az ünnepség irodalmi vonatkozásairól Karl BERTAÜ, *Deutsche Literatur im europäischen Mittelalter*. I. München, 1972. 578–583.

pet, ahol egy lovagi *aventiure*-ről szóló tudósítást az egész udvartartás meghallgat.⁵ De ez már az irodalom fiktív világába tartozik, és az ilyen példák szaporíthatók lennének.⁶ Az irodalom- és művelődéstörténet tehát – úgy tűnik – jogosan tételezi fel, hogy irodalmi művek előadása–meghallgatása és az udvari ünnepségek között szoros kapcsolat állt fenn, mindkettő a realitás és a fikcionalitás között lebegő, egymást reflektáló életforma reprezentálását szolgálta.

Volt ennek az életformának még egy olyan megnyilvánulása, ami az udvari ünnepségek rituáléjában, a mainzi Hoftagon és Béla királyfi menyegzőjén is szerepelt. Ez a lovagi torna volt, amelyet szintén a realitás és a fikcionalitás határmezsgyéjén helyezhetünk el.

Duby szerint⁷ a lovagi torna (a latin forrásokban *torneamentum*, *tornamentum* és ennek változatai, vagy *hastiludium*) létrejött a késő-karoling társadalomban és külpolitikában beállt átalakulásokkal függ össze: a belső anarchia és a külső háborúk megszűntek, és a harcok fenntartására időnként egy-egy quasi-háborús szituációt kellett létrehozni, ami a tréning lehetőségét biztosította. De valamt még ebben az időben az antik lovasjátékok spektakulum-hagyománya is, valamint az ugyancsak tréning jellegű felkészülés követelménye a bármikor elkerülhetetlenné váló, pogánykori hagyományokra visszamenő, istenítélet jellegű bírósági vagy perdöntő párbajra. E komponensek közül nekünk a háborús metaszféra megteremtése és a spektakulum-jelleg a fontos. Mi magyarok a lovagi torna említésekor a páros viadalra gondolunk. Ennek a francia és (a franciából átvett) német terminus technicus a *tjost* volt. A nyugati források azonban arra utalnak, hogy általában a tömeges tornát kultiválták, a *tornamentum*-on ezt kell értenünk, amely valóban quasi-háborús helyzetet teremtett, amelynek során halottakkal, sebesültekkel, foglyokkal lehetett számolni. A fentebb említett Balduin 1175-ben 200 lovas és 1200 gyalogost számláló kontingenssel vonult fel Braine ura ellen. Az „ellenség” soraiból *quamplures interfecti, multique aquis submersi, quidam vero capti fuerunt*.⁸ Fleckenstein ezt nevezi a lovagi torna alapformájának.⁹ A torna végén persze a foglyokat – váltságdíj ellenében – elengedték. A 11. századtól uralkodó hadviselési technika következtében a lovas-kontingensek összecsapása páros harcban oldódott fel. A győztesé lett a legyőzött lova és fegyverzete, ami a lovagi életforma feltételét jelentette.

Ilyen véres tornák ellen természetesen felemelte szavát az egyház. Valóságos egyházi kampány indult e gyakorlat ellen, ami végül a „Corpus Iuris Canonici”-ban is kodifikálódott (5. könyv, 13.c.1.). E canon szerint az első egyetemes pápai tilalom II. Incétől (1130) származott.¹⁰ Az egyház ellenkezésének hatására jött létre a tornának egy válfaja, amit a francia és német források *béhourd*-nak, illetve

⁵ HARTMANN VON AUE, *Iwein*. Urtext und Übersetzung. Kiad., ford. Thomas CRAMER. Berlin, 1981. 3–16.

⁶ J. BUMKE, *i. m.* II. 721–728.

⁷ Georges DUBY, *Guerriers et paysans, VIIe–XIIe siècle*. Premier essor de l'économie européenne. Paris, 1973. Az egész kérdésnek országok, ill. régiók szerint haladó modern összefoglalása *Das ritterliche Turnier im Mittelalter*. Beiträge zur einer vergleichenden Formen- und Verhaltensgeschichte des Rittertums. Kiad. Josef FLECKENSTEIN. Göttingen, 1985. Továbbiakban: *Das ritterliche Turnier*; valamint Richard BARKER – Juliet BARKER, *Tournaments*. Jousts Chivalry and Pageants in the Middle Ages. Woodbridge, 1989. Továbbiakban: BAKER.

⁸ Josef FLECKENSTEIN, *Das Turnier als höfisches Fest im hochmittelalterlichen Deutschland*. In *Das ritterliche Turnier*, 233.

⁹ Uo. 235.

¹⁰ Sabine KRÜGER, *Das kirchliche Turnierverbot im Mittelalter*. In *Das ritterliche Turnier*, 401.

bühurt-nak, a latin források olykor *gyrum*-nak neveznek.¹¹ Erre főleg akkor került sor, amikor a maga liturgiájával az egyház is emelte az ünnep fényét. A *tornamentum* szokása ezzel még persze nem szűnt meg.¹² *Buhurt*-nak nevezik a források az olyan lovasjátékot, ahol csapatok küzdöttek, de nem páncélba öltözve, és az ellenfél életét nem volt szabad veszélyeztetni. Ez a fajta torna nem esett egyházi interdictum alá, sőt a templomosok regulája is megengedte mint a tréning és az ünneplés egy módját.¹³ A szó jóformán egyszerre, 1150 körül jelentkezik francia és német forrásokban, 'imitation battle' értelemben.¹⁴ A század második felében már szerepel a francia és német lovagregényekben. Korán és tartósan elterjedt Itáliában (*bagordo*), III. Ince pápa 1208-ban akkor látogatta meg Róma melletti vazallusát, amikor az ilyen tornán vett részt.¹⁵ De kultiválták északon is: 1261-ben Lübeckből,¹⁶ 1278-ban Windsorból van róla adatunk. Jellemző, hogy a 13. század első feléből egy sor olyan esetről tudunk, amikor angol lovagokat kiközösítettek vagy birtokukat konfiskálták tiltott *tornamentum*-on való részvétel miatt.¹⁷

Buhurt-ot rendeztek Barbarossa Frigyes mainzi udvari ünnepén (maga a császár is résztvett benne) és egy sor lovagregény fiktív ünnepségén, amelyek többnyire menyegzőhöz, lovagi felavatáshoz kapcsolódtak. A torna után rendszert udvari tánc következett.

A *buhurt*-tal tehát a torna a fejedelmi és az egyházi reprezentációt szolgáló ünnepségeken „udvarképesség” azáltal, hogy fokozta a *tornamentum*-ban is már meglévő quasi-háborús szituáció fiktív jellegét, a kivitelezésben pedig nagyobb önfegyelmet és artifizialis ügyességet kívánt. Tudjuk, ezzel szinte egyidőben analóg folyamat játszódott le az irodalom terén is: a szerelmi költészet az udvari-lovagi szférában egyfajta laikus erénygyakorlatnak artifiziózus formai eszközzel való kifejezésévé vált. Itt is, ott is szenvedélyek, ösztönök szublimálódtak, visszafogott, esztétikus etikett-előírások érvényesültek. Mindkettő beletartozott abba a folyamatba, amit Horst Wenzel a hősi feudális fejedelmi morálnak egy keresztényi, spiritualizálódott morál által való leváltásaként jellemez.¹⁸

Mielőtt rátérnénk Béla herceg menyegzőjének ismertetésére, amely tudomásunk szerint az egyetlen olyan Árpád-kori udvari ünnep leírása, amelynek egyik főszereplője a magyar király és küldöttsége volt, nézzük meg, milyen pontokból állt egy középkori udvari ünnepség rituáléja és a leírás epika sémája, Barbarossa Artus-püncösdjét véve alapul.

1. Ünnepi előkészületek. Személyi feltételek: jelenlévű előkelőségek, kíséretetek, nagy tömeg báméskodó. Tárgyi feltételek: épületek, sátrak, pompás textíliák alkalmazása, nagy élelmiszerkészletek (számadatok), ráfordított pénzüsszegek.

¹¹ BAKER, *i. m.* 164. – William Henry JACKSON, *Das Turnier in der deutschen Dichtung des Mittelalters*. In *Das ritterliche Turnier*, 263–266.

¹² A *buhurt*-ra általában az egyházi szertartás után került sor, míg a *turnamentum*-ot napokkal későbbre tűzték ki. Így történt ez Barbarossa Frigyes mainzi *Hoffest*-jén is, de a más városban (!) kitűzött *turnamentum* megtartására az ünnepséget megzavaró vihar miatt, amiben sokan a császár hübriszének büntetését látták, már nem került sor. – A két tornaféleség szétválasztásához vö. még W. H. JACKSONnak az előző jegyzetben idézett dolgozatát, 265.

¹³ A regula megfelelő passzusának idézete *uo.* 264., 28. jegyzet.

¹⁴ BAKER, *i. m.* 164.

¹⁵ *Uo.* 164.

¹⁶ *Uo.* 164.

¹⁷ *Uo.* 153 és 29.

¹⁸ HORST WENZEL, *Frauentienst und Gottesdienst*. Studien zur Minne-Ideologie. Berlin, 1974.

2. Felvonulás. Császári, fejedelmi inszigniak (koronák, ékszerek) felvonultatása, az előkelőségek és az őket kísérő lovagok szám szerint. Pompakifejtés.

3. Lakoma.

4. Mísehallgatás.

5. Lovaggá avatás. A szertartás után a vándor mulattatók bőkezű megajándékozása.

6. Lakoma.

7. *Buhurt* megrendezése (Mainzban két napig tartott).

Béla királyfi esküvőjének leírása Ottokar von Steiermark vagy más néven Ottokar aus der Geul mintegy 100 000 sor terjedelmű rimes krónikájában maradt fenn a 14. század első két évtizedéből.¹⁹ Az esküvőnek és a vele kapcsolatos előkészületeknek 565 sort szentelt a szerző.

Ottokárról 26 okleveles adatunk van, tehát viszonylag sokat tudunk róla.²⁰ 1260 körül született, a liechtensteini herceg és a seckauai püspök hűbérese volt. Geul egy seckauai hűbérbirtok neve Judenburg mellett. 1319 és 1321 között halt meg, krónikáján életének utolsó két évtizedében dolgozott. Előkelő stájerországi családnál kapott lovagi kiképzést, hűbérurának a középfelnémet költő és epikus Ulrich von Liechtenstein fiát, Ottót nevezi. Ura megbízásait teljesítve megfordul francia, olasz, spanyol főúri udvarokban is. Ennek megfelelően a klasszikus lovagi erények és ideálok konzervatív elkötelezettje. Tisztában van az ezekkel járó (belőlük fakadó s egyszersmind őket éltető) külsőségekkel. A történelmi események megítélésében a birodalmi eszme megvalósulása vagy hanyatlása a mérce: Staufi-, majd Habsburg-párti.

A másik bemutatásra szolgáló személy a menyegző megrendezője, II. Ottokár cseh király (uralkodott 1253–1278), I. Vencel és Kunigunda staufi hercegnő fia. A Habsburg Rudolffal szemben vívott dürnkruti csatában vesztette életét. E főszereplő életéből és környezetéből számunkra most az a fontos, hogy Vencel és Ottokár uralkodása alatt a prágai udvar a németnyelvű udvari-lovagi költészet egyik központjává vált.²¹ A lírikusok és a Spruch-költők közül heten is élvezték ebben a korszakban a prágai udvar mecénási bőkezűségét. Az epikusok közül Ulrich von dem Turlint és Ulrich von Etzenbachot foglalkoztatta Ottokár. A cseh királyt tehát mind neveltetése, mind fejedelmi gyakorlata, életmódja alapján a lovagi-udvari kultúra egyik kulcsemberének kell tartanunk a 13. század második felében.

Ottokár azáltal, hogy elvette a IV. Béla elleni csatában elesett II. Harcos Frigyes, az utolsó Babenbergi hűgát, megszerezte az osztrák tartományokat (a mai Alsó- és Felső-Ausztriát), Stájerországot és Karinthiát, de örökölte ezáltal a magyarokkal való konfrontációt is. Harcos Frigyesnek ugyanis nem volt fia. A hosszú ideig, több ütközetben, váltakozó hadiszereplésével folyó háború befejezésére az egyik diplomáciai próbálkozást jelentette, hogy a sokadik megegyezés egyikét (1260. július 12.) IV. Béla fiának, Béla hercegnek és Ottokár unokahűgának, Brandenburgi Kunigundának házasságával kívánták megerősíteni. Az ünnepélyes házasságkötésre 1264. október 5-én került sor a Duna mellett *an einer stet daz da heizet in*

¹⁹ Ottokar *Österreichische Reimchronik*. Kiad. Joseph SEEMÜLLER I–II. Hannover, 1890., 1893. (Monumenta Germaniae Historica. Deutsche Chroniken. V.)

²⁰ Helmut WEIHNACHT, *Ottokar von Steiermark*. In *Deutsche Literatur des Mittelalters, Verfasserlexikon*. Kiad. Kurt RUIH és mások. 2. átdolg. kiad. VII. Berlin. 1989. 238–245. Bibliográfia is.

²¹ Joachim BUMKE, *Mäzene im Mittelalter*. Die Gönner und Auftraggeber der höfischen Literatur in Deutschland, 1150–1300. München, 1979.

der Vize. A helyet nem sikerült a kutatásnak azonosítani. A latin „Annales Ottokariani” szerint az esemény *in Posonio* történt.²² A soronként változó számú hangsúlyos szótagot számláló párrímes krónikának a menyegzőre vonatkozó szövegét prózafordításban közöljük.²³ A sorszámozás kerek, az értelmezést elősegítő, általunk hozzáfűzött szavak szögletes zárójelbe kerültek.

(7635) [Elhatározták:] a házassággal legyen vége közöttük minden ellenségeskedésnek, amit [eddig] mindkét részről folytattak, és tegyék félre minden [ügyesbajos] dolgukat. (7640) Mindketten esküvel kötelezték magukat a házasságra és a kibékülésre. A cseh király magára vállalt minden ezzel járó költséget. Mindent megbeszéltek, a menyegző helyét is: történjen ez azon a helyen, amelyet így neveznek: „a Vize-nél”. Ha valaki nem tudná, hogyan folyt le a menyegző (7650), kérdezze meg azokat, akik akkor ott voltak. De én is hírül adhatom nektek, úgy ahogyan nekem elbeszéltek. A cseh király [ezek után] eltávozott onnan, seregét feloszlatta, később nem szolgált előnyére, hogy így elszámította magát. Bécsbe ment, ahol kedvező fogadtatásban részesült (7660). Beszámolt híveinek a történetéről, majd hamarosan tanácskozásba kezdett azokkal, akik abban az évben a [kincstárnoki] hivatalokat betöltötték: Kuone úrral és Gôz úrral. Megmondta nekik világosan, hogy a menyegző ügyében támogassák őt minden ellenkezés nélkül (2670), amit Ausztria nem tud teljesíteni, azt Stájerország és Morvaország vállalja magára. „Meg akarom mutatni és tanúsítani – mondta –, hogy határoztam mind szándékomat, mind javaimat illetően, hogy nem riadunk vissza a költségektől. Gondoljátok át és vegyetek fontolóra mindent, ami csak két gazdag fejedelem menyegzőjéhez tartozhat (7680), hogy senki se szenvedjen semmiben sem hiányt. Négyszeresen álljon rendelkezésre minden, amire egyszeresen lenne csak szükség.” Megtervezte [a cseh király] kívánsága szerint a stallumokat [‘sedilia’], a lószerszámokat ezüsttel és arannyal verette ki, vörös és barna posztót (7690), selymet és aranybrokátot, szürke és fehér hermelinprémeket is szereztetett be a menyegzőhöz húszezer font értékben. Szétküldte hírnökeit a [meghívó-] levelekkel: vágtassanak közel- és távolra a nemes urakhoz, akiket a meghívással meg akart tisztelni, akik vállalkoznak arra, hogy eljőjenek az esküvőre (7700). Buzgón kérte őket erre. Levélben és követek által tudatta velük, mikor és milyen helyen kerül sor a menyegzőre. [Ottokár] ezután Prágába lovagolt. Onnan [is] sok követet küldött szerte az országba, valamint a szomszédos területekre (7710): Boroszlóba. Lengyelországba, Szászországba, Meissenbe és Thüringiába. Avégett szorgoskodott, hogyan rendezze meg [az ünnepséget], hogy az becsületére szolgáljon. Meghívta minden tartomány urát és mindazokat, akikről föltételezte, hogy eljönnek. Olyan messzire terjedt a híre és visszhangja a menyegzőnek, hogy sok idegen uraság titokban követet küldött (7720), hogy megtapasztalják és hírül vigyék mindazt, ami a menyegzőn történt. Halljátok hát, hogyan is vette kezdetét!

LXVI. Elérkezvén az idő, amikorra a cseh király a menyegzőt kitézte és kihirdette, olyan széles hidat vertek a Dunán, hogy bátran ellovagolhattak rajta tízen is egymás mellett (7730). Nem késlekedtek tovább. Gôz és Kuon urak, akiket

²² Vö. SEEMÜLLER megjegyzése a kritikai kiadás 7648. sorához (19. jegyzet). Ezt veszi át *Magyarország történeti kronológiája* is. I. Bp., 1981. 160. Pauler, 259. (vö. 33. jegyzet) minden hivatkozás nélkül azt írja, hogy az esküvő „közvetlenül a magyar határon Pottenburgnál, a mai osztrák Berg község határában” volt.

²³ Az eredeti szöveget GOMBOS Albin Ferenc is közli: *Catalogus fontium historiae Hungaricae aevoducum et regum ex stirpe Arpad descendentium ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCCi*. Bp., 1937.

külön is meg kell említenünk, oly sok mindent hordottak oda, hogy aki csak ezt figyelemmel kísérte annak be kellett vallania: ilyen nagy készleteket mindenből esküvőn vagy más ünnepségen még sohasem látott. Csupán borból annyi volt (7740), hogy két ország lakói sem fogytak volna ki belőle, ha nekiláttak volna, amíg csak a menyegző tartott. Amit a cseh király odarendelt, azt mind meg is találhatta ott. Őt nagy kazal takarmányt halmoztak föl. Senki se mondana ellent nekem, aki csak ezt látta (7750), hanem mindenki velem együtt állítaná, ha még oly hihetetlennek is tűnik, amit mondok, hogy minden egyes kazal akkora volt mint a solenauai templom. A rétek és a legelők tele voltak hízott marhával és mindazzal, amire még szükség lehetett: disznóval és apró jószággal. Igazat mondok, mert szavahihető emberektől hallottam (7760), hogy az összes jelenlévő négy hét alatt sem tudta volna felenni azt a sok állatot, ami ott legelt, és amit még [aztán] hajtottak oda. Azt ne is számítsuk, amit a kenyérré költöttek. Azt mondta nekem az az ember, aki ezeknek [a kenyereknek] gondját viselte, hogy meg nem tudná mondani azonnal, hány kenyér lehetett (7770), amíg csak a királyi jegyzők a számadást el nem végezték: a kenyér, ami ott elfogyott, azzal együtt, ami megmaradt, a számadás szerint ezer véka búzából készült. Aki ezt [a kenyerek számát] ki tudná számítani, az vékánként négyszáz [kenyeret] számolhatna (7780). Csak egyet nem értek: honnan szerezték be a készleteket baromfiból és vadból. Ebből ugyanis annyit hordtak össze, hogy bizvást mondhatom, amint azt hallottam, ha egész Ausztriában és Morvaországban a cinkék és a verebek mind tyúkok lettek volna, akkor lehetett volna belőlük annyi (7780). A Duna alig bírta a hátán az étellel megrakott hajók terhét, volt amelyik össze is tört a nagy rakománytól.

LXVII. Elérkezett hát a [kitűzött] idő, amint ezt bizonyára megértettétek. Jelentették és beszámoltak a királynak, hogy minden készen áll, ami a menyegzőhöz szükséges, ezért ne halassza már tovább az indulást (7800). [A király] rendbehozatta az utakat, amerre majd vonulni fog ő, Ausztria uralkodója, unokahúgával, a menyasszonnyal, akit annyira szeretett, hogy vele szemben semmilyen bőkezűséget sem keveslett, hanem mindent szívesen megtett. Semmi sem hiányozhatott, amikor a hölgyek úton vannak (7810). Maga [a király] és mások is lovagi kísérettel szolgáltak még indulás előtt és útközben is. Nem is tudnám mindazt elmondani, amit költségekben és fáradságban az uraságok szolgálatára kiterveltek és végbe is vittek a király parancsa és kívánsága szerint. [A báméskodók] az utak mentén a füvet és a veteményeket, de még a virágokat is egy mérföldnyi szélességben letaposták (7820), miközben a király a Vízze felé vonult. Úgy értesültem, hogy sok százezer ember lovagolt ki a térségre csak azért, hogy lássa, amint a király a hölgyekkel oly nagy tisztességben odaérkezik (7830). Nem egy öreg mulattató megesküdött, hogy bizonynal állíthatja, egész életében nem látott olyat, hogy egy királyi, vagy akár császári menyegző ilyen tisztességgel vegye kezdetét. Nagy volt a tolongás, amikor a hölgyek megérkeztek. A királyi tisztségviselők minden nemes úr számtartójának megengedték (7840), hogy annyit vigyenek [a készletekből], amennyit csak akarnak: nem szabott nekik senki határt, vett légyen valaki sokat vagy keveset, minden teljességgel a módjában állt. Ezután a király összeült tanácskozni, hogyan járjanak el a következő napon. Azt mondta és kérte, gondosan tartsák be, hogy csak azok vegyen részt a lovagi játékokban ['buhurt'], akiket erre kijelölt (7850). Ezek mindegyikének küldtek egy zindel-posztóval bevont kalpagot, amely fehér és piros mezőre volt osztva. Élet és vagyon elvesztésének terhe mellett megparancsolta, hogy az egybegyűlt lovagok közül senki se vegyen részt a tornán ['buhurdieren'], csak akit kiválasz-

tottak (7860). Ezért ékesítették fel az ötszáz résztvevőt kalpagokkal. Ezeket választották ki a tornára ('buhurt'). Amint a következő nap felvirradt és az éjszakának vége lett, hozzáfogtak a téren az ülőhelyek elkészítéséhez. [Ehhez] sok bársonyt, selymet, arannyal átszőtt kelmét használtak fel (7870). Ezekkel terített be a király az üléseket. Kinek [szíve] nem telt volna el [ennek láttán] örömteli büszkeséggel ['hōchgemuete und hōchvart']? Az őgrófkisasszonyt úgy öltöztették fel, ahogyan ez egy főnemesi származású hölgyhöz illik és magas rangjához tartozik. A szegénység ritka vendég volt itt (7880). Ami [ruhát] az édes szép hölgy a testéhez legközelebb viselt, azt bizony nem engedték meglátnom. Bárcsak lennének hozzá megfelelő szavaim, hogy ezt igazul előadhassam, köszönettel tartoznék érte a számnak! Milyen szívesen lettem én ott a kamarás, ahol a szerelmes hölgyre (7890) titkon ráadták a következő ruhadarabot. Bizony jól tudom, hogy akik az édes teremtmény közelében lehetnek, méltóbbak voltak erre mint én. Az a ruha, amit [másodjára] ráadtak tyrosi préméből készült, oly drága és finom volt, hogy nagyon kívánnék illet hazulra anyámnak (7900). Kis állatok mint szentjánosbogárkák voltak a prémre rávarrva arabiai aranyból. Ez úgy vakította a szemet, hogy senki sem nézhette sokáig az őgrófkisasszony köpenyét. Dús, szőke hullámos haját oly szép párta ékesítette, hogy az angol király koronáját sem lehetne ékeesebbnek tartani (7910). Mellén [a köpenyt] kapocs tartotta össze, ez oly gazdag pompával készült, hogy ha itt is az lenne a szokás, mint Magyarországon, ahol ékszerért és jó lóért országot lehet cserélni, hát ezért a hatalmas ruhakapocsért két jókora országot lehetne nyerni, amik ugyan nem érnének fel Stájerországgal és Ausztriával (7920), mert ezek oly kincsek, hogy az a fejedelem, aki ezeket elnyerte, nem cserélné fel őket [semmiért]. A szerelmes hölgy kabátját Nasitzban készítették, csillogása oly vakító volt, úgy verte vissza az arany a fényt, hogy erősen bántotta a szemet. Sok kép volt beleszőve (7930), mintha csak éltek volna, pompás visszfényük ragyogott. Egy réteg fehér hermelinnel volt kibélelve, kis gyöngyökkel behintett stóla nyúlt le róla hosszan és nem éppen keskenyen! Nem egy drágakő is [tündöklött] rajta. Barna-fekete nyestprém szegélyezte a stólát [a menyasszony] fehér nyakánál (7940). Derekát öv fogta körül, több arany csat is díszítette ezt az értékes övet. Amikor a szerelmes hölgyet így felöltöztették, azonnal a templomba vezették. Erősen dicsérték [a templom] mesterét, hogy így megépítette (7950). Még sohasem készítettek kelmékből ilyen pompás alkotmányt. Szilárd sátorgerendákon állt, távolról valóságos hegynek tűnt. Csúcsán összecsomózott szövet fogta körül a templomot. Miseruhákkal, szerkönyvekkel is jól el volt látva. A nemes urak ugyanakkor kérték a királyt (7960), hogy lovagoljon ki velük arra a térségre, ahonnan majd a magyarok jönnek. Mindenki olyan [látványra] éhes szemmel figyelt, mintha már régóta böjtölt volna. Egy német mérföldnyi ['rast'] hosszú volt a menet. Nagy volt a tolongás, amikor a magyarok megérkeztek. Jó kora reggel lovagoltak ide (7970). A magyarok sokszáz vég finom vörös kelméből szabott köpenyt viseltek, alatta tarka és sűrke hermelinprémet hordtak: egy király is büszkén viselhette volna! Sokaknak magas gallérijára, a nyak körül – ők már ezt így szerették –, nyestprém szegély volt varrva (7980). Sokféle ékszerrel [díszítve] érkeztek a magyarok a menyegzőre, mind hosszú szakállt hordtak, így vették körül királyukat. Büszkeségüket és gazdagságukat tanúsították ezzel a tatárok szokása szerint, amitől nekünk németeknek hideg szaladgál a hátunkon. A szakállukba gondos kézzel (7990) számos igazgyöngyöt és drágakövet fontak be. Ha ilyen ékkövekkel lettek volna feldíszítve a

Mark menti csatában, állkapcsostul téptük volna ki a szakállukat. Ott persze tartózkodtak az ilyesmitől. Sokan a magyarok közül pávatollakat tűztek a kalapjuk mellé (8000), melyek ragyogóan csillogtak. Az előkelőbbek ezüstgombot hordtak a kalapjukon. Hajfürtjeik és befont varkocsaik is visszaverték a fényt. Vékony fehér ingük kilógott a szűk dolmány alól. Bámulták őket a németek mint az őzbakokat (8010). Az öreg Béla királyt és vitéz fiait Ottokár király jó fogadtatásban részesítette. Miközben ez történt, nagy tömeg gyűlt össze azon a helyen, ahol a misét celebrálták. Oda irányították az urakat [is]. Béla király intelmekben részesítette fiát, az ifjú Bélát (8020), hogyan viselkedjen az esküvő alatt. [Ezután] gyorsan körbe álltak. Püspököt, aki tudós és hozzáértő is volt, eleget találtak ott, ők végeztek el a házassági szertartást, Béla király is hamarosan megismerhette menyét. Bárki, bárhová igyekezett ott (8030), annak elég bajt és lökdösődést okozott a nagy tolongás. Azt meg sem említem, hogy egy hegedű hangja elveszett volna, de még a neustetti templom harangjának szavát se lehetett volna hallani (8040), olyan hangos volt a kisebb és nagyobb dobok és harsonák zengése. Aki ott suttogni akart volna, az megtakaríthatta magának ezt a fáradságot. Büszkén vonult a magyarok királya a szállására, ahol aztán láthatták, ahogyan leszáll a lóról. Amikor asztalhoz ültek, olyan bősége volt ott a hálnak, hús- és vadételeknek (8050), hogy bármennyit is képzelnétek el, sokat vagy keveset, legyetek meggyőződve róla, hogy annál sokkal több volt. Béla király nagy örömmel lakomázott, hiszen hat király ült ott együtt: vele volt két fia (8060), István és Béla, a rácok királya, a macsói király, kinek felesége Béla király lánya volt, meg még a szerb király. Tudjátok meg, hogy ez a három király nem szégyellte a koronát a magyar király kezéből elfogadni (8070), aki dicsőséggel uralkodott. Őt nagyhatalmú herceg állt szolgálatában, akik tőle kapták hűbérüket: a zágrábi herceg, az erdőelvi herceg, akinek hatalmas a gazdagsága, aztán azok, akiket a horvátok (8080) és a bosnyákok neveznek uruknak. Az ötödiket sem akarom elhallgatni előletek: az a törökök hercege. Pontosán meg nem tudnám nevezni azt a sok grófot, akik sok helyütt a magyar király alattvalói, és akik hatalmuk és gazdagságuk szerint fejedelmnek számítanak (8090). Tizedrészüket is aligha tudnám felsorolni. Temérdek fogást hordtak ott föl a magyaroknak. A cseh király meghagyta Emerbergi Berthold úrnak, intézkedjen: ne zaklassák a mulattatók ('varende liute') a magyarokat, amíg étkeznek, bármennyire is előkelő szokás (8100), hogy a fejedelmek asztala körül tolongjanak, a magyaroknak ez terhes volt.

LXVIII. Hagyjuk őket most lakomázni. Amit a gazdag cseh király elhatároz, abba bele is fog és véghez is viszi tervei szerint. Mikor [ő is] elfoglalta ülőhelyét (8110), nagy zajgást lehetett hallani. A most érkező [a tomához] feldíszített csapat tagjai ugyanis a lovagi tisztség ['ridders ampt'] elnyerését kérték. Egy püspök sietett oda és megáldotta őket. Ezeket a vitézeket nem tudom nektek egyenként megnevezni, mert nem ismerem nevüket, csak uramét, Otto von Liechtensteinét (8120), akit hűségesen szolgállok. Ő az, aki jóságosan, sok kedvezményben részesített engem, amiből mindig anyagi és erkölcsi előnyeim származtak. Ezért őt mint uramat illőképpen meg kell említenem. Őt számos előkelő lovas vitézzel együtt lovaggá avatták ekkor (8130). Amint ez megtörtént és a torna ['buhurt'] következett sorra, nekieresztett kantárral robogtak fel azok, akik tafttal fedett, félbeosztott [színezésű] kalpagokat kaptak. Némelyik lovag olyan merész volt, amikor a torna ['buhurt'] kezdetét vette (8140), hogy tűziknek a térde is megsérült, mert egymáshoz annyira közelre sarkantyúzták lovaikat. De elől, arcukon is

kaptak néhányan lovagi sebet. Óriási volt a csatazaj, a torna [‘buhurt’] oly keményen folyt, hogy a magyarok már megbánták, hogy eljöttek a németekhez (8150): úgy eshet [– gondolták –], hogy még bajba kerülnek. Rohanvást jött egy magyar ezzel a hírrel, mintha a farka égett volna, az őr alig vette észre, olyan illetlen időben érkezett Béla király elébe. Így szólt: „Uram, bizony mondom neked, hagyj fel az evéssel (8160), ez a vendégség csak Krimhild menyegzőjéhez mérhető! A bajorok egymással kezdtek harcba, de azt hiszem, minket magyarokat fenyeget veszély.” Erre nagy sürgés-forgás támadt. [Felirat: Az ötszáz új lovag ‘puhurtot’ lovagol a közönség előtt és elijesztik a magyarokat.] „Ide emberek, gyorsan ide emberek!”, ezt a jelszót találták jónak, ezt kiabálták egyre jobban (8170). Béla királynak, Istvánnak és az őrgróf vejének [Béla hercegnek] három gyors lovat hoztak, ezen elvágattak és kitértek a harc [‘gestruz’] elől, amíg csak oda nem hozták neki [Béla királynak] a fia feleségét, akinek most már bele kellett törődnie, hogy Magyarországra utazik (8180). A magyarok igyekeztek a veszélyből kikerülni, sietve vágattak haza, ahogyan csak bírták. Mikor a cseh királynak elmondták, hogy mi történt, azt mondta, ilyen vétséget ő ezer márkával büntetne. Úgy érzi, hogy gyalázat érte (8190), amiért a magyarok elrohantak a menyegzőről anélkül, hogy búcsút vettek volna. Annyira bánkódott és búsuit a történetek fölött; hogy ettől kezdve semmi szórakozásban nem vett részt. Amit még nagybátyja lányának [a menyasszonynak] szánt, azt késedelem nélkül utánaküldte (8200). A vándor mulattatókat oly bőkezűen látta el, hogy azok mind meggazdagodtak. A fegyelmezett udvari viselkedés nem csorbult általa. Minden ismerősét és vendégét, akik hívására eljöttek, tisztességben tartotta javakkal és szavakkal. Bizonyosan tudom, hogy senki sem tett neki szemrehányást (8210). Jóságosan viszonzott mindent, amit kapott. Azzal már nem sokat törődött a király, mi történjen ezután. Aki valamit is meg akart tartani [a felhalmozott készletekből], azt bárkinek megengedte. Ennek végeztével a király vendégeivel együtt elindult Morvaországba. A Stájerországból és Karinthiából jöttek is eltávozhattak. Mindez történt, amikor Krisztus születésétől kezdve az 1261. [helyesen: 1264.] évet számoljuk.

Mielőtt a krónika itt közölt passzusából bármiféle tanulságot vonnánk le, meg kell jegyeznünk, hogy Ottokar von Steiermark még négy udvari ünnepség leírását adja.²⁴ Nézzük meg röviden ezek főbb pontjait is.

1. Vencel király koronázási ünnepsége:²⁵ A szándék kinyilvánítása; – ékszerek, drágakövek, textíliák beszerzése a ráfordított összeg megnevezésével; – meghívólevelek küldése; – gyülekezés, püspökök, világi küldöttségek érkezése (közben: hangszerek, zenészek); – a résztvevők pompája: ékszerek, ruha, fegyverzet; – az élelmiszerkészletek bősége; – az egyházi szertartás; – lakoma; – buhurt – a mulattatók megajándékozása.

2. Albrecht herceg házasságkötése a nürnbergi birodalmi gyűlésen:²⁶ Albrecht megegyezik a fejedelmekkel; – meghívólevelek; – ékszerek, ruhák pompája; – az út Nürnbergbe, közben kis Minne-regény a vőlegény és a menyasszony között; – díszletek, pompa az utak mentén; – megérkezés, óriási tömeg, tumultus, zeneharsogás; – templomi szertartás; – lakoma (a kölni és a mainzi érsek összekülönbözik a rangsor miatt); – a mulattatók megajándékozása.

²⁴ Az első háromról röviden THOMAS CRAMER, „*Brangend unde brogent*. Repräsentation, Feste und Literatur in der höfischen Kultur des späten Mittelalters. In *Höfische Repräsentation* (1. jegyzet), 259–278.

²⁵ 69.033–69.412. sorok.

²⁶ 73.033–74.027. sorok.

3. Rudolf herceg, Albrecht fia, párizsi menyegzője:²⁷ előkészületek; – felvonulás, nagy tömeg, pompakifejtés; – a menyasszony és a vőlegény találkozása: Minne-regény betét; – templomba vonulás; – egyházi szertartás; – lakoma; – lovagi torna (*tjost*); – a nászéjszaka (a Minne-regény folytatása); – Rudolf három napig fogadást ad (külön az udvarnak, az egyetemnek, a polgároknak); – a mulattatók megajándékozása.

4. Rudolf házasságkötése Vencel özvegyével Prágában:²⁸ csak Minne-regény és a házasság diplomáciai jelentősége (hosszasan ismerteti az örökösödési szerződést rögzítő négy oklevelet).

E négy leírás közül az első három ad lehetőséget a magyar vonatkozású szöveggel való összehasonlításra. A közös vonások minden bizonnyal az udvari ünnepek valóságos, konstans rituáléjából fakadnak. Ezek – mint láttuk – lényegükben Barbarossa Frigyes mainzi Hoftagja óta megegyeznek egymással. A szerelem ébredésének, elhatalmasodásának bemutatására („Minne-regény”) Béla és Kunigunda esetében nem talált alkalmat a szerző. Ennek a résznek a funkciójához tartozik, hogy az író hangsúlyozza az ifjú párnak az udvari és erkölcsi erényekben való egységét, olyan esetben is, ahol a menyasszony és a vőlegény más nyelvet beszélnek és nem értik egymást (Rudolf és a francia hercegnő).

Az udvari-lovagi kultúra normatív gondolatrendszere a 13–14. században ugyanis nem korlátozódott a szoros értelemben vett irodalmi műfajokra (dal, lovagregény, verses novella) hanem érvényesült a retorikai-stilisztikai hagyomány által nem költői műfajnak minősített történeti irodalomban is, főleg, ha ez verses formában készült.²⁹ Mindez azt is jelenti, hogy a költészet és valóság viszonyában ez esetben nem szabad éles választóvonalat húzni a *genus poeticum* és a *genus historicum* között, azaz, a szerző és környezete (társadalmi rendje, hűbérura, mecénása) által elfogadott ideálokat a történeti művek is mint megvalósult normákat az utánzás, a követés igényével közvetítik az olvasók, hallgatók felé. A rimes krónikák esetében ugyanis bizonyos részek szóbeli előadásával is számolhatunk. A népnyelvi verses forma nemcsak a szóbeliségre utaló toposzok átvételét hozta magával (vö. Béla királyfi menyegzőjének leírásában a közönség ismétlődő megszólítása), hanem közelítette a verses krónikát a *genus heroicum*hoz is, ami egyúttal a szóbeli forrásokra, a szájhagyományra való hivatkozás jogát is jelentette. A latin historiográfia ezt, mint Anonymustól is tudjuk, elvetette. Ottokar von Steiermark lépten-nyomon hivatkozik szóbeli tudósításokra.

Ottokar tehát – mint az Artus-regények szerzői – idealizál és tipizál. Mintaképei a német udvari-lovagi epika nagy klasszikusai, Hartmann von Aue, Wolfram von Eschenbach és Gottfried von Straßburg.³⁰ Főleg az utóbbi kettőre hivatkozik sokszor. Az Artus-lovagokat egy sorba állítja a bibliai mintaképekkel és a klasszikus héroszokkal: egyformán valóságosak és egyformán fiktiivék. Vonatkozik ez egész történelemszemléletére is, a német-római császárság eszményére. Ez annyit is jelent, hogy művének feltételezett recipiensei számára „ültek” ezek a hivatkozások és a jellemzéshez használt terminusok: az udvari-lovagi kultúra kulcsszavai.

²⁷ 75.194–75.698. sorok.

²⁸ 90.00–90.335. sorok.

²⁹ Horst WENZEL, *Höfische Geschichte. Literarische Tradition und Gegenwartsdeutung in den volkssprechigen Chroniken des hohen und späten Mittelalters*. Bern – Frankfurt – Las Vegas, 1980. (Beiträge zur älteren deutschen Literaturgeschichte, V.)

³⁰ *Üo.* 141–146. és SEEMÜLLER a kritikai kiadás bevezetésében, CXVI és köv. lapok.

Mindez elvezet minket ahhoz a kérdéshez, mennyire fogadhatjuk el hitelesnek az általa előadott eseményeket? Ennek megítélésében a kutatás nem volt egységes. A 19. század közepéig megbízható forrásként kezelték a krónikát, de 1880-ban Arnold Busson már erősen kétségbe vonta az adatok hitelességét.³¹ Ez a vélemény még Krüger modern összefoglalásában is tükröződik.³² A középkori osztrák történelem legjobb ismerője, Alphons Lhotsky viszont sűrűn hivatkozik a krónika adataira.³³ A magyar történészek közül Pauler tért ki részletesebben az itt tárgyalt szövegre, ám megbízhatóságáról nem nyilatkozott.³⁴ Az egyes események hitelességét *a priori* tehát aligha dönthetjük el. Egy azonban bizonyos: a szerző tud disztingválni. A közölt részből arra következtethetnénk, hogy teljes szimpátiával Ottokár király mellett áll. Ez azonban azonnal megrendül, amint Ottokár szembe fordul Habsburg Rudolfal; politikai szerepét mélységesen elítéli. Az elismerés csak lovagi-udvari kvalitásainak szól. Hasonló, bár kisebb méretű árnyaltságot fedezhetünk fel a magyarok bemutatásában is. A szerző, alapkonceptiójának, a német-római császárság eszméjéhez való hűségnek megfelelően, magyarelles. Ezen kívül a hosszú, kegyetlen harcok során kialakult benne és informátoraiban a negatív ellenségkép. A 9–10. században a keresztény Nyugat a hunokhoz hasonlította a magyarokat, ekkor, a 13–14. században, a tatárokhhoz. IV. Béla kun segédcapatai csak fokozhatták ezt a benyomást. Mégis, az „öreg Béla király” nem negatív figura a menyegző leírásában. Hogy fiát a helyes viselkedésre oktatja, az megfelel az udvari-lovagi ideáloknak. Ez hozzátartozott a lovagi neveléshez. Thomasin von Zerclaere, a középfelnémetül író olasz szerző epikus lovagtükreinek (*Der wälsche Gast*, 1215–16) terjedelmes részét képezik az ilyen tanítások. A krónika más részeiből az is kitűnik, hogy a magyaroknak a nyugati csapatoktól eltérő harcmodorát ugyan „lovagiatlannak” véli a szerző, de méltányolja eredményességét és bizonyos helyzetekben követésre méltónak tartja. Sőt azokat (a sváb segédcapákat) illeti gúnnyal, akik ezt nem akarják felismerni.³⁵

Két helyzetben azonban a menyegzőn résztvevő magyarok a krónika szerint megsértették, vagy legalábbis nem értették a lovagi-udvari normákat.

Az első eset értelmezése nem egészen világos. A 8098. sorban az ünnep rendezősége úgy intézkedik, hogy *die varenden liute solden lazen die Unger*. A *varende liute* (újfelnémet megfelelője 'fahrende Leute') általános értelemben 'vándor mulattatók'-at jelent, a krónika és a többi egykorú irodalmi forrás szóhasználatából azonban arra következtethetünk, hogy ezek énekmondók voltak, akik az ünnepség fényét és a házigazda (mecénás) tisztességét dalaikban dicsőítették. Ezért a szokásjog alapján joggal tarthattak számot jutalomra. Az összes ünnepleírás végén szereplő gazdag jutalmazás hangsúlyozása feltételezi, hogy az énekesek ennek a feladatnak az ünnepséget adó főúr teljes megelégedésére eleget tettek. Amint az újabb kutatások hangsúlyozzák, ez jól működő

³¹ Arnold BUSSON, *Beiträge zur Kritik der steyerischen Reimchronik und zur Reichsgeschichte im 13. und 14. Jahrhundert*. I–IV. Wien, 1886., 1887., 1889., 1892. (Sitzungsberichte der Österr. Akademie d. Wiss. Phil.-historische Klasse. 111, 114, 117, 126.)

³² Anna KRÜGER, *Ottokar von Steiermark*. In *Deutsche Literatur des Mittelalters. Verfasserlexikon*. V. Berlin, 1955. 834–842. WEINACHT is megemlíti a költészet és valóság vegyítését a *Verfasserlexikon* 2. kiadásában (20. jegyzet).

³³ A. LHOTSKY, *Geschichte Österreichs seit der Mitte des 13. Jahrhunderts (1381–1358)*. Wien, 1967.

³⁴ PAULER Gyula, *A magyar nemzet története az Árpád-kori királyok alatt*. II. Bp., 1899. 259–260.

³⁵ H. WENZEL részletesen elemzi e sorokat *Höfische Geschichte* c. kötetében (29. jegyzet), 149–153.

rendszer volt az udvari ünnepek rituáléjában.³⁶ Miért kellett hát ezeket az énekeseket a lakoma alatt a magyaroktól távortartani? Felmerülhet annak lehetősége, hogy Ottokár előzékenységből elejét akarta venni annak, hogy a vendég Béla király úgy érezze, neki is részt kell vennie az énekmondók jutalmazásában. Ez azonban modern elképzelés. Az énekmondók „szolgáltatása” az ünnep fényéhez és jó híréhez hozzátartozott. Sokkal valószínűbb, hogy Ottokár feltételezte, esetleg személyes tapasztalataiból tudta, hogy a magyar ünnepeken ez nem szokás és nem akart okot adni félreértésre, esetleg konfliktusra.

Amely aztán a *buhurt* alkalmával mégis bekövetkezett. A magyarok az elbeszélés szerint nem ismerték föl, hogy a felrobogó, szinte jelmezbe öltöztetett lovasság csak „imitation battle”, hozzátartozik az ünnepi rituáléhoz, sőt kimondottan az esemény fényét hivatott emelni. Érezni, hogy a szerző szerint milyen kínos, nevetséges helyzetbe hozta ezzel magát a magyar küldöttség. Hangsúlyozza a kontrasztot az is, hogy Ottokár milyen nagy súlyt helyezett erre a lovagi spektakulumra, milyen gondosan készítette azt elő, milyen szigorúan intette a résztvevőket a játékegyetem betartására. A fiaskóra is ennek megfelelően reagált: súlyos vétségnek tartotta az etikettel szemben, úgy érezte, *er waer damit geschant* (8190. sor).

Az udvari kultúrának a domesztikált harci erények reprezentálására kialakított torna-válfa, a *buhurt*, úgy látszik, ismeretlen volt a magyar kontingens számára.

A lovagi torna magyarországi szokására vonatkozó adatokat utoljára Fügedi Erik gyűjtötte össze 1986-ban.³⁷ Az Árpád-korból három alkalomról tud. Az első Anonymus saját kora szokásainak visszavetítése a honfoglalás idejére: *cum clipeis et lancibus maximum tournamentum faciebant*, tehát a nehéz fegyverzetben vívott tournamentumról tud, amennyiben nem csupán nyugati historiográfiai toposzról van szó. Mutatja ezt az is, hogy a fiatalok közben íjászversenyt rendeztek. Ez valóban csak játék (*lusus*) volt, mégpedig *more paganism*, ami semmiképpen sem tekinthető a lovagi-udvari kultúra megnyilvánulásának. A következő két adat már a leírt menyegző utáni időre, de még Ottokar von Steiermark korára vonatkozik: 1291-ből és 1293-ból valók. Az egyik Bécsben, a másik Bécs falai alatt egy ostrom epizódjaként történt. Minden kétséget kizáróan élesre menő tornáról (páros viadalról?) van itt szó. Ezen adatok alapján semmi okunk sincs annak feltételezésére, hogy az Árpád-kori Magyarországon az udvari ünnepek alkalmával rendezett *buhurt* szokása ismeretes lett volna. Anjou királyaink alatt talán változott a helyzet. Fügedinek az az állítása azonban, hogy a minorita névtelen krónikájában a *tournamentum*ot *buhurt* értelemben használta, az idézett szövegből nem bizonyítható.³⁸

Milyen következtetéseket vonhatunk le mármost mindebből? Egyértelműeket aligha. Annyit talán állíthatunk, hogy a menyegzőn megjelent magyar katonai kíséret valóban nem ismerte a lovagi tornának az ünnepeken celebrált formáját, ami az udvari-lovagi kultúrának fent vázolt fejlődése során alakult ki. A nyugati kutatás egyöntetű véleménye, hogy ez a folyamat párhuzamosan ment végbe az udvari szerelem-szolgálat kultuszával, amelynek elsődleges kifejezője a dalforma (szöveg és dallam) volt.³⁹ Az is *opinio communis*, hogy ez a kezdetben fő- és

³⁶ Maria DOBOZY, *Beschenkungspolitik und die Erschaffung von Ruhm am Beispiel der fahrenden Sänger*. In *Frühmittelalterliche Studien*, XXVI. Berlin, 1992. 353–367.

³⁷ Erik FÜGEDI, *Turniere im mittelalterlichen Ungarn*. In *Das ritterliche Turnier*, 390–400.

³⁸ Róbert Károly gyászmenetében (1342) három lovag viszi a király fegyverzetét: *quorum quidem unus armis tournamentibus regiae excellentiae convenientibus erat ornatus et alter ad hastiludium aptis...*

³⁹ Vö. 1. jegyzet.

közneemesi, vagy nemtelen miniszteriális állapotú dilettáns (azaz nem hivatásos) literátorok, majd később hivatásos énekesek által is ápolt műfaj a 13. század közepétől kezdve kiszorul az egyre teátrálisabb, külső pompára, harsány zenei effektusokra, vagy tömegek jelenlétére és mozgására számító udvari ünnepek rituáléjából és átadja helyét a herold-típusú énekmondók mecénás-dicsőítő, bőkezűségre és pompára reflektáló dalainak.⁴⁰ A *Stájer rímes krónika* közzölt részletéből úgy tűnik, hogy Béla herceg esküvőjét rendező Ottokár feltételezte, hogy a nyugati udvari ünnepegeknek ez a műsorpontja ismeretlen, vagy terhes lett volna a magyarok számára.

Ezeket a következtetéseket azonban relativizálja az a körülmény, hogy az évtizedes osztrák–magyar háború és az évszázados nyugati kereszténység – keleti lovasnomád (hun, magyar, tatár) konfrontáció során mindkét félben kialakult egy olyan ellenségkép, ami idegenkedést, bizalmatlanságot, fokozott óvatosságot, veszélyérzetet eredményezett. A magyarokat tehát befolyásolhatta a *buhurt* 'imitation battle' jellegének felismerésében, illetve az ebből fakadó viselkedési normák alkalmazásában, az osztrákokat viszont arra indíthatta, hogy a magyarok ismeretlen, „primitív” reakcióitól tartsanak.

Sajnos az ünnepség nem a magyar királyi udvarban folyt le, rendezésére magyar udvari köröknek befolyása nem volt. Ilyen Árpád-kori ünnepségről továbbra sem ismerünk egykorú, vagy közel egykorú leírást.⁴¹

András Vizkelety

DIE HOCHZEIT DES ARPADENPRINZEN BÉLA, SOHN BÉLAS IV.

Aus dem ungarischen Mittelalter sind uns keine solche Texte bekannt, welche die Existenz einer volkssprachigen höfisch–ritterlichen Literatur bezeugen würden, obwohl gesellschaftliche und materielle Voraussetzungen der höfischen Kultur auch in Ungarn vorhanden waren. Aus der Arpadenzeit (d. h. bis 1301) wurden auch keine Festbeschreibungen überliefert, die über Riten der höfischen Repräsentation, zu der auch der Vortrag literarischer Werke gehörte, berichten würden. Allein die Reimchronik Ottokars von Steiermark liefert eine ausführliche Beschreibung der Hochzeit des Arpadenprinzen Béla mit Kunigunde von Brandenburg. Das Fest wurde von Ottokar, König von Böhmen, Herzog von Österreich, im Jahre 1264, in der Nähe von Preßburg veranstaltet, voran auch der Arpadenkönig Béla IV. mit einem zahlreichen ungarischen Kontingent teilnahm. Eine Analyse der Textpartie (V. 7636–8224) zeigte, daß den ungarischen Gästen wichtige Programmpunkte des westlichen ritterlichen Festrituals anscheinend fremd waren. Die böhmischen und österreichischen Veranstalter haben z. B. die fahrenden Sänger von den ungarischen Gästen ferngehalten.

⁴⁰ Vö. Th. CRAMER, i. m. (24. jegyzet).

⁴¹ Az MTA Irodalomtudományi Intézet Reneszánsz és Barokk Kutatócsoportjának rendezésében 1993. jan. 20-án előadást tartottam e dolgozat témájáról. Az ezt követő vitán Pirnát Antal szíveskedett figyelmemet felhívni az ún. *Sittichi krónika* (kiad. Milo Kos in *Scriptores rerum hungaricarum...* II. Bp., 1939. 605–609.) 5910. versszakára, ahol az ismeretlen, talán heiligenkreuzi ciszterci szerzetes megemlékezik a IV. Béla által adott soproni fogadásról. A szerző Róbert esztergomi érsek halála (1239. nov. 2.) után az új érsek, Mátyás, azelőtt váci püspök beiktatásán (1240 tavasza) vett részt, majd az új érsekkel felkeresték a királyt, aki máj. 20. és jún. 18. között Sopron mellett táborozott. A latin nyelvű, ún. vágáns stírofákban írott vers (a krónika elnevezés nem éppen szerencsés) azonban csak a kedves fogadtatásról (a király lovas kísérettel ment az érsek elé és csókkal üdvözölte), valamint egy reggeli étkezésről (*De mane satis regium prandium paratur*), az asztali arany edényekről és a ragyogó ruhákról szól, a fényűzést elítélve. A vers a tatárjárás után (terminus post quem 1245) készült. Az útközben említett virágszedésben, a helynek *pratium amenum*-ként való jellemzésében, véleményem szerint, a versformához tartozó toposzokat kell látnunk. Udvari ünnepségnek semmiképpen sem minősíthetjük az eseményt.

Az Uránia (1794–95) szerkesztési módszereinek és a szerkesztők tájékozódásának, műveltségének felméréséhez szinte kizárólag egyetlen út vezet: a folyóirat publikációinak mikrofilológiai vizsgálata. Meglehetősen csekély ugyanis a periodikára vonatkozó egyéb információ, így onnan aligha lehet elindulni; ráadásul a két szerkesztő, Kármán József és Pajor Gáspár¹ majdnem teljes életműve az Urániával azonosítható, irodalmi működésük pedig, eltérő okokból ugyan, de egyformán megszakad a folyóirat megszűnésével, tehát a későbbi pályafutásból sem tudunk visszakövetkeztetni. Marad annak aprólékos végigkövetése, honnan származnak az Urániában közölt írások. A szakirodalomban elsősorva több közleményről található sejtés vagy helytálló bizonyítás, amely a fordítás, átvétel tényét igazolja.² Mindazonáltal összességében csekély forrásfeltáró azonosításra támaszkodhatunk; ráadásul újra kell fogalmazni azt a kérdést is, amelyet a szakirodalom az Uránia fordításai kapcsán eddig fölített. A sajtótörténeti szintézisben például ezt olvassuk: „Petrarca- és Kleist-fordítás is található az Uránia első kötetében, de a többi cikk jó része is fordítás. Ebben a tényben egyesek ellentmondást láttak Kármán eredetiség-programjával szemben. Az igazság azonban az, hogy a munkatársakkal alig rendelkező Kármán nem is győzte volna lapját kizárólag eredeti munkával ellátni.”³ Ez az általánosítás a tendenciát valóban helyesen írja körül, csak éppen megáll a talán legizgalmasabb kérdés előtt: tudniillik, hogy miféle következtetéseket adódnak abból, ha az Uránia cikkeinek egy részéről ki tudjuk mutatni a szó szerinti fordítást vagy a tartalmi kivonatolást? Végső soron persze nyilván szembesíteni lehet – sőt kell – a Kármánnak tulajdonított eredetiség-programot a fordítások tényével,⁴ ám ez még nem lenne elegendő eredmény. Hiszen arra is választ kell keresnünk, hogy hová nyúltak Kármánék anyagért, s miért éppen oda? Ez a fajta vizsgálódás a XVIII. század végi magyar nyelvű folyóiratok szinte mindegyikénél hiányzik még.⁵ Az Uránia esetében viszont talán különösen érdekes lehet kísérletet tenni a források felkutatására, mintegy utólag pótolva a bizonyítékokat a sajtótörténet ama egyértőleg idézett megállapításához, miszerint a folyóirat cikkeinek „jó része” fordítás.

¹ Hogy a szakirodalom jórészeinek állításával szemben miért nem tekintem Schedius Lajost a harmadik szerkesztőnek, külön tanulmányban fogom kifejteni. Némely megfontolás azonban olvasható korábbi dolgozatomban: Kármán József XIX. századi újralfedezése. ItK 1993. 2. sz. 248–255.

² Pl. –k–: Kármán József. Irodalomtörténeti tanulmány. Írta HALÁSZ Ignác. [recenzió] Budapesti Szemle, 1878. 416–421.; HANKISS János, Petrarca az Urániában. It 1940. 159–163.; NÉMEDI Lajos, Kármán József „A kincsásó” című elbeszélésének forrása. ItK 1971. 481–488.

³ KÓKAY György (szerk.), A magyar sajtó története. I. 1705–1848. Bp., 1979. 225.

⁴ Ez irányban fontos kezdeményezés: SZAJBÉLY Mihály, Kármán József irodalomszemlélete. It 1986. 381–393.

⁵ Fontos kivétel azonban: PENKE Olga, A Mindenés Gyűjtemény egyik forrása: az *Esprit des Journalistes de Trévoux*. MKSzele 1988. 248–273.

Magában az Uránia anyagában nem találunk túl sok támpontot a tüzetes vizsgálatához. A folyóirat három kötetén nem volt feltüntetve a szerkesztők neve. A Magyar Hírmondóban megjelent előfizetési felhívások, közlemények aláírásaként az „Uránia kiadó” vagy az „Urániát ki-adó társak” megjegyzés olvasható.⁶ Csupán egyetlen cikk alatt szerepelt a szerző (Schedius) neve.⁷ Ezen kívül néhol monogramok találhatók: K.n., P.r., I...i, G...i. Kérdéses, kiket fednek ezek a betűjelek. Az első kettő könnyen azonosíthatónak látszik (Kármán, illetve Pajor), meglehetősen az utóbbi kettő mögött sem kell két egyéb személyt keresnünk: a rövidítések a szerkesztők keresztnevének becézett formáját is rejthetik (Józsi, illetve Gazsi).⁸ A betűjelek felbukkanása azonban semmi esetre sem az „eredeti” művet mutatja: olykor éppen olyan szövegek alatt olvashatók, amelyek bizonyíthatóan fordítások.⁹ Ráadásul éppen a – ha nem is minden kétely nélkül, de általában – eredetinek tekintett három szöveg (*Bevezetés, Fanni hagyományai, A nemzet csinosodása*)¹⁰ nincs monogrammal ellátva; nem is beszélve a szintén névtelenül megjelent, de biztos szerzőségű Csokonai-versekről és az egyetlen anonim Versegly-dalról.¹¹ Csupán néhány közleménynél szerepel alcímként a forrás, ahonnan fordították (*A Vándorló. Lichtwer szerént*¹²; *Lalage. Kleist szerént Németből*¹³; *Egy festett Vén-asszonyra Kleist után*¹⁴; *Eliza*,¹⁵ *A Windsori erdő. Pope szerént – szabadon*.¹⁶ A többi írásnál a szerkesztők igyekeztek homályban tartani a szellemi forrásvidéket. Az alábbiakban az egyik, ilyen rejtett kapcsolatnak a feltárását kívánom elvégezni, előre bocsátva, hogy ezúttal az Uránia egyetlen közleményére összpontosítok ugyan, ám a kontaktus többi bizonyítékát más alkalommal feldolgozom.¹⁷

*

Az Uránia egyetlen ismert, korabeli recenziója – Pántzél Dániel munkája – így minősítette a második kötet egyik írását: „XIV. A’ Nagy Zsidó gyüllésről való tudósítást tellyes meg-elégedéssel vette a R.[ecenzens] de annak kutfejit megvárta

⁶ A Magyar Hírmondóban a következő, az Urániát érintő híradások jelentek meg: 1794. febr. 28. Toldalék. 301–304.; 1794. márc. 4. 319–320.; 1794. márc. 7. 336.; 1794. márc. 25. 432.; 1794. márc. 28. 448.; 1794. máj. 23. 774.; 1794. aug. 26. 278–280.; 1794. nov. 14. 680.; 1794. nov. 21. 711–712.; 1795. márc. 6. 320.; 1795. ápr. 7. 475–477.; 1795. ápr. 24. 565–572. Gálos Rezső közölte ugyan monográfiája függelékében ezen anyag nagy részét, de néhány cikket nem vett fel, másokat pedig – ennek jelzése nélkül – rövidítve publikált: GÁLOS Rezső, *Kármán József*. Bp., 1954. 154–160.

⁷ Prof. SCHEDIUS Lajos, *A Vallás Szeretetre-méltó-volta*. Uránia, I. 1–14.

⁸ Az ötlet Kerényi Ferencé. Segítségéért ezúton is köszönetet mondok.

⁹ Pl. I...i, *Lalage. Kleist szerént Németből*. Uránia, I. 284–285.; K.n, *Egy festett Vén-asszonyra. Kleist után*. Uránia, I. 283.

¹⁰ Vö. KÖKAY György (szerk.), *i. m.* 225.

¹¹ Ez utóbbi versek azonosítására l. HARSÁNYI István – GULYÁS József, *Adalékok Csokonai költészetéhez a sárospataki könyvtárból*. ItK 1917. 76–77.

¹² Uránia, I. 126–128.

¹³ Uránia, I. 284–285.

¹⁴ Uránia, I. 283.

¹⁵ II. 111–117. K.n aláírással. A forrás megnevezése az első bekezdésben olvasható: „Raynal, a’ kit ki nem esmér? ez a’ kedves Író, kinek minden Sora Szívünket számtalan Érzésekkel tölti, minden Szava Képzésünket gazdagítja... ez a’ felséges Író, az emberiség’ Bajnokja, a’ le-tapodott nyvalyás Szeret-senynek az Európai Hatalmas ellen Védelme – így kesergte Elizáját.”

¹⁶ Uránia, III. 112–135.

¹⁷ Karl Gottlieb von Windischnek és az Urániának a szellemi kapcsolatára több bizonyíték van annál, hogy azt egy, a közölhetőség terjedelmi korlátaira ügyelő tanulmányba bele lehetne zsúfolni. A közeljövőben külön-külön publikálni fogom az elvégzett forrásfeltárásokat.

volna az Irótól.¹⁸ Ebből a megfogalmazásból nem világos, hogy milyen értelemben hiányolta a forrás megjelölését: a cikk fordítás voltát tudva vagy sejtve, az eredeti szöveg lelőhelyére volt kíváncsi, vagy pedig a leírt esemény történeti hitelességének adatolását látta volna szükségesnek. Viszont amikor az Uránia idegenszerűségeit kárhóztatta, éppen ebből a cikkből idézett: „Azon kívül a’ személyeket jelentő szokkkal, az ártikulusokkal és az (egy) szoval igen németesen éltek néhol az Irók. Az utolsórol éppen előttem van egy példa a’ 283 [sic!] lapon, ide teszem. »És jollehet, hogy minden próba, a’ mellyet-eggy illy hamis Messiás tett, üldöztetéssel végeztetett: még is mindenkor mozgásba jöttek, valahányszor eggy ujj hitegető jelent meg a’ Nézőszinbe.«¹⁹ Vagyis a germanizmusok jelenlétét pontosan egy olyan szövegben mutatja ki, amelynek föltételezi a „kutfejit” is. Ez persze csak implicité állítja a németből való fordítást, de a gyanúhoz feltétlenül elegendő. Ennek igazolását pedig már Abafi Lajos elvégezte. Kétkötetes Kármánkiadásának élére egy terjedelmes tanulmányt illesztett; amelyben kivonatossan s filológiailag meglehetősen nagyvonalúsággal ismertette Pántzél bírálatát is; s éppen az imént idézett passzushoz fűzött egy lábjegyzetet: „A két utóbbi az „Ungrisches Magazin” 1781. folyamából van fordítva.”²⁰ Az itt emlegetett másik írás A’ Tűzpróbáról Magyar Országba című cikk,²¹ amely a zsidó gyűlésről szólótól némi távolságra helyezkedik el. Abafi azonban egyszerűen eltekintett a két közlemény között lévő háztartási tanácsoktól, s „két utóbbi”-vá vonta össze ezeket a publikációkat. Az állítás igazságtartalmát azonban ez természetesen nem érinti. Hiszen Abafi Lajos – ha a szó szoros értelmében tévedett is – az irányt feltétlenül helyesen jelölte ki.

Hogyha – ezen utalás nyomán – megnézzük a *Nachricht von dem grossen jüdischen Concilio, welches im Jahre 1650. in Ungern gehalten worden* című írást az Ungrisches Magazinban,²² valamint A’ nagy ‘Sidó-gyűlésről, melly 1650-dik Esztendőben, Magyar Országba’ tartatott címűt az Urániában,²³ hamar kiderül: hiába látszik a magyar szöveg számos ponton valóban szó szerinti fordításnak, a német textus jóval rövidebb, mint a feltételezett fordítás. Egyhelyütt a németben jelölve van egy kihagyás (a zsinat eseményeinek ismertetése megszakad a második nap után), míg az Urániában olvashatók az ott nem szereplő napok történései is. Szemléltetésül idézem egymás után a két részletet.

„Am zweyten Tage ward das Concilium mit einer Anrede eröffnet, und der Vortrag gemacht, daß man vor allem andern untersuchen müßte: ob der Messias bereits gekommen sey, oder ob man auf seine Zukunft noch warten müsse? Nachdem man hierüber sehr lang gestritten hatte, ward man endlich einig, daß der Messias noch nicht gekommen sey, und daß daran allein die Sünden und die Unbußfertigkeit der Nation Schuld sey. – Man untersuchte hierauf die Art, auf welche sich der Messias offenbaren würde, und setzte einige Kennzeichen fest. –

¹⁸ Az 1795-diki Magyar Merkurhoz tartozó Bibliotheca. Kiadta PÁNTZÉL Dániel. Május. 61.

¹⁹ PÁNTZÉL Dániel, i. m. 62.; Az A’ nagy ‘Sidó Gyűlésről, melly 1650-dik Esztendőben, Magyar Országba’ tartatott című cikk ugyanis: Uránia, II. 282–289.

²⁰ ABAFI Lajos, Kármán Józsefről. In Kármán József művei. Kiad. ABAFI Lajos. Második kötet (Vegyes iratok. Levelezések.) Bp., 1880. LXV.

²¹ Uránia, II. 297–303.

²² Ungrisches Magazin oder Beyträge zur ungarischen Geschichte, Geographie, Naturwissenschaft und der dahin einschlagenden Literatur. (A továbbiakban: Ungrisches Magazin) Erster Band. 1781. 247–249.

²³ L. a 19. lábjegyzetben!

Nachdem nun dieses Concilium sieben Tage lang gedauert hatte, ward es wegen der Ankunft sechs christlicher Priester, welche von Rom abgeschicket waren, plötzlich aufgehoben; denn der gründliche Beweis derselben, daß Christus der verheißene Meßias sey, machte eine Aufruhr unter der Versammlung; und den folgenden Tag giengen alle Mitglieder derselben auseinander, nachdem sie vorher noch einig wurden, nach drey Jahren ein anders Concilium in Smyrna zu halten.¹⁷²⁴

„Második Nap felnyitattott a' Concilium egy Beszéd által, és előadatott, hogy mindenek felett, azt kelljen megvizsgálni: *hogyan eljött-e már a' Messiás, vagy pedig várakozni kell még Eljövetelére?* – Erre némellyek azt állították, hogy már elkellott néki jönni, mivelhogy világossan általlátnák, hogy az a' Nyomorúság, és Szenvedés, a' melyet az Isteni Gondviselés, már annyi sok Századoktól fogva rendelt reájok, nem az [sic!] Bálványozásoktól származott, a' mely Vétektől a' Babilóniai Fogságból való Megtéréstől fogva, mindég üres volt a' 'Sidó Nemzet; hanem más valamely Októl venné Eredetét.

Hosszas Tanátskozás után, megegyeztek benne, hogy a' Messiás még el nem érkezett, és hogy a' Nemzet' Bűnei, és Megtérletlensége Okai ezen Késedelemnek. – –

Ezután megvizsgálták mely formán jelenti ki magát a' Messiás, és ezen három Esmértető-jeleket határozták meg 1.) Úgy jelen meg mint egy nagy Király, győzödelmesen, és felszabadítja a' Nemzetet, az idegen Népek' Jáрма alól. 2.) Semmi Változást nem téssen a' Móses' Törvényében; és 3.) egy Szűztől születetik, és Születése leszen Esmértető-Jel az Idegeneknél.

Végre azokkal akart megegyezni a' Concilium, a' kik azt hitték, hogy a' Messiás már meg jelent, és ezek azt állították, hogy az egyéb nem lehetett, hanem Illyés, még pedig mivelhogy 1.) nagy Hatalommal ruháztatott fel, a' melyet a' többi között, a' hamis Próféták [sic!] Megölése által is megbizonyított. 2.) Ákhábtól, és Jezábeltől üldöztetett, a' mely hasonlóképpen Karaktere a' Messiásnak, a' mint az ki tetszik az ő Szenvedéséről való Jövendölésekből. 3.) Több volt mint egy közönséges Ember, és az Isten [sic!] Szemei előtt is nagyobbra betsültetett a' minthogy elevenen ragadtatott fel az Égbe. 4.) Különös Gond'ál viseltetett Nemzete eránt, mivelhogy Elizéust hagyta maga után' Prófétai Hívatalának Folytatására.

Még azon az Éjjel, azt a' fontos Kérdést is megvizsgálták; ha a' Jézus, a' kit az ő Eleik megfeszítettek, nem az igaz Messiás volt-e? De ez a' következő Nap megvettetett a Farizeusok' Szejtája által, a' mely erősebb volt ezen Gyűlésben, – még pedig azon okból, mivelhogy a' Jézus Szegénységben, és Nyomorúságban születetett; holott a' Messiás' Eljövetelének, fényesen, és pompásan kell megesni, és a' Mó'ses Törvényét megerősíteni – Egy Rabbinus, Ábrahámnak hívták – a' kinek ezen Meghatározás nem elég fontosnak látszott, a' Krisztus' Tsudatételit tartotta a' Farizeusok' eleibe, és azt kérdezte tőlök, kinek Hatalmával tehette azokat a' Krisztus? a' melyre Zebedeus, egy a' Többek [sic!]²⁵ között ezen Szejtában, azt felelte, hogy ördögi Mesterségek által tette legyen azokat. De Ábrahám azt állította, hogy semmi Bűbajosság [sic!] által nem adattathatik vissza [sic!] a' Látás, Hallás, vagy Szóllás a' vakon- siketen- vagy némán születetteknek.

²⁴ Ungrisches Magazin, Erster Band. 1781. 249.

²⁵ Minden bizonnyal sajtóhiba, „Főbbek” helyett. A német eredetiben – mint később látni fogjuk – ez áll: „einer der vornehmsten dieser Sekte”. L. a 30. lábjegyzetet!

Erre azt felelte a' másik, hogy azon Vakok, Némák, és Siketek, már Annyok' Méhében, tétettek azokká, őrdögi Mesterségek által, és hogy ő rajtok segített, nem tett egyebet, hanem tsak a' Boszorkány-tsomót őldozta fel, hasonló őrdögi Mesterség által – Jóllehet ellenkeztek vélek a' Szaddutzéusok más Matériákban, megegyeztek még is ebben vélek, még pedig annyival inkább, mivelhogy ők a' Feltámadást tagadták, a' mellyet olly keményen őltalmazott ellenek a' Krisztus.

Minekutánna hét napokig tartott volna ez a' Concilium, hírtelen félbeszakasz-
tatott hat Keresztény Papoknak Érkezése által, a' kik Rómából küldetettek. Mert azoknak Próbáik a' felől, hogy a' Krisztus az igaz Messiás, nagy Háborgást okozott a' Gyűlésben, a' mellytől egyebet nem hallott az Ember értetlen Lármanál.

Más Nap eloszlottak ezen Conciliumnak Tagjai, minekutánna megegyeztek volna abban, hogy három Esztendő múlva, egy más Conciliumot tartsonak [sic!] Siriában.²⁶

A magyar szöveg láthatóan két ponton bővebb, mint az Ungrisches Magazin-
béli: egyrészt az idézet első bekezdésében, a gondolatjel után szereplő mondat, amely a babilóni fogságot is felelegeti, nincs meg a németben, másrészt pedig több, mint két bekezdésnyi szöveg részletezi azt, amit a német változatban kihagyásként két gondolatjel helyettesít. A többi mondat azonban szinte szó szerint megfeleltethető egymásnak. Ezt az ellentmondást csak két módon lehet feloldani: vagy egyéni invenció alapján van bővítve a magyar változat, vagy pedig mindkét szöveg, az Ungrisches Magaziné és az Urániáé is, visszamegy egy teljesebb változatra, amelyet az előbbi kivonatolt, az utóbbi pedig lefordított.

Bármennyire szép lenne is az első lehetőség, bizonyíthatóan az utóbbiról van szó. Ez a német cikk már megjelent ugyanis a Kaiserlich Königlich allergrädigst privilegirte Anzeigen 1775-ös évfolyamában, *Von dem großen jüdischen Concilio, welches 1650 in Hungarn gehalten* címmel.²⁷ Ez a teljesebb, hosszabb változat v. W. aláírással volt ellátva, s ennek alapján azonosíthatjuk a szerzőt is: kétségtávol Karl Gottlieb von Windischról van szó. Tudjuk ugyanis, hogy a Tersztyánszky szerkesztette, de valójában Kollár Ádám irányításával működő tudományos folyóirat szerzőgárdájához Windisch odatartozott: a róla az egyik első méltatást elkészítő Schedius Lajos, aki ráadásul Windisch veje is volt, ezért igen pontos információi lehettek, apósa művei között utal erre a periodikára („[Einige Aufsätze] in den k. k. privilegirten Anzeigen, die in Wien 1771–1776. gr. 4. erschienen.“).²⁸ A monogram szintén az ő nevének felel meg. Az írás másodjára pedig abban az Ungrisches Magazinban látott napvilágot – immár név nélkül, de rövidítve s némileg stilizálva –, amelynek ő volt a szerkesztője.²⁹

²⁶ Uránia, II. 285–290.

²⁷ Kaiserlich Königlich allergrädigst privilegirte Anzeigen aus sämmtlichen kaiserl. königl. Erb-
landem. (A továbbiakban: Anzeigen.) V. Jahrgang, II. Stück, den 11. January 1775. 12–15. Erre a tényre már felhívta a figyelmet HARASZTI György, *A nagy zsidó zsinatról. (Egy 16. századi pszeudo hungarika-judaika háttére és utóélete.)* Klny. *Az értelmiség Magyarországon a 16–17. században.* Szerk. ZOMBORI István. Szeged, 1988. című kötetből. 184. Itt köszönöm meg Haraszi Györgynek, hogy kiváló – alapvető adatfeltárásokat tartalmazó – dolgozatára felhívta a figyelmemet.

²⁸ Zeitschrift von und für Ungern, zur Beförderung der vaterländischen Geschichte, Erdkunde und Literatur; herausgegeben von Ludwig v. SCHEDIUS. Erster Band. Pesth, 1802. 22.; Windischnek az Anzeigenben való közreműködésére l. még: KÓKAY György (szerk.), *i. m.* 63–66.

²⁹ Windisch szerkesztői tevékenységéről és a lap jelentőségéről l. Fritz VALJAVEC, *Karl Gottlieb von Windisch. Das Lebensbild eines süddeutschen Bürgers der Aufklärungszeit.* München, 1936. 48.; FRIED István, *Egy korszerűtlen tudományos folyóirat a XVIII. század végén (Neues Ungrisches Magazin).* MKszle 1985. 305–306.

Ha mármmost megnézzük azt a részletet, amelyet az Ungrisches Magazinból és az Urániából már idéztem, láthatjuk, hogy itt megvannak azok a mondatok, amelyekkel a magyar szöveg bővebbnek bizonyult az 1781-es németnél. „Um zweyten Tage ward das Concilium mit einer Anrede eröffnet, und der Vortrag gemacht; daß man vor allem untersuchen müßte: ob der Meßias bereits gekommen sey; oder, ob man auf seine Zukunft noch warten müße? – Einige behaupteten hierauf, daß er schon gekommen seyn müsse; weil sie es deutlich genug einsähen, daß das große Elend, und die Widerwärtigkeiten, welche die göttliche Vorsehung, schon so viele Jahrhunderte über sie verhänget, nicht von ihrer Abgötterey herrührte, als von welchem Laster ihre Nation, seit ihrer Rückkunst aus der babylonischen Gefangenschaft immer frey gewesen; daher das Elend, daß sie seit der Zeit ausgestanden, nothwendig eine andre Ursache haben müße. –

Nachdem man sich hierüber sehr lang berathschlaget hatte, so ward man endlich einig, daß der Meßias noch nicht gekommen sey, und daß die Sünden, und Unfußfertigkeit der Nation allein, an dieser Verzögerung Schuld sey. – Hierauf untersuchte man, auf welche Art sich der Meßias offenbaren würde, und setzte diese drey Kennzeichen fest. 1) Er wird als ein König, und als ein großer Weltbezwinger erscheinen, und die Nation von dem Joche der fremden Völker befreien. 2) Er wird keine Veränderung in dem mosaischen Gesetze vornehmen; und 3) wird er von einer Jungfrau gebohren werden, und seine Geburt wird das Kennzeichen bey Fremden seyn. –

Endlich suchte sich das Concilium mit denen zu vereinigen, welche glaubten, daß der Meßias schon erschienen sey; und diese behaupteten, daß es kein anderer, als *Elias* seyn könnte, und zwar, 1) weil er mit großer Gewalt ausgerüstet war, die er unter andern auch in der Umbringung der falschen Propheten bewiesen hat. 2) Weil er von dem *Achab* und der *Jesabel* verfolgt worden, welches gleichfalls ein Charakter des Meßias sey, wie aus den Weißagungen erhellet, die von seinem Leiden redeten. 3) Weil er mehr, als ein ordentlicher Mensch, und auch in den Augen Gottes, weit höher geachtet gewesen, indem er lebendig in den Himmel aufgenommen worden. 4) Weil er eine besondere Sorgfalt für seine Nation getragen, indem er den *Elisa*, nach sich gelassen, sein prophetisches Amt fortzusetzen.

In dieser Nacht ward auch noch die wichtige Frage untersucht; ob *Jesus*, welchen ihre Väter gekreuziget, nicht der rechte Meßias seyn könnte? Welches aber den folgenden Tag, von der pharisäischen Sekte, welche bey dieser Versammlung die Oberhand hatte, schlechterdings verworfen ward, und zwar, weil er arm und elend gebohren worden: dahingegen die Ankunft des Meßias, mit großer Pracht und Herlichkeit geschehen, und das mosaische Gesetz befestiget werden sollte. – Ein Rabiner, Abraham genannt, dem diese Entscheidung nicht gründlich genug zu seyn schien, hielt den Pharisäern die Wunderwerke Christi vor, und fragte sie: aus wessen Macht, sie Christus habe verrichten können? worauf ihn Zebedäus, einer der vornehmsten dieser Sekte antwortete, daß er sie durch Zauberkünste hervorgebracht habe. Abraham aber wendete dawider ein, daß keine Zauberkunst das Gesicht, das Gehör, oder die Sprache, den Blinden, taub- oder stummegebohren geben könne. Hierauf antwortete der andere: daß diese Blinde, Stumme und Taube durch Zauberkünste im Mutterleibe also gebildet worden; und der so ihnen geholfen hätte, nichts anders gethan, als daß er durch eben dieselbe teuflische Kraft den Zauberknoten aufgelöset. – Ob nun gleich die Sadducäer ihnen in andern Stücken zuwider waren, so stimmten sie doch

hierinnen mit ihnen überein, und das um so viel mehr, da sie die Auferstehung läugneten, die Christus so ernstlich wider sie vertheidiget hatte.

Nachdem dieses Concilium sieben Tage lang gedauert hatte, ward es wegen Ankunft sechs christlicher Geistlichen, die von Rom abgeschicket waren, plötzlich aufgehoben. Denn, der Beweis derselben, daß Christus der verheißene Meßias sey, machte einen Aufruhr unter der Versammlung, von der man sonst nichts als ein düsteres Geschrey hörte. Den folgenden Tag giengen die Mitglieder dieses Conciliums völlig auseinander, wurden aber vorher miteinander einig, daß nach dreyen Jahren, ein anderes Concilium in Syrien gehalten werden sollte.³⁰

É három szövegrészlet után feltűnhet az azonosságának és különbözőségének egy olyan bizonyítéka is, amely alapján még határozottabban kizárható az Ungrisches Magazin mint forrás. Ott ugyanis a jövődő zsinat színhelyeként Szmirna van megnevezve, míg az Urániában Szíria. Ez egyáltalán nem mindegy, hiszen a város a XVII. században sem tartozott Szíria területéhez, nem ugyanarról van szó tehát a két esetben. Az eltérés azonban azért sem írható az Uránia számlájára, mert az Anzeigen szintén Szíriát jelölte meg. A kérdés tehát legföljebb az lehet, hogy maga Windisch miért módosított éppen ezen a ponton 1781-ben az 1775-ös cikkhez képest. Mivel Windisch írásának ősforrása és feltételezhető közvetlen forrása – mint látni fogjuk – egyaránt Szíriáról beszél,³¹ koncepcionális vagy logikai okot aligha kereshetünk, tollhibára vagy nyomdahibára lehet inkább gyanakodni. Hiszen mind Szmirna, mind Szíria neve szerepel a cikk elején, ráadásul egy mondatban, közvetlenül egymás után: „Das größte Aufsehen aber, machte im vorigen Seculo, der bekannte Betrüger *Sabbathai Sevi*, der 1638. in *Syrien* aufstund, sich in *Smyrna*, zum Könige der Könige in Israel ausrufen ließ, und einen unglaublichen Anhang auch unter den Gelehrtesten seines Volkes bekam.“³² A két név önkéntelen összecseréléséhez némileg hasonló alakjuk is hozzájárulhatott. A legfontosabb azonban az, hogy ez az elírás újra bizonyíthatja: az Uránia magyar változata az Anzeigent követi.

A két szöveg között mégis vannak jellegzetes eltérések. Az Uránia következetesen elhagyta Windisch tudóskodó írásának lábjegyzeteit, amelyekben forrás-megjelölések és értelmező magyarázatok kaptak helyet. S mivel ezáltal a történeti érdekű – vagy inkább szándékú – leírás átértelmeződik kuriózumszerű szórakoztató anekdotává, kizárólag Windischből lehet megítélni, milyen valódi történelmi, eszmetörténeti kontextusban kell szemlélni az állítólagos 1650-es zsidó zsinatot.

A cikk arról számol be, hogy ebben az évben Nagyidán a világ minden részéről érkező zsidók tanácskozást tartottak: eljött-e már a Messiás, s egyáltalán, milyen ismertetőjegyek alapján ismerhető fel. A történet forrását Windisch a következőképpen adja meg: „Bey dieser Nachricht, bin ich hauptsächlich dem Bretts, einem engländischen Schriftsteller gefolget, der in seinem Narrative of the proceedings [sic!] &c. Die Geschichte dieses Conciliums sehr umständlich beschreibet, und um so viel mehr Glauben verdienet, da er, wie er sagt, selbst ein Augenzeuge dabey gewesen.“³³ Ennek alapján valóban meghatározható, honnan került Windischhez a történet. Az említett könyv bibliográfiai leírása ugyanis így pontosítható:

³⁰ Anzeigen, V. Jahrgang, II. Stück, den 11. January 1775. 14–15.

³¹ L. a 39. és a 42. lábjegyzetet!

³² Anzeigen, V. Jahrgang, II. Stück, den 11. January 1775. 12.

³³ Anzeigen, V. Jahrgang, II. Stück, den 11. January 1775. 15–16.; szó szerint megtalálható az Ungrisches Magazinban is: Erster Band. 1781. 249.

*A Narrative of the proceedings of a great Council of Jews, assembled in the plain of Ageda in Hungaria about 30 Leagues distant from Buda, to examine the Scriptures concerning Christ; on the 12th of October 1650. By Samuel Brett there present. Also a Relation of some other observations in his travels beyond the seas ... Printed at London for Richard Moon ... 1655.*³⁴ A kiadványt részletesen ismertető Haraszi György a következőképpen foglalja össze a 14 lapos, kvartó méretű könyvecske tartalmát: „Az olvasóhoz címzett bevezetésben az egyébként ismeretlen szerző elmondja, hogy egy a Dardanellákban tartózkodó angol hajó kirurgusaként szolgálva meggyógyította Orlando de Spina of Gallipulót, »egy jeles férfit az azon a vidéken«, aki hálából egy máltai hajó kapitányává nevezte ki. Hősünk a hajó parancsnokaként a velenceiek oldalán kilenc hónapig küzdött a törökök ellen a görög szigetvilágban; öt sikeres tengeri és két szárazföldi ütközetben vett részt, míg a viharosra fordult időjárás újból a kikötőbe kényszerítette. Ezután kereskedelmi ügyekben négy évig a Levantéban, Olasz- és Spanyolországban, Dalmáciában, Szlavóniában stb. utazgatott s végül Franciaországon keresztül hazatért Angliába.

A könyvecske a Párizsban élő, nyilván a győzelmes Cromwell elől oda menekülő anglikánok istentiszteleti szokásainak bemutatásával kezdődik, elítélve a római egyház szokásainak tett engedményeit, majd röviden megemlékezik a görögök vallásáról, amelyet eretnekségektől megfertőzött pápizáló religiónak titulál, a spanyolok vallási túlbuzgóságáról, és (természetesen elítélően szólva) az inkvizícióról. Ezután következik Brett legfigyelemreméltóbb élményeinek leírása az alábbiak szerint:

1. A szultán janicsárok általi meggyilkolása (a szerző név nélkül, de nyilván Ibrahim szultán 1648. évi halálára utal).

2. A Nílus áradása, Egyiptom és a Vörös-tenger bemutatása számos bibliai allúzióval

3. A római nagy jubileum, az 1650. évi »Anno Santo«, és végül

4. A zsidók magyarországi gyülekezése.³⁵

A magyarországi zsidó zsinatról szóló történetnek, amely a Brett-könyv gerincét teszi ki, a régebbi szakirodalom alapos kritikáját adta már, hitelességét meggyőzően cáfolta.³⁶ Héber nyelvű tanácskozást – noha Brett szerint ez ilyen lett volna – a zsidók a III. század, a Misna lezárása óta nem tartottak. A szerző emlegette saduceus és rechabita szekta ekkorra, 1650-re már régen nem létezik. A beszámoló utal a farizeusok csoportjára, akik a vitában markáns álláspontot képviseltek – noha a közép- és újkorban hitvallását tekintve valamennyi zsidó farizeusnak tekinthető, leszámítva a csekély létszámú karaitákat. Brett szerint a zsinaton Jézus messiási voltának igazolására keresztény papokat (két jezsuita, két ágostonos és két domonkos szerzetest) hallgattak meg – ez szintén képtelenség.³⁷ Mindezek alapján Haraszi joggal állapítja meg, hogy a híradásnak nincs forrásértéke, a mű az erőteljes katolikusellenes polémia mellett a zsidók megtérítését

³⁴ Gróf APPONYI Sándor, *Hungarica. Magyar vonatkozású külföldi nyomtatványok*. II. kötet. XVII. és XVIII. század (1720-ig). Bp., 1902. 97. (849. tétel)

³⁵ HARASZI György, *i. m.* 183–184.

³⁶ Leopold Löw, *Die Fabel von dem Konzil der Juden in Nagy-Ida im Jahre 1650*. Ben-Chananja. Wochenblatt für jüdische Theologie. 8. Jahrgang. 1865. No. 17. (Szegedin, den 26. April) 281–283.; KELEN Ferenc, *Az 1650-iki zsidó-zsinatról*. Magyar-Zsidó Szemle, 1891. 3. szám. 177–186.

³⁷ HARASZI György, *i. m.* 190.

célzó agitációra épül.³⁸ Brettnél ugyanis a katolikus papok megjelenése és hitvallása óriási felháborodást kelt, olyannyira, hogy maga a zsinat is emiatt szakad félbe. Viszont a következő bekezdésben már azt fejtegeti a szerző, hogy protestáns prédikátorok érkezése esetén minden másképp alakult volna, hiszen a protestáns lelkészek, különösen az angol papok, azokon belül is a londoniak – érdemes felfigyelni az elfogultságok nyílt halmozódására – rendkívül rokonszenvesek a zsidók számára; míg a zsidók megtérésének éppen Róma a legfőbb akadálya: „I do believe there were many *Jewes* there, that would have been perswaded to own the Lord Jesus: and this I assure you for a truth, and it is for the honor of our Religion and the encouragement of our Divines, one eminent *Rabbi* there, did deliver me his opinion in conference with me, that he at first feared that those which were sent from *Rome*, would cause an unhappy period to their Council; and professed to me, that he much desired the presence of some Protestant Divines, & especially of our *English* Divines, of whom he had a better opinion, then of any other Divines in the world: for he did believe that we have a great love to their Nation; and this Reason he gave me for their good opinion of our Divines, Because he understood that they did ordinarily pray for the conversion of their Nation; which he did acknowledge to be a great token of our love towards them: and especially he commended the Ministers of *London*, for excellent Preachers, and for their charity towards their Nation; of whom he had heard a great fame. As for the Church of *Rome*, they account it an Idolatrous Church, and therefore will not owne their Religion: and by conversing with the *Jewes*, I found that they generally think, that there is no other Christian Religion in the world, but that of the Church of *Rome*; and for *Romes* Idolatry [*sic!*], they take offence at all Christian Religion: by which it appeareth that *Rome* is the greatest enemy of the *Jewes* conversion.”³⁹ Ilyen összefüggésben világos, Brettnek a zsidó zsinatra nem másért volt szüksége, mint hogy az Ószövetség eleven tanúbizonyságát idézhesse a protestantizmus mellett.⁴⁰

Windisch ezt a polemikusz célzatot jelentősen enyhítette, ha teljesen ki nem oltotta is. Mint a tőle idézett mindkét változatban látható, a katolikus papok okozta felzúdulás emlegetése még szerepel, teljesen kimarad viszont a protestánsok hitbéli magasabbrendűsége.

Ezen a ponton viszont nem lehet megkerülni a kérdést, hogy honnan ismerhet-e Windisch Brett könyvét, egyáltalán rendelkezésére állhatott-e a teljes szöveg. Az bizonyos, hogy Samuel Brett műve komoly sikerek számított. Ha csak az 1775. évi, tehát a Windisch cikke előtti kiadásait vesszük számba, akkor is a következő megjelenésekkel kell számolnunk: 1655-ben lát napvilágot először, majd ezután 1683-ban, 1685-ben, 1707-ben, 1715-ben, 1744-ben, 1749-ben, 1753-ban és 1759-ben.⁴¹ Windisch esetleges angol nyelvtudásáról nincs információ; viszont nem kell feltétlenül az eredeti ismeretét várnunk, hiszen a szöveg teljes és

³⁸ HARASZTI György, *i. m.* 190.; Haraszi egyébként Brett teljes, a zsidó zsinatról szóló szövegét közli magyar fordításban: 184–190.

³⁹ *A Narrative of the proceedings of a great Council of Jews, assembled in the Plain of Ageda in Hungaria, about 30 leagues distant from Buda, to examine the Scriptures concerning Christ; on the 12th of October 1650.* By Samuel BRETTE there present. [...] Printed at London for Richard Moon. [...] 1655. 11–12. A könyv jelzete: OSZK Ktár App. H. 849.

⁴⁰ Erre a következtetésre jut HARASZTI György is: *i. m.* 192.

⁴¹ *British Museum General Catalogue of Printed Books.* Photolithographic edition to 1955. Vol. 26. Published by the Trustees of the British Museum. London, 1965. 506–507.

pontos fordítása németül is rendelkezésére állhatott. Theophilus Sincerus (Georg Schwindel) 1748-ban és 1753-ban is kiadta gyűjteményében, az alábbi címen: *Eine geheime Nachricht und Erzählung, was bei einem grossen Jüdischen Concilio vorgegangen, welches sich in der Ebene von Ageda in Ungarn, ohngefähr 30. Meilen von Ofen gelegen, um die Schrifften von Christo zu examiniren, den 12ten Octobr. 1650. versammelt hat.*⁴² Minden további nélkül mégsem állítható, hogy Windisch kizárólag Schwindel fordítása alapján dolgozott. Egyrészt Schwindel egyszer sem írja le Brett nevét és a könyv címét, míg ezt Windisch pontosan tudta. Másrészt Schwindel egyhelyütt kipontoz néhány szót: „Ja, eben dieser Abraham fragte die Pharisäer: Aus was vor Macht er [Jézus – Sz. M.] diese Wunder gethan? Ihre Antwort war hierauf: Er wäre ein gewesen, und beschuldigten ihn auf eine Gotteslästerliche Art; denn sagten sie, er machte sie vorher bild [sic!] und lahm; und so bald er seine ... aufhub, so wurden sie wieder in ihren vorigen Zustand gesetzt.” A kihagyás oka, mint ezt az első kipontozáshoz fűzött lábjegyzet tanúsítja („Der Herr schelte dich, du Satan!”), az istenkáromlás elviselhetetlensége és reprodukálhatatlansága volt.⁴³ Csakhogy Windischnél a farizeusok Jézus illető vádjai – láthattuk – kellő részletességgel szerepelnek. Ez utóbbit persze Windisch akár maga is kikövetkeztethette; de azt már aligha, hogy a történet első elbeszélője Brett volt. Feltételezhetően más forrásnak is rendelkezésére kellett tehát állnia; mindazonáltal valószínűsíthető, hogy alapvetően Schwindelre támaszkodott.

Ami viszont Windisch egyéni teljesítményét illeti: igen invenciózusan nyúlt a szöveghez. Megpróbálta történeti ismeretei alapján értelmezni azokat a logikai hézagokat, amelyeket a magyar és zsidó viszonyokban egyaránt járatlannak mutaközö Brett nem tudott kitölteni vagy legalább hihető fikcióval áthidalni.

Ezért Windisch a zsinat legfőbb előzményének Sabbataj Cvinek, a leghíresebb, XVII. századi ál-messiasznak a felléptét tekinti (akiről Brettnél szó sem esik), mondván: a zsidók számára az efféle csalók miatt lett égetően fontos a Messiás körüli kérdések tisztázása. „Aus dem Beyfalle, mit welchem diese Nation, fast einen jeden Betrüger, der sich für den Meßias ausgab, aufnahm, erhellet die große Hoffnung sehr deutlich, mit der sich dieselbe, wegen einer baldigen Erlösung schmeichelte. Und ungeachtet sich ein jeder Auftritt, den ein solcher falscher Meßias wagte, mit einer Verfolgung endigte: so geriethen sie doch allezeit wieder in Bewegung, so oft sich ein neuer Betrüger auf der Schaubühne sehen ließ.”⁴⁴ Ezzel a megoldással Windisch valóban logikusabbá szerkesztette át a történetet – még ha annak árán is, hogy történetileg számos ponton tévedett. Nyilván azért, hogy az 1650-es zsinat éve előtt kellő időbeli távolság keletkezzen, azt állította, Sabbataj Cvi 1638-ban lépett föl Szmirnában Messiásként; valamint hogy pályafutása végét a szultáni parancsra történő lefejezés jelentette. Haraszti György elvégezte ezeknek az állításoknak a történeti kritikáját is. Ő arra figyelmeztetett, hogy az 1626-ban született próféta nem is léphetett föl tizenkét évesen Messiásként: 1648 utáni, kezdetben lokális tevékenységéről pedig csak 1655 után érkeztek

⁴² [Georg SCHWINDEL], *Theophili Sinceri neue Nachrichten von lauter alten Büchern, so von Anfang der edlen Buchdruckerei bis A. 1682. da sich die Acta Eruditorum Lipsiensia angefangen, ans Licht getreten sind.* [...] Der erste Band auf das Jahr 1747. Frankfurt und Leipzig, 1748. 205–212.; [Georg SCHWINDEL], *Theophili Sinceri Notitia historico-critica. Librorum veterum rariorum. oder. Neue Nachrichten von lauter alten und raren Büchern.* [...] Frankfurt und Leipzig, 1753. 205–212.

⁴³ [Georg SCHWINDEL], *i. m.* (1748.) 209.

⁴⁴ Anzeigen, V. Hahrgang, II. Stück, den 11. January 1775. 13.

az első hírek Európába: A kivégeztetés híre is hamis. Magának a sabbateanus mozgalomnak a megítélése pedig csak az 1760-as évek második felében vált a zsidó hitközségek központi kérdésévé – 1650-ben tehát semmiképpen nem lehetett az.⁴⁵ Mellesleg Windisch éppen Sabbataj Cvi kivégzésének említésekor megad egy hivatkozást, s ebből kiderül, hogy miként igyekezett egyéb források bevonásával segíteni Brett történetén: „Paul Ricaut, ein Engländer, hat seine Geschichte sehr gründlich beschrieben.”⁴⁶ Ez a lábjegyzet az Urániába terméseteseken szintén nem került be. Az emlegetett Ricaut-t a magyar irodalomtörténetírás mint Mikes Kelemen egyik forrását tartja számon: a *Törökországi levelek 172–191.* darabjában Mikes Paul Ricaut *The history of the present state of the Ottoman Empire* (London, 1669) című művének kivonatos francia fordítását használta fel. Windisch maga nem adja meg, Ricaut melyik művére gondol; de sejthetőleg abban a török történetben lelhetett meg Sabbataj Cvi kivégzésének leírását, amely 1623-tól 1679-ig tárgyalta az eseményeket (*History of the Turcs.* London, 1680). Ezt a művet meg lehetett találni francia fordításban is: 1709-ben, *Histoire de l'Empire Ottoman (Histoire générale des Turcs, depuis leur Origine jusque' à 1704)* címmel jelent meg három kötetben, ahogyan ezt a Mikes-kritikai kiadás föltárta. Ráadásul éppen ennek a kiadásnak a harmadik kötetéhez csatlakozott az a függelék („Tableau de l'empire ottoman”), amely Mikes Kelemen közvetlen forrása volt.⁴⁷

Windisch másik jelentős szerkesztői-koncepcionális átalakítása a zsinat helyszínének meghatározásában rejtett. Brett csak Ágedának nevezte ezt az állítólagos magyarországi helységet (művének 1683-as kiadásában ez Ajayday-re torzult⁴⁸), s nem tett másként Schwindel sem. Windisch azonban ezt határozottan Nagyidával azonosítja, a települést pedig így mutatja be az 1775-ös cikk lábjegyzetében: „Nagy-Ida ist ein Marktflecken, mit einem Schlosse, in der Abaujvarer Gespannschaft, der gräflich Cschakischen [sic!] Familie zugehörig. Er ist außerdem auch wegen der Niederlage der Zigeuner anmerkungswürdig. Denn als Franz Perenyi im Jahre 1557. aus Mangl der Kriegsvölker, die Vertheidigung des Schlosses, den Zigeunern anvertraute, hielten sich diese, wider alles Vermuthen so tapfer, daß sie nicht nur den Feind zu verschiedenenmalen von den Mäuern abtrieben; sondern ihn auch nöthigten, die Belagerung aufzuheben. Im Abziehen schrien sie ihnen sehr muthig nach: daß sie gewiß nicht so leicht weggekommen seyn würden, wenn es ihnen nicht an Pulver gemangelt hatte. – Als dieses die Belagerer hörten, kehrten sie um, zwangen das Schloß zur Uebergabe, und ließen alle Zigeuner über die Klinge springen.”⁴⁹ Vagyis Windisch azzal az anekdotával értelmez, amely majdan Arany János elbeszélő költeményében (*A nagyidai cigányok*) nyeri el klasszikus irodalmi feldolgozását.⁵⁰ 1781-ben némileg módosul a szöveg: a lábjegyzet kurtább lesz, csak a mezővárosi státusz, a megye megnevezése és a

⁴⁵ HARASZTI György, *i. m.* 196–197.

⁴⁶ Anzeigen, V. Jahrgang, II. Stück, den 11. January 1775. 12.

⁴⁷ A Ricaut-ra vonatkozó adatok: MIKES Kelemen, *Törökországi levelek és Misszilis levelek.* S. a. r. HOPP Lajos. Bp., 1966. (Mikes Kelemen Összes Művei I.) 737–738.

⁴⁸ L. *British Museum General Catalogue of Printed Books...*, 506–507.

⁴⁹ Anzeigen, V. Jahrgang, II. Stück, den 11. January 1775. 13.

⁵⁰ A kritikai kiadás nem tartja számon Windisch-t a téma történetének áttekintésekor; megtudhatjuk viszont, hogy mi volt Arany közvetlen forrása. „Miközben adatokat keresett a Daliás idők korrajzához, Budai Polgári lexikonában váratlan tárgyra bukkan.” Ti. a nagyidai ostrom leírására; a lexikonból vette az *Öldöklő angyal* tárgyát is. „Az esetet a költő kiírta Budaiból.” Arany János összes művei. III. Elbeszélő költemények. S. a. r. VOINOVICH Géza. Bp., 1952. 331–332. Azóta SCHEIBER Sándor újabb adatokat tárt fel: *Adatok Arany János ifjúkori olvasmányaihoz.* In: *Uő., Folklor és tárgytörténet.* II. Bp., 1974. 150–151.

tulajdonos család neve kap benne helyet. Az anekdota pedig önnálósul, *Der bestrafte Uibermuth* címmel a zsidó zsinatról szóló tudósítás után lesz olvasható; a megfogalmazás egyébként, néhány aprócska stiláris és helyesírási változtatást leszámítva, nem módosult.⁵¹

A nagyidai cigányok 1775-ös, Windisch által közzétett anekdotája a téma tárgy történetének korai szakaszához tartozik. A felbukkanásokat nyomkövető Dittrich Vilmos korábbi előfordulásként Forgách Ferenc és Istvánfi Miklós történeti műveit említi, ám azzal a megszorítással, hogy e két latin nyelvű munkából arról értesülhetünk csak, hogy 1556-ban (!) Perényi Ferencről elfoglalták Nagyidát. A cigány védősereg csupán Forgácsból lehet következtetni – de állításként ott sem szerepel.⁵² Az anekdota első, teljes változata már XVIII. századi: a jezsuita Turóczi László névtelenül megjelent, 1729-es történeti műve tartalmazza.⁵³ Ez a latin nyelvű munka Magyarország különböző településeit ismerteti röviden, meghatározott területi logika szerint; s ahol a helységhez valami érdekesebb anekdota kapcsolódik, azt is elmeséli. Ilyen formán kerül elő mint Nagyida legfőbb nevezetessége az 1557-es (!) ostrom: „162. *Nagyida clades Zingarorum*. Unde autem gentis illius Aegyptiae odium incurrerit, fortasse non ingratijs [sic!] Lectorum narravero: Franciscus Prinius loci Herus pro Zapolio moenia tutabatur Anno milles. quingentes. quinquages. septimo; in quae, quidquid hominum fortunae illius alebant, conjecerat. Erat major Zingarorum numerus é diversis circum pagis coactus, ac valla custodire jussus; milite veterano ad interiora Arcis defendenda collocato. Egit rem Zingarus pro virili, & multum supra spem: semel, iterum, ac tertió, nec sine strage impressionem facientis, militem repulit Ferdinandum. dabat quippe illi animos & tractandi sclopi peritia, & amplius vita desperata. Quid multis? colligit obsessor vasa, ac iter inchoat. Commodum discessus hic Zingaro accidit, quem nitratus jam pulvis totum defecerat. & omnino triumphasset, si vocem tenuisset. At enim vix Adversarius processerat; prorumpere continuo é fossis ille, effundi agminatim in valla, minari dexterá, ac identidem inclamare: ite in malam crucem mortalium pessimi! gratiam vitae Superis habete. unus vos tumulus hausisset, si quidpiam adhuc pulveris nobis ad manum. Audit inconditam vociferationem Ungarus Germano mixtus, & socium rei admonet. Revertunt extemplo, aggerem scandunt, & nihil jam ferreis fistulis potentem Zingarum ad unum caedunt. Desiderati sunt ultra mille, tantumque vulnus candidae illi Reipublicae hoc praelio inflictum, ut non minus hac aetate Zingaris infaustum sit nomen Nagyidae, ac Cannarum olim Romanis, Thermopylarum Persis.”⁵⁴ Dittrich Vilmos egyrészt az anekdotának csak az 1781-es, *Ungrisches Magazin*-béli felbukkanásáról tud mint következő láncszemről, másrészt nem hangsúlyozza annak jelentőségét, hogy jelenlegi adataink szerint is Windisch fogalmazza meg először németül, vagyis nem latinul az adomát, megnyitva ezzel az utat a magyar anyanyelvi kultúrába való beépülés felé – noha ez az út természetesen csak az egyik, s nem kizárólagos lehetőség. Sajátságos módon viszont Dittrich azt állítja – minden bővebb indoklás nélkül –, hogy Windisch az

⁵¹ *Ungrisches Magazin*, Erster Band. 1781. 248., valamint 256.

⁵² DITTRICH Vilmos, *A nagy-idai cigányok*. Irodalomtörténeti tanulmány. Bp., 1896. 27–30.

⁵³ [TURÓCZI László], *Ungaria suis cum regibus compendio data* [...] Anno M.DCC.XXIX. Mense Septembri, Die 8., Tynaviae. Typis Academicis Soc. Jesu per Fridericum Gall.; Vö. DITTRICH Vilmos, *i. m.* 31.!

⁵⁴ [TURÓCZI László], *i. m.* 176–177.

anekdotát nem Thurócztól vette át.⁵⁵ Sejthetőleg a két elbeszélés eltérő részletes-ségére és szerkezetére alapozta ezt a véleményét, nem számolván azzal, hogy egy anekdota újramondása nem feltétlenül szöveghű fordítást jelenthet, hiszen korábbi olvasmányélmény alapján, akár emlékezetből tökéletesen rekonstruálhatók a lényeges cselekményelemek. Egyébként pedig van arra bizonyíték, hogy 1775 táján Thuróczi alapján lehetett ismerni a nagyidai cigányok történetét. Az Anzeigen 1776-os évfolyamában hosszú cikksorozat jelent meg a cigányok történetéről és szokásairól. Mivel az utolsó közlemény ab. H. betűjellel volt ellátva,⁵⁶ a szerzőt Ab Hortis Sámuellel azonosíthatjuk, aki a lapnak valóban munkatársa is volt.⁵⁷ Az egyik részt a cigányok katonai tehetségének szentelte a szerző (*Von der Zigeuner Geschicklichkeit in Kriegsdiensten*), s ebben szintén szóba kerül az anekdota, mondhatnánk, természetesen: „In den Zapolyschen Unruhen, waren die Zigeuner oft mit verwikelt, und legten bey dieser Gelegenheit manche Proben von ihrer zigeunerischen Kriegskunst ab. Im Jahre 1557, sahe sich Franz v. Perenyi, wegen Mangel erforderlicher Kriegsvölker genöthiget, die äusseren Schanzen des damals noch festen Schlosses Nad-Ida, denen aus der ganzen umliegenden Gegend zusammengerafften Zigeunern, um die geringe Anzahl der regulirten Soldaten, die noch vorrathig war, zur Vertheidigung der inneren Vestung anwenden zu können, aufzutragen. Perenyi bewafnete seine neu angeworbene Hilfsvölker, versahe dieselben mit Pulver und Bley, und wies ihnen den Ort an, dessen Vertheidigung sie nun übernehmen sollten. Ohnfehlbar wird auch ein kurzer Unterricht, wie sie sich hiebey zu verhalten hätten, nebst einer Ermahnung zur Tapferkeit und Standhaftigkeit vorhergegangen seyn. Alles war nun richtig und in Ordnung gebracht: die Zigeuner warfen sich willig in die Verschanzungen; weil sie eben daselbst vor dem Feind dachten sicher zu seyn, die kaiserlichen Truppen hingegen näherten sich der Vestung, machten zur Belagerung und Einnahme derselben, nicht allein die Anstalten, sondern thaten einen wirklichen Angriff. Ihre in denen Schanzen verborgene Gegner aber, hielten sich in der ersten Hitze so tapfer, und gaben plötzlich auf die Belagerer ein so heftiges Feuer, daß diese nichts weniger, als einen Schwarm von Zigeunern dabey vorstellen konnten, und zum Weichen genöthigt wurden. Kaum aber rukten die Belagerer von der Stelle, krochen die Zigeuner schon stolz und voller Freuden über den Sieg, aus ihren Verschanzungen heraus, und schryen jenen mit vollem Halbe nach: *Geht ins Halsbrechen! und danket Gott, daß wir weder Pulver noch Bley mehr haben, sonst wäre gewiß nicht ein einziger unter euch allen, von dieser Stelle gekommen, dieser Ort hätte euer aller Grab seyn müssen.*

Als die abweichenden Belagerer diese Worte höreten, und diesen aus ihren Löchern so trotzig hervorkriechenden Zigeunerschwarm erblickten, machten sie augenblicklich Halte, wandten sich um, und jagten dieses Gesinde, mit dem Säbel in der Faust, in seine Verschanzungen zurück, griefen sie daselbst an, und machten dieses ganze schwarze Heer, welches mehr denn tausend Menschen ausmachte, in einige Minuten völlig nieder. Und auf solche Art verscherzten sie, durch eine unbesonnene Uebereibung den Sieg, den sie bereits in Händen gehabt

⁵⁵ DITTRICH Vilmos, i. m. 33.

⁵⁶ *Beschluß der Abhandlung, von den Sitten, und der Lebensart der Zigeuner in Ungarn, dann von den Mitteln dieses Volk zu bessern.* Anzeigen, VI. Jahrgang, XX. Stück, den 15. May 1776. 157–160.

⁵⁷ Ab Hortis és az Anzeigen kapcsolatáról: KOSÁRY Domokos, *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon.* Bp., 1983. 538.

haben, und zogen sich selbst eine solche Niederlage zu, daran sie sich bis auf den heutigen Tag, nicht ohne Verdruß und Schröken erinnern können." A történet végén pedig ott van a lapalji jegyzet, amely megadja a forrást: „Diese Begebenheit beschreibt Lud. Turocius umständlich, in seiner Hungaria suis cum Regibus pag. 265. und 266.”⁵⁸

Ha tehát Ab Hortis 1776-ban Thurócziból ismerte a nagyidai cigányok történetét, joggal tételezhetjük föl, hogy Windischnél is ugyanez a helyzet. Különösen, ha számításba vesszük, hogy Thuróczi műve félig-meddig új és aktuális olvasmánynak tűnhetett a 70-es évek első felében: az 1729-es első és az 1744-es második kiadást 1768-ban követte a harmadik. Ráadásul nem kisebb történész átdolgozásában, mint Katona István – s ez a körülmény már önmagában is érdeklődést kelthetett a munka iránt.⁵⁹ Áruklodó ugyanis, hogy az Ab Hortis megadta lapszámok e harmadik kiadásra illenek, s nem a legelsőre.⁶⁰

Ab Hortis idézett cikkének pedig még egy fontos tanulsága van Windisch szempontjából. A „Nad-Ida” szó előfordulásához kapcsolódik egy lábjegyzet: „Nagy-Ida, liegt im Abaujvarer Komitat, und hat gegenwärtig ein Kastell, das der hochgräflich Tschakischen Familie gehöret, U-[sic!] gleich aber auch wegen des großen jüdischen Concilii, welches hier 1650, gehalten wurde, merkwürdig ist. S.[iehe] davon das II. Stück des Vten Jahrg. S.[eite] 12. u. f.”⁶¹ Ennek az utalásnak a jelentősége abban áll, hogy újabb példát szolgáltat egy automatikus asszociációra: ahogyan Windischnek azért jut eszébe a zsidó zsinat színhelyeként Nagyida, mert az már a cigányokról elhíresült, úgy emlegeti Ab Hortis a cigányokról szólván magától értetődően a zsidókat. Mindkét esetben tehát a zsidók és cigányok egyazon képzetkörbe tartozókként kerülnek egymás mellé – s ebből a szempontból most mellékes az a tény, hogy Ab Hortis természetesen azért is utal a nagyidai zsidó zsinatra, mert nem olyan régen ugyanebben a folyóiratban olvasott róla. Dittrich Vilmos felidézett egy olyan, meglehetősen egyedülálló hagyományt is a nagyidai cigányok tárgytörténete kapcsán, amely szerint a cigányok vezére a zsidó Adonyi Mózes lett volna. Ennek az állításnak a történeti hitelességét maga is megcáfolta; fontosnak látta azonban azt megvilágítani, hogy a hír magva nem feltétlenül hiteltelen: „Maga az az állítás, hogy a cigányoknak vajdája a nagyidai ostrom idejében a zsidó Adonyi Mózes volt, épen nem lehetetlen. Századokkal előbb a magyar csak úgy lenézte a „ghetto”-ban lakó zsidót, mint a „pero”-ban nyomorgó czigányt; az erős faji különbségeket még nem hidalta át a humanismus. Mi természetesebb, minthogy az egyképen megvetett két faj a közös ellenféllel szemben egymásnál keresett menedéket és szövetségest.”⁶² Nyilván Windisch felől nézvést most nem az a lényeges, vajon a Dittrichtől ezután felsorakoztatott adatok zsidók és cigányok középkori és koraiújkorai szövetségéről történetileg hitelesek-e vagy sem. Érdekes viszont maga a szemlélet, amelyre Dittrich érintőlegesen utal, s amelyet Windischnél és Ab Hortisnál is föl lehet fedezni: a két, egymástól vallásilag, kulturálisan és gazdasági potenciál

⁵⁸ Anzeigen, VI. Jahrgang, V. Stück, den 31. Januar 1776. 38–39.

⁵⁹ PETRIK Géza, *Bibl. Hung.* III. Bp., 1891. 701.

⁶⁰ Az anekdota itt ugyanis: [TURÓCZI László], *Ungaria suis cum regibus compendio data, a P. Ladislao Turóczi, e Societate Jesu. Novissima hac editione aucta, elimata, et ad nostram usque aetatem producta.* Tyrnaviae, typis Collegii Academici Societatis Jesu, Anno M.DCC.LXVIII. 265–266.; Vö. ezzel az 54. lábjegyzettel!

⁶¹ Anzeigen, VI. Jahrgang, V. Stück, den 31. Januar 1776. 38–39.

⁶² DITTRICH Vilmos, *i. m.* 38–39.

tekinetében eltérő etnikai csoport éppen a társadalmi kirekesztettség és az idegennék, rejtelmesnek tűnő életmód egzotikuma miatt közös nevezőre volt hozható a XVIII. század utolsó harmadában. Talán éppen ez a legfőbb tanulsága annak, hogy miért lokalizálódott Nagyidára pontosan ez a két esemény.

Mindebből viszont az Urániába semmi sem került be, kizárólag a helységnev. Az értelmező jegyzetből még a mezővárosi rangot és az abaúji lokalizálást sem vette át a fordító – talán mert arra gondolt, hogy a magyar anyanyelvű olvasó ezt úgyis tudja. A magyar változat készítője a főszöveget végig lefordította ugyan, de a lábjegyzeteket mindenestül elhagyta, még az érdekes, kuriózumszerű információkat (mint például a cigány-aneidotát) sem emelte át. Pedig ha megteszi, akkor a nagyidai cigányok történetének egyik első magyar nyelvű megfogalmazását alkothatta volna meg.

Az elhagyások miatt azonban a szöveg kétségkívül célratörőbbé vált. A zsidó zsinatról szóló tudósítást vándorútjának feltárása jól mutathatja, miképpen kerül bele egy eredetileg angol nyelvű, Magyarországot csak külisszaként felhasználó propagandairat a németajkú hungarus értelmiség közvetítésével a magyar nyelvű sajtóba. S mindeközben többszörös metamorfózison is keresztülmegy: nyílt agitációs céljait kiiktatva történeti leírássá értelmezik át (Windisch), majd ezt szórazótató anekdotává szelídítik, leheletnyi finomsággal, gyakorlatilag csak a lábjegyzetek elhagyásával (Uránia). A másik tanulság pedig az, hogy az Uránia egyik forrásvidékét a XVIII. század hetvenes éveinek német nyelvű tudományos folyóirataiban kell keresni – bármennyire meglepőnek tűnik is ez egy eddig elsősorban szépirodalmi karakterűnek tekintett periodika esetében –, erre ugyanis nem ez a cikk az egyetlen bizonyíték: az Urániának még legalább öt közleményéről kimutatható, hogy az Anzeigenből fordították.

További megfontolásokat azonban inkább akkor lehet majd megfogalmazni, ha az Uránia anyagának immár nagyobb hányadának ismerjük a forrását, s akkor már izgalmas tendenciák rajzolódhatnak ki.

Márton Szilágyi

DIE QUELLE EINER MITTEILUNG IN DER ZEITSCHRIFT URANIA

In der von József Kármán und Gáspár Pajor redigierten Zeitschrift „Urania“ (1794–95) erschien ein Artikel, der über eine angebliche jüdische Synode berichtete, die 1650 in Ungarn veranstaltet sein sollte. Der Aufsatz weist nach, dass dieser, historisch vollkommen unbegründeter Artikel in ungarischer Sprache, aus welcher Quelle stammt. Die Propagandaschrift von Samuel Brett, in englischer Sprache, 1655 gegen die Katholiken gerichtet und Georg Schwindels 1747 entstandene Deutschübersetzung überarbeitet Karl Gottlieb von Windisch 1775, besänftigt die offen agitative Tendenz dieser Schrift und als eine historische Umdeutung setzt er sie in Umlauf. Diese Fassung wird ins Ungarische übersetzt und in der Zeitschrift „Urania“ veröffentlicht, und dadurch wird der Text in eine unterhaltende Anekdote umgewandelt. Der Aufsatz beschreibt auch die Szene der angeblichen Synode, bei Brett fehlt noch die genaue Lokalisation, während Windisch schon eindeutig den Ort Nagyida benennt. Diese Siedlung ist im historischen Bewusstsein Ungarns als die Niederlage von 1557 der Zigeunerarmee bekannt. Das Zusammenknüpfen dieses Ereignisses mit einer jüdischen Angelegenheit liefert dafür den Beweis dass diese beiden, ethnisch und in vieler anderer Hinsicht unterschiedlichen Volksgruppen durch die gesellschaftliche Ausgeschlossenheit im letzten Drittel des XVIII. Jahrhunderts – dem gleichen Assoziationskreis angehörten. Die Endkonklusion des Aufsatzes ist, dass man bis dato als schöngeistige Literatur interpretierte Zeitschrift „Urania“ ihre Quellen in den siebziger Jahren des XVIII. Jahrhunderts in den deutschsprachigen wissenschaftlichen Zeitschriften hatte.

I. „Az összehasonlítás szenvedélye”

Az ember tragédiájáról szóló irodalomban mindig a filológiai tanulmányok, közülük is elsősorban a forrás- és hatáskutató írások¹ részesültek a legkisebb megbecsülésben, s a lenézésben maguk a kutatók jártak élen: a legtöbben osztották Voinovich Géza véleményét, miszerint a mű helyes felfogását hátráltatta az „összehasonlítás szenvedélye”.²

Dolgozatom először azt vizsgálja, hogy a saját hasznában és eredményességében kételkedő Madách-filológia *Az ember tragédiája* keletkezése óta milyen következtetésekre jutott Byron *Káin* c. misztériumjátéka és Madách művének kapcsolatáról.³ (A hatalmasra duzzadt szakirodalomból csak az új eredményeket közlő, illetve a filológiai kutatás módszereire jellemző írásokat veszem számba. Mivel Byron, Goethe és Hugo neve gyakran együtt szerepel, több ízben a *Faust*, illetve a *Századok legendája* hatásának kérdésére is kitérek.) A szakirodalom áttekintése azon a tanulságon túl, hogy a Madách-filológia (és általában a hasonló megközelítésmód jegyében született filológia) eredményei a jövőben fenntartással kezelendők, azt bizonyította számomra, hogy a kutatás nem tekinthető lezártnak, ezért az írás második részében magam is megpróbálkozom annak kimutatásával, hogy *Az ember tragédiája* forrásának tekinthető-e a *Káin*.

Byron neve már a Madách művéről elsőként megjelent bírálatban, Szász Károlyéban felbukkant: „Azok kedvéért, kik mindenütt hasonlatosságokat keresnek, egy kis éles elműséggel [...] hosszú szemléket lehetne tartani Byron »Heaven and earth« és »Kain« című mystériumai vagy »Manfréd«-je fölött – pedig Isten látja! – ezek s az Ember Tragédiája közt csak annyi a rokonság, hogy nagyjában ugyanazon eszmevilág tágbirodalmában járnak, hol rajtok s Fauston s az Elveszett paradicsomon s Hamleten s a Századok legendáján kívül még egy egész sereg minden formájú remekmű elfér.”⁴ E kijelentését követően Szász mégis letette voksát Victor Hugo alkotása, a *Századok legendája* mellett (melyet ő maga fordított magyarra), s így megnyitotta azon tanulmányok sorát, amelyek Madách művét elsősorban a francia romantikával hozzák kapcsolatba. Annak ellenére fogott épp e két alkotás rokon vonásainak felsorolásába, hogy tudott róla: a

¹ A továbbiakban VAJDA György Mihályt követem, aki *A magyar összehasonlító irodalomtudomány történetének vázlata* c. tanulmányában különbséget tett a forrás-, ill. a hatáskutatás között, az utóbbit tágabb kategóriaként fogva fel: „A hatáskutatás [...] nem minden esetben ragaszkodott a szövegszerű egyezés kimutatásához. Azonos elemek föllelése két mű között elengedő volt a hatás feltételezésére, akár el lehetett jutni szövegszerűen is a genetikusszerű összefüggés kimutatásáig, akár nem.” Világirodalmi Figyelő, 1962. 3. sz. 336.

² VOINOVICH Géza, *Madách Imre és Az ember tragédiája*. Második kiadás. Budapest, Franklin, 1922. 250.

³ Nem foglalkozom Byron Madách költeményeire gyakorolt hatásával. Közéjük tartozik a Horváth Károly által tárgyalt *Az első halott* c. vers, de a „Legenda és rege” ciklus több darabját is érdemes lenne megvizsgálni. HORVÁTH Károly, *Madách Imre*. Bp., Gondolat, 1984. 131.

⁴ SZÁSZ Károly, *Az ember tragédiájáról*. Szépirodalmi Figyelő, 1862. 341.

Századok legendája nem játszhatott szerepet Madách művének születésében, hiszen 1859-ben jelent meg. E tény ismeretében nyugodtan jelenthette ki, persze pusztán „curiosum” gyanánt: „Az ember tragédiája 15 színével igen érdekesen állítható össze, a nélkül, hogy egymással épen összeesnének”.⁵ Úgy tűnik, mintha Szász azért emelte volna ki Hugo alkotását, hogy a forráskutatás helyett a világirodalmi párhuzamok kimutatása felé terelje a filológiát. Indoklásul ugyanis lényegében azzal érvelt, amivel imént idézett soraiban mások, többek közt Byron vizsgálatát elvetette. Míg ezen művek tanulmányozását azért ítélte feleslegesnek, mert csak az eszmeviláguk hasonló, Madách alkotásával Hugóét azért tartotta a leginkább rokoníthatónak, mivel az általa felsorolt „világ-remek” egyike sem áll, alapeszmében, szerkezetben, sőt némileg a kivitelben is – oly közel Madách költeményéhez, mint ez.”⁶

Victor Hugo és Madách műve közt azután vont párhuzamot, hogy Goethe *Faustjának* „hasonlóságát”, kelletlenül ugyan, de némely tekintetben elismerte, bár végül mégis visszakozott. A *Faustot* és *Az ember tragédiáját* a részletek, a szerkezet, a kivitel és az alapeszme szempontjából vizsgálta. Példákkal bizonyította, hogy a részletekben van hasonlóság, ám Goethe hatását mégis elhanyagolhatónak vette *Az ember tragédiája* „más felfogása” miatt.⁷ A szerkezetet illetően kijelentette: „ezeket alig mondhatná valaki jólélekkel hasonlóknak”.⁸ Kivitelben a *Faust* főlényét állapította meg – „mely e tekintetben legalább, a világirodalomnak már vitatáson felül álló legelső remekműve”.⁹ Alapeszméjében a két alkotást eltérőnek találta: Goethe szerinte „mondai alapokból indult ki”, míg Madách „eszmeiből”, így arra következtetett, hogy a leginkább Faust-utánzatnak tartott első szín is „inkább a bibliai Genesis és a Jób-féle eszmék reproductiója, mintsem Goethe követése.”¹⁰ Végül az alapeszmében találta meg azt a szempontot, melynek segítségével Madáchnak ítéltette a pálmát: „az Ember tragédiájának tárgya s azzal együtt alapeszméje is nagyszerűbb mint Fausté: annyival, mint az összes emberiség lét- s haladási küzdelme, a legfőbbet kereső tudás a kísértettel vívó nemes szív küzdelménél.”¹¹

Szász Károlyt nemes szándék vezette. Úgy gondolta, hogy Madách alkotása „világirodalmi fontossággal csak azért nem bír, mert általában irodalmunk még nem foglalt egyenjogú helyet az európai irodalomban,”¹² ezért maga próbálta a világirodalom legjelesebb műveinek a sorába emelni. E művelethez, úgy gondolhatta, elsőként el kell oszlatnia az epigonság gyanúját, amit általa kívánt elérni, hogy *Az ember tragédiája* megjelenésekor felemlegetett más művek egy részének hatásával, illetve forrás voltával egyáltalán nem számolt. A *Káin* esetében csak az alapeszme hasonlóságát állapította meg, s mivel a kört túl tágnak ítélte, ezt követően a részleteknek, szerkezetnek, kivitelnek a *Faust* esetében elvégzett vizsgálatát mellőzte. A *Fausttal* valószínűleg azért vetette bátran össze, mert a

⁵ Szász Károly, i. m. 341–342.

⁶ Szász Károly, i. m. 341.

⁷ „A tizenharmadik színben a légüri vándorlás a Harzgebirgi Walpurgis-Nacht szeszélyes kóborlásait idézi elménkbe, bár kétségtelenül egészen más felfogással.” Szász Károly, i. m. 340.

⁸ Uo.

⁹ Szász Károly, i. m. 340.

¹⁰ Szász Károly, i. m. 325.

¹¹ Szász Károly, uo.

¹² Szász Károly, i. m. 229.

hasonlóság azzal a művel, mely „a világirodalomnak [...] vitatáson felül álló első remekműve,¹³ nem árthatott *Az ember tragédiájának*. Szász Károly kijelentéseket tett, melyeket nem indokolt vagy bizonyított, így látszólag a filológia körébe tartozó megállapításai a filológiai kutatás ellenében hatnak, tényeknek beállított nézetei valójában kultikus beállítódása következményei.¹⁴ Magatartása mögött alighanem a magyar irodalom el nem ismertsége miatt keletkezett kisebbségi érzés állt. A kritikai megközelítésmódot helyettesítő érzelmi viszonyulást elárulja egyik megjegyzése, melyben arra tér ki, hogy miért találja a kivített egy szempontból jobbnak Madách művében: „Örömmel jelölöm meg e pontot, hogy a Fausttal való összeméretegetéséből legalább kellemes maradjon.”¹⁵

Szinte mindegyik későbbi – látszatra összehasonlító kutatás eredményeit ismertető – tanulmány rejtett, illetve hallgatólagos gondolatmenete megegyezik Szász Károlyéval: *Az ember tragédiáját* párhuzamba lehet és kell ugyan állítani a világirodalom jeles alkotásaival – minél később keletkeztek, annál jobb, hiszen így tűnik ki Madách nagysága –, e mű azonban olyannyira egyedi és kiemelkedő, hogy a többiek forrásként szóba sem jöhetnek, ezért számbavételük utóbbi szempontból szükségtelen. Ha mégis számolni kell valamilyen forrással, az nem lehet kisebb jelentőségű alkotás, mint a Biblia vagy a *Faust*. Forrásként azonban Goethe műve is elvethető, hiszen azt is a Jób könyve ihlette, így azután a két mű összehasonlítható, sőt *Az ember tragédiája* kiválósága okán egyedül a *Fausttal* vethető össze, melyet épp mássága következtében van amiben még felül is múl.

Szász Károly apologetikus érvelése a kortárs Zilahy Károlyt annyira felbosszantotta, hogy a *Kritikai Lapok* hasábjain kétszer is tollat ragadott. Zilahy, akinek a kultusszal szemben ható állásfoglalása a későbbi Madách-szakirodalmat tekintve ritka kivétel, úgy vélte, Szász ártott a műnek, hiszen „az igazi nagyság épen a lelkiismeretes vizsgálat, nem pedig buta báméskodás által van illően méltatva és megtisztelve.”¹⁶ Szász elnéző véleményét igyekezett kellő szigorral ellensúlyozni: „Madách Lucifere Göthe Mephistójának igen-igen halvány másolata, s [...] távol áll Byron »Kain«-jának Luciferétől.”¹⁷ Byron neve tehát megint szóba került, de újra csak elvetetett, nem a művek érvekkel alátámasztott összehasonlítása következményeként, hanem megint csak érzelmi alapon.

Az első tanulmányíró, aki felismerte, hogy Madách Lucifere közelebb áll Byron Luciferéhez, mint Goethe Mephistójához, Jancsó Benedek volt. Sőt azt is fölvetette, hogy a nőalakokat, Adah-t (későbbi fordításban Háda) és Évát is érdemes lenne összevetni, ám hely hiányában ezt mégsem tette meg, amint a két Lucifer hasonlóságának megállapításakor is eltekintett a bizonyítástól. Végül a források kérdésében – a *Faust* kapcsán, Byron művét most már mellőzve – Szászéhoz

¹³ SZÁSZ Károly, *i. m.* 340.

¹⁴ A „kultikus” jelző használatakor, akárcsak inspiráló tanulmányában Szilasi László, Dávidházi Péter definícióját vettem alapul: „A kultusz, mint beállítódás bizonyos szellemi vagy anyagi értékek rajongó, mértéket nem ismerő, mindennekfölötti tisztelete, tehát, teljes és feltétlen odaadás, mely imádata tárgyát minden szóba jöhető vád alól eleve felmenti; [...] mint nyelvhasználat pedig túlnyomórészt olyan (magasztaló) kijelentésekben ölt testet, melyeket sem bizonyítani sem cáfolni nem lehet [...] DÁVIDHÁZI Péter, „Isten másodszüilöttje”. *A magyar Shakespeare-kultusz természetrajza*. Budapest, 1989. 5. SZILASI tanulmánya: *A Jókai-szakirodalom kultikus paradigmája*. ItK 1992. 1. sz.

¹⁵ SZÁSZ Károly, *uo.*

¹⁶ ZILAHY Károly, „Haragos válaszra szelíd felelet.” (*Szász Károlynak*). *Kritikai Lapok*, 1862. 11. sz. aug. 1. 278.

¹⁷ ZILAHY Károly, „Az ember tragédiájáról” (*Levéltörődék*). *Kritikai Lapok*, 1862. jún. 1. 7. sz. 180.

hasonló apologetikus álláspontra helyezkedett.¹⁸ Végkövetkeztetését a kultikus beállítódás és a nacionalista érzület¹⁹ együttesen határozták meg: „[...] az *Ember tragédiájában* Madách az emberi lét problematikájának megoldását az állami élet alapján és keretén belül kíséri meg, nem pedig az általános ember, vagy tisztán az egyéni alapján mint Göthe és Byron. És ezt Madáchban, mint sajátlagosan magyaros és nemzeti jellemvonást emeltük ki [...] Madách költeményének e jellemvonása nemcsak a különbözőségét adja meg Göthe vagy Byron fentebb tárgyalt költeményeitől, hanem teljes önállóságát és azoktól való eredeti függetlenségét.”²⁰ Jancsó Benedek fenti, 1882-es gondolatmenetében már Madách műve kapcsán is megtalálható a nacionalista ideológia egyik fontos hiedelme, mely szerint egy irodalmi mű magyarsága (nemzeti sajátossága) önmagában érték.

A Madách-filológiában kivételes teljesítményt nyújtott Haraszti Gyula, aki ugyancsak 1882-ben megjelent tanulmányában alapos szövegegyeztetés alapján elsőként vont párhuzamot a *Káin* és *Az ember tragédiája* között úgy, hogy következtetését, miszerint – „Az »Ember tragédiája« habozás nélkül kimondhatni, Goethe s Byron együttes hatása alatt fejlett”²¹ – tanulmányában mindvégig fenn is tartotta. Kijelentette, hogy már a műforma bizonyíték, hiszen a drámai költemény az újkori misztériumjátékok számára kitalált elnevezés, de szerinte a mű keretét, sőt az ő olvasatában alapgondolatát is – hogy Ádámnak a tudás és szerelem közt kell választani – megtalálni Byronnál.²² Úgy vélte, hogy a „tableauk eszemei Cain olvasása után fejlődött ki Madách képezetében”, méghozzá annak a jelenetnek a hatására amikor Lucifer megígéri Káinnak, hogy megmutatja neki „a múlt, a jelen s a jövő világok / történetét.”²³ Szász Károllyal szemben azt állította, hogy az úrjelenet is Káin légi útjának nyomán került a műbe.²⁴ Haraszti vette észre elsőként, hogy Lucifer alakja ellentmondásos. Úgy gondolta, a következtelenség oka Madáchnál az, hogy bár eredetileg Byronéhoz hasonló karakterű, fénséges Lucifert kívánt ábrázolni, túlságosan hatott rá a mű írása közben Goethének szintén ellentmondásos, mert a tagadás szellemévé ugyancsak később alakított Mefisztója.²⁵

Morvay Győző 1897-ben megjelent könyve, sokat ártott a Madách-filológia hitelének. Morvay 26 szövegpárhuzamot sorolt fel a *Káin* és *Az ember tragédiája* közt. Legtöbb esetben rossz példát hozott, ha indokolt lett volna, akkor értelmezhetetlenné tette a gyenge fordítás, a párhuzamosan citált részletek felépítése szinte áttekinthetetlen. Morvay teljesítményére példaképpen idézem az 5. számú szövegpárhuzamot (a bal hasámban *Az ember tragédiája* Második színéből a 160–161. sorok, a jobb hasámban idézet a *Káin* első felvonásából):²⁶

¹⁸ „Én nem akarom elvitatni, hogy Madách *Faustot* ne ismerte, ne tanulmányozta volna, sőt azt sem állítom, hogy annak hatása a műben ne látszanék; de annyit biztosnak vehetünk, hogy az *Ember tragédiája Faust* nélkül is megszületett volna, mert elő volt készítve a talaj” – írta. JANCÓS Benedek, *Faust, Manfred, Káin, Ádám*. Koszorú, Budapest, 1882. VIII. köt. 447.

¹⁹ A nacionalizmus szót tág értelemben, az angol nyelv tizenhét kötetes oxfordi értelmező szótárának definíciója alapján használom (patriotic feeling).

²⁰ JANCÓS Benedek, i. m. 524.

²¹ HARASZTI Gyula, *Madách Imre*. (Kolozsvár, 1882.) Az idézetek a mű 1912. évi kiadásából valók: Budapest, Athenaeum, 46.

²² HARASZTI Gyula, i. m. 46–47.

²³ HARASZTI Gyula, i. m. 46. BYRON, *Káin*. Misztériumjáték. Fordította EÖRSI Gyula. *Byron válogatott művei*. Első köt. Budapest, Európa K., 1975. 513.

²⁴ L. a 7. lábjegyzet.

²⁵ HARASZTI Gyula, i. m. 16–17.

²⁶ BYRON, *Káin*. Id. kiad. 488.

5. Nézd mi csábosan
Néz e gyümölcs ránk.

5. Mi végre lőn így
Az Úr elülteté a fát s miért nem
Nekik, s ha nem nekik, miért oly közelbe
Hogy ott virulna legszebben középben?²⁷

Mintha vaktában tapogatódzott volna. Később visszatérek rá, a *Káin* imént idézett néhány sora lehet az egyik bizonyíték arra, hogy forrásul használta Madách. Morvay azonban *Az ember tragédiájából* nem a megfelelő részt állította vele párhuzamba, azt pedig, hogy a Byron-idézetben a fenti szavak nem az addigi irodalomban hatás szempontjából egyedül szóbanforgó Lucifer, hanem *Káin* szavai – talán mert nem tudott mit kezdeni vele – elhallgatta. (A korábbi Madách-szakirodalomban egyébként *Káin* és *Ádám* alakjának megfelelése nem foglalkoztatta a kutatókat, talán csak az azonos nevekre figyeltek.) Morvay saját, több oldalnyi citátuma ellenére végül mégis bizonytalan maradt, mi a két mű kapcsolata, azt azonban általában tagadta, hogy Madáchnak a Biblián kívüli forrásai lettek volna.²⁸ Úgy látszik saját magát sem sikerült meggyőznie. Morvay a *Káin* hatásának kimutatása után is megmaradt a kultusz megszabta határok közt.

Alexander Bernát (1900) több lényeges ponton felhívta a figyelmet a *Káin* és *Az ember tragédiája* közös vonásaira, majd sorra megcáfolta önmagát. Megállapította például, hogy „Kain-ban is Lucifer szerepel mint az Úr ellenfele és ez a Lucifer is az Urral egyenrangúnak mondja magát”²⁹, majd a hasonlóságot mégis elvetette azzal, hogy Byronéval szemben „Madách Luciferjének igazi mivoltát csak az egész költeményből ismerhetjük meg.”³⁰ Mint korábban Haraszti, Alexander is észrevette, hogy mindkét műben Lucifer az, aki világűrbeli röpülésre hívja Kaint, illetve Ádámot, ám e felismerés annak a kijelentéséhez, hogy legalább a XIII. szín esetében Byron művével mint forrással kell számolni, Alexander számára nem volt elég, sőt még érvet hozott fel ellene: „De egyéb hasonlóság [az ürrepülésen túl] alig van e két szín közt. Kain s Lucifer elhagyják a föld légkörét, kicsiny csillagnak látszik a föld, de itt Lucifer oktatja Kaint, hogy a földtől el nem szakadhat”, míg „Madách főleg azt a gondolatot akarja kifejezni, hogy az ember nem szakadhat el a földtől, tőle függ és szenvedéseinek ellenére is szereti.” (Kiemelés – K. J.)³¹ Felfigyelt arra is, hogy a Bibliától eltérően mind Byronnál, mind Madáchnál két fától – a tudás és az élet fájától – tiltja el Ádámot az Úr, sőt éleselméjűen ismerte föl azt az ellentmondást, amely *Az ember tragédiájában* ennek következtében keletkezett. A 165. sorban ugyanis azt mondja az Úr „S halállal hal meg, aki élvezi”. „Hogyan halhat meg, ki az élet fájának gyümölcséből eszik?” – tette föl a kérdést Alexander.³² Az esetleges megoldást – hogy mégiscsak forrásul használ-

²⁷ MORVAY Győző, *Magyarozó tanulmány „Az ember tragédiájához”*. Nagybánya, Molnár Mihály könyvnyomdája, 1897. 102.

²⁸ „Az előbbi fejezetekben adott források a költemény közvetett forrásai, melyek a költő közvetett tanulmányait képezték. Tőlük eredt az inventio, a terv és talán a tárgyra is főlhívták a költő figyelmét, a mely tárgynak forrása azonban egyrészt a biblia, másrészt a világhistória. [...] Vajjon Madáchot Milton, Goethe, vagy Byron irányították a bibliai forrásra, [...] épp oly meddő kérdés, mint az: vajjon ezen verziók elkerülésével egyenesen a bibliához fordult.[...] A tény csupán az, hogy a költeménynek említett kerete bibliai eredetre vall.” MORVAY Győző, *i. m.* 113–114.

²⁹ ALEXANDER Bernát, *Madách Imre: Az ember tragédiája*. Budapest, Athenacum, 1900. 10.

³⁰ ALEXANDER Bernát, *i. m.* 10.

³¹ ALEXANDER Bernát, *i. m.* 229.

³² ALEXANDER Bernát, *i. m.* 12.

hatta Byron művét (vagy esetleg Milton *Elveszett paradicsomát*) – föl sem vetette. Valószínűleg őszintén meg volt győződve ugyanis arról, hogy Madách forrása kizárólag a Biblia lehetett, annak ellenére, hogy abban az élet fájától nem tiltotta el Ádámot és Évát az Úr, hanem csak – a kiűzetéssel – később akadályozta meg, hogy arról is szakítva halhatatlanok legyenek.³³ Alexander, hosszas fejtegetésbe bocsátkozva azzal védte Madách következetlenségét: „nyilván nem akarta elhagyni az élet fáját, mely a bibliai elbeszélés révén mélyen benyomult az emberiség képzeletébe.”³⁴ Az ellentmondás nem az élet fájának szerepeltetéséből, hanem tiltott voltából származott; az érvelés sántít, mindenesetre a *Káin és Az ember tragédiája* kapcsolatáról a figyelmet elterelte.

Palágyi Menyhért *Madách élete és költészete* c. tanulmányában (1900) nemcsak elődei szövegelemzésen alapuló módszerével szakított, hanem elméleti megfontolásokkal igyekezett alátámasztani a korábbi hatáskutatás folytatásának szükségletét, sőt káros voltát. A hatások kimutatását azért találta értelmetlennek, mert Madách művében olyanmilyre újszerű alkotást látott, mely ezzel a megközelítésmóddal értelmezhetetlen.³⁵ Mivel azonban a következőekben ő maga is a Byron, Goethe és Madách alkotásai közti párhuzamok megállapításának szentelte figyelmét, de a bizonyítás igénye nélkül, alapos a gyanú, hogy e művek hatásának tényekkel alátámasztott kimutatása, azaz éppen a forráskutatás nem volt ínyére. A forráskutatás elutasítása itt egyet jelent a tudományos megközelítés elvetésével. Madách esetében is beigazolódik Szilasi Lászlónak a Jókai életművel kapcsolatban tett megállapítása: „A kultikus szakirodalom a műről szóló beszédet lehetetlenné próbálja tenni.”³⁶

Palágyi Menyhért az értelmezések mögött a Szász Károly tanulmánya óta meghúzódó kisebbségi érzést azzal kompenzálta, hogy a mű magyarságát egy rivalizáló világirodalom-felfogás jegyében hangsúlyozta, s így a kultikus filológiát nyíltan a nemzeti önkultusz, az eltorzult nemzeti érzés szolgálatába állította. Konklúziója egyszerre tükrözte a túlzó nacionalizmus forrásául egyként szolgáló gógót és kisebbségi érzést. Egyrészt leszögezte, hogy „Bizony büszkesége a magyar nemzetnek, hogy a *humanismus* alapérzését és alap gondolatát költő az előtt soha még nem szemléltette úgy mint az ő költő fia. Ime kik barbár hírét költötték a magyarnak, az emberséges ember tökéletes fogalmát magyar költő művéből tanulhatják meg!”, másrészt hozzátette, hogy Madách alkotásában „az az ígéret [rejlík], hogy a magyar génius, ha egyszer majd igazán felszabadulhat, nem marad szellemi téren sem adósa a művelt Nyugotnak...”³⁷

Voinovich Géza, azóta is a leghasználhatóbbak közt számon tartott tanulmányában (1914) a káros hatáskutatásról, mint láttuk, osztotta elődei nézeteit, ennek ellenére több művel hozta kapcsolatba *Az ember tragédiáját*, mint korábban bárki. Az újabb, hatás, illetve forrás szempontjából szóbajöhető művek bevetésével mintha határozott célja lett volna: „E sok hatás és koráramlat egyenként egymást tartotta egyensúlyban, s együttvéve egyszersmind ellensúlyozta a legnagyobb hatást Goethét.”³⁸ Elismerete ugyan Byron „kétségtelen” hatását, sőt

³³ ALEXANDER Bernát, *uo.*; *Mózes I. könyve* 3. 22–23.

³⁴ ALEXANDER Bernát, *i. m.* 23.

³⁵ PALÁGYI Menyhért, *Madách Imre élete és költészete*. Budapest, Athenaeum, 1900. 371.

³⁶ SZILASI László, *A Jókai-szakirodalom kultikus paradigmatja*. ItK 1992. 1. sz. 49.

³⁷ PALÁGYI Menyhért, *i. m.* 372–373.

³⁸ VOINOVICH Géza, *i. m.* 455.

felismerte, hogy „a bűnbocsánat reményét Byronnál is a nő sejtelme hirdeti”,³⁹ ami a *Káin* forrás voltának egyik legfőbb bizonyítéka lehet. Mégsem tért le a Szász Károly kijelölte ösvényről. E fonalat elejtve mégis kijelentette, hogy „Madách főgondolataiból egyik sem támaszkodik Byronra”.⁴⁰

Az első világháborút közvetlenül megelőzően, illetve azt követően keletkezett, Byron hatásával legalább látszatra számot vető többi írás ugyanernek a kultikus beállítódásnak a jegyében született, azzal a különbséggel, hogy a nacionalista ideológia térnyerésével egyre nőtt a Madách művének magyarságában fő értéket látó cikkek száma. Beöthy Zsoltnak az Akadémia 1911. évi közgyűlésén tartott előadásában Byron neve nem mint Madách esetleges forrása jön már számba, hanem egy olyan metaforában jelenik meg, mely mögött a (magyar) nemzet egységének óhaja rejtőzik: „[Az ember tragédiája megjelenésekor] ismétlődött az a byroni hajnal, melynek szellője egy ismeretlen névvel minden palota és kunyhó ablakát országszerte megkocogtatta. Kritikusok és olvasók, Aranytól kezdve az iskolás fiúig mindenki érezte, hogy egy nagy szellem megnyilatkozásával áll szemben, hogy ennek a szellemnek ellenállhatatlan varázsa alá került, mely nemcsak az ismeretlen névre, hanem az egész magyar lélekre fényt árasztani hivatott.”⁴¹

Az elvesztett világháború hosszú évekre meghatározta a Madách-irodalom főirányát: Az ember tragédiája a lelki gyógyulás eszköze lett, ideológusok és/vagy irodalmárok annak bizonyítására használták fel, hogy a magyarság mégis értéket képvisel a világban (tehát igazságtalan a trianoni „büntetés”). A korábbi áltudományos filológiának nem kis szerepe volt abban, hogy „eredményeire” támaszkodva a hivatalos irodalomtörténet-írás képviselői a tudományos kutatás módszereit megintcsak elvetve jelenthették ki: „Madách ma már nemcsak a magyarság dicsősége, hanem tülemelkedve a nemzetiség korlátain, az egész művelt világé, s Az ember tragédiája része a világirodalomnak”.⁴² Az apologetikus filológia is felelős volt tehát azért, hogy Madách neve előbb a hamis öniszázolás, majd a kompenzációra épülő hamis társadalmi tudat eszköze lehetett.

A Nyugat különszámmal köszöntötte a Madách-centenáriumot. Byron neve megint szóba került, de a tanulmányok szerzői állításait márcsak azért sem támasztották alá filológiai érvekkel, mivel a nacionalista ideológia hivatalos szószólójává vált kései pozitívizmus – s a vele e tekintetben minden bizonnyal azonos szerepűnek tekintett filológia – elutasítása mellett Az ember tragédiáját a modern nyugati áramlatok alapján igyekeztek értelmezni. Hiába akartak azonban szabadulni a régi ideológiától, korszerűtlen megközelítéstől, a nyugatosok Madách-tanulmányai éppúgy a kultikus beállítódás sőt néha nyelvhasználat jegyében születtek – legalábbis ami Byron hatásának kérdését illeti – akár a korábbiak. Laczkó Géza például a keresztény vallás eszköztárából kölcsönzött szavakkal adott Madáchnak elsőbbséget: „A XIX. századnak ezt a nagy belső szakadását [materiális haladás – spirituális visszamaradás] Byron megpedgette *Káin*-ban is, *Manfred*-ben is, Goethe, mint Tamás Krisztus oldalába, benyújtotta e sebbe újját, de teljesen meglátni és megírni, sőt művészileg kifejezni csak egy európai embernek adatott meg, Madách Imrének.”⁴³

³⁹ VOINOVICH Géza, *i. m.* 512.

⁴⁰ VOINOVICH Géza, *i. m.* 513.

⁴¹ BEÖTHY Zsolt, *Romemlékek*. Tanulmányok, beszédek, cikkek. Kiadja a Kisfaludy-Társaság. I. köt. Budapest, Franklin-t., 1923. 281.

⁴² CSÁSZÁR Elemér, *Madách Imre és az ember tragédiája*. Budapesti Szemle, 1923. 194. köt. 172.

⁴³ LACZKÓ Géza, *A XIX. századi férfi tragédiája*, Nyugat, 1923. 137.

Közben a hagyományos Madách-filológiában is új eredmények születtek. Juhász László 1930-ban, franciául publikált tanulmányában Madách fiatalkori olvasmányaira, Eugène Sue-re, Georges Sand-ra, Lamartine-ra, de mindenekelőtt Victor Hugóra hivatkozva azt állította, hogy a magyar író a legtöbbet a francia romantika szerzőitől tanulta, míg Goethe és Byron csak mint egyéni alkotók, s nem mint irodalmi iskolák mesterei lehetnek rá hatással.⁴⁴ Az ezúttal is személyes hiedelmeken alapuló kijelentések mögött – azt ugyanis, hogy Madách a németen kívül franciául is rendszeresen olvasott volna, mindmáig senki sem bizonyította⁴⁵ – ugyanaz a félelem állhatott, mint a korábbi filológusok esetében. Ezért jelenthette ki látszólag túlságosan is magabiztosan: Madách független költő, nem utánzója senkinek, hanem a francia romantika tanítványa.⁴⁶

Hugo a Madách-monográfiája alapján a szellemtörténeti irányhoz sorolt Barta János könyvében jutott újra, minden korábbinál jelentősebb szerephez, nem utolsósorban Byron hatásának elvetése által. Barta először kijelentette, hogy Madách mondanivalójának formálódásában szerepe volt a romantikus költészet mitikus emberszemléletet tükröző olyan alkotásainak, mint Byron *Káinjá*, Quinet *Ahasvérusa* (1834), vagy Goethe *Faustja*. „[...] nyilvánvaló, ebből a televényből nőtt ki Madách drámái költeményének három főszereplője: Ádám, Éva és Lucifer”, állította, de rögtön hozzá is tette: „Mellékes kérdés, hogy kialakulásukban mennyi része volt közvetlen hatásnak, mennyi a föltehető távolibb sugalmazásnak.”⁴⁷ Ezt követően kifejtette, hogy a keretes emberiségábrázolás, a poème d’humanité formája Byron példája hatására jött létre a XIX. század harmadik és negyedik évtizedének francia romantikájában,⁴⁸ majd kijelentette: „az európai irodalom két legnagyobb szabású emberiség-ábrázolása: Hugo *Századok legendája* és *Az ember tragédiája*”. Ezután megvédte *Az ember tragédiáját* attól az esetleges vádtól, hogy a keretes emberiségábrázolások lettek volna rá túl nagy hatással: „Madách főműve a francia poème d’humanitéknak nem utánzata, hanem a bennük rejlő műfaji és belső formai lehetőségeknek legigazibb megvalósítója.”⁴⁹ Majd pedig kijelentette, hogy az emberiség-költemények két főmozzanata, a keretes látomás sorozat és a főszereplők többszöri alakcseréje „Madách művében telik meg igazi tartalommal.”⁵⁰ A művelet az apologetika szempontjából sikeresnek mondható: a poème d’humanité bevetése által *Az ember tragédiáját* az angol Byrontól messze távolította, Hugónak fölébe emelte. Ezúttal azonban Barta *Káin*-értelmezése is hozzájárulhatott e műnek, mint szóbajhető forrásnak a kikapcsolásához. Az ő olvasatában

⁴⁴ „C’est donc par les auteurs français qu’il connut le romantisme. Quant à GOETHE et BYRON, ils ont exercé une influence plutôt en tant qu’individus que comme chefs d’école et ils ne lui offrirent ni idées sociales, ni celle du progrès, ni l’idée fondamentale de son oeuvre, la peinture de l’histoire de l’humanité [...]”. László JUHÁSZ, *Un disciple du romantisme français. Madách et La tragédie de l’homme*. Szeged, 1930. 57. (Études françaises)

⁴⁵ Ezt Szűcsi József Madách könyvtáráról készített listája sem támasztja alá: Hugo például mindössze három művel szerepel, abból is egy a Szász Károly-féle fordítás, *A századok legendája* 1862-ből; a *Ruy Blas* a címléírás szerint lipcsei kiadású, tehát könnyen lehet, hogy német nyelvű volt; a harmadik, a *Cromwell*, brüsszeli kiadónál jelent meg, ez tehát valóban francia nyelvű lehetett. L. SZÜCSI József, *Madách Imre könyvtára*. Magyar Könyvszemle, 1915.

⁴⁶ JUHÁSZ László, i. m. 58.

⁴⁷ BARTA János, *Madách Imre*. Budapest, Franklin, 1942. 102–103.

⁴⁸ „Byron példáján indulva a század harmadik és negyedik évtizedének francia romantikája kísérletezett egy olyan műfajjal, amely kereteinek lazaságával és átfogó távlataival hű kifejezője lett volna a romantika bölcselő hajlamának. [...] Ez a műfaj a poème d’humanité volt.” BARTA János, i. m. 104.

⁴⁹ BARTA János, i. m. 107.

⁵⁰ BARTA János, i. m. 104–105., 107–108.

Byron Lucifere ugyanis „istentelen felfuvalkodottságában” a materialista ateizmust képviseli,⁵¹ míg Madách műve „a személyes, szellemi, mindenható Istenség eszméjének győzelme a materializmus istentagadása” fölött.⁵² Végezetül – fenti gondolatmenetének kiváltó okát ezzel öntudatlanul elárulva – Barta is hangot adott aggodalmának, hogy „A *Faust*tal való rokonság majdnem csirájában fojtotta meg *Az ember tragédiája* karrierjét.”⁵³

1945 után a hatáskutatást egy időre száműzte a hivatalos politikai ideológia. Az Akadémia 1951-ben tartott vitaülését megnyitó szavaival Lukács György parancsolt megálljt: „A magyar irodalomtörténet a polgári korszakban és különösen a Horthy-korszakban telítve volt a legüresebb és a dolgok lényegét illetően semmitmondó úgynevezett fejtegetésekkel. Mert ha magyar alkotásoknál, nevezetesen Madáchnál [...], összefüggéseket konstruálnánk Goethével és másokkal: legyünk azzal tisztában, hogy az égvilágon nem mondtunk semmit ezekről a művekről.”⁵⁴ Lukács György ugyan az osztályharc irodalmi érvényesülésének kimutatását propagálva vetette el a hatáskutatást, indoklásában mégis ott munkál a régi apologetikus megközelítésmód öröksége: „A mi feladatunk a magyar irodalom nagy, jelentőségteljes egyéniségeiről kimutatni, hogyan nőttek azok speciálisan úgy, ahogy voltak, a magyar talajból...”⁵⁵

A vitaülés tárgyát képező előadás szerzője, Waldapfel József egyébként a byroni hatás elvetésén túl (az érvelés az eddig megszokott volt), az általa „konvencionálisnak” nevezett keretszínek jelentőségét igyekezett csökkenteni, mivel állítása szerint a történeti színek hordozzák a fő mondanivalót, míg Madách „az egész keretet csak kompozíciós szükségéből [...] alkotta meg.” Szükségből, de persze a *Faust* hatására.⁵⁶ Ezzel a felfogással Waldapfel a Madách-apológéták számára új feladatot jelölt ki: a továbbiakban jó ideig nemcsak az „önálló eszmei mondanivalót hordoz, tehát más alkotások hatásáról főleg pedig forrás voltáról szó sem lehet” tételt kell bizonygatniuk, hanem ateizmusát is, a marxizmus jegyében.

Az elmúlt három évtizedben a hatáskutatás szempontjából figyelemre méltó eredményeket mindenekelőtt Horváth Károly ért el. 1958-ban írt tanulmányában arra az álláspontra helyezkedett, hogy a bibliai mítosz alkalmazásának „elgondolása” „világirodalmi példák (Vigny, Byron) hatása alatt” született meg Madáchban⁵⁷ – ami azt jelenti, hogy a *Káin* nem lehetett forrás, csak az ötlet származhatott részben onnan. E műnek mint forrásnak figyelmen kívül hagyása is oka lehet, hogy kezdetben a francia párhuzamokat kereste elsősorban. Megállapította, hogy „Káin Byron drámai hőse, kételkedő, racionalista, lázadó, büszke és törhetetlen, igazi romantikus titán,” majd kijelentette, hogy „Ádám alaptulajdonságai is ilyen romantikus titáni vonások”, de az Ádám büszkeségét és bátorságát igazoló sorok idézése után mégis azt a megjegyzést tette, szavai olyanok, „mint egy sértett nemes lovagé egy Corneille-i drámában.”⁵⁸ A Madách születésnapjának százötve-

⁵¹ BARTA János, *i. m.* 112–113.

⁵² BARTA János, *i. m.* 122.

⁵³ BARTA János, *i. m.* 174.

⁵⁴ *Vitaülés Madách Imréről.* Az MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei. II. köt. 1952. 239.

⁵⁵ LUKÁCS György, *uo.*

⁵⁶ WALDAPFEL József, *Madách igazáért.* In *Uő., Irodalmi tanulmányok.* Budapest, Szépirodalmi K., 1957. 479. és 480.

⁵⁷ HORVÁTH Károly, *Madách Imre.* ItK 1958. 275.

⁵⁸ HORVÁTH Károly, *i. m.* 470.

nedik évfordulójára megjelentetett kötetben Horváth Károly *Az ember tragédiáját* a világirodalom fejlődési vonalában vizsgálta, mert amint kijelentette, célja nem a hatások kimutatása, „hanem a párhuzamosságok feltárása, amelyek a mű korszerűségének, európai színvonalának” bizonyítékai.⁵⁹ Bár Madách művét Byron *Káinjával* is párhuzamba vonta – leszögezve, hogy a harmadik színben, amikor Ádám szembesül a természeti erők működésével, épp oly csalódottság vesz rajta erőt, mint Káinon a világmindenségben történő utazása során, midőn kijelenti, hogy „semminek látszom”,⁶⁰ ezt követően a fenti idézett törekvés jegyében *Az ember tragédiáját*, miként Barta János, a *poème d’humanité*-nek nevezett alkotások bővebb kategóriájába sorolta.⁶¹ A *poème d’humanité*-k jellegzetes szerelemszférájának képviselőjeként tekintett Évát találta így Byron Adah-jával rokonnak.⁶² Milton *Elveszett paradicsomának* hatását, a két mű párhuzamait *Ádám alakjának világirodalmi előzményeihez* c. előadásában (1984) tárta fel. Milton eposzával elsősorban a paradicsomi két fa és az öngyilkosság gondolatának motívumát tartotta hasonlóknak, illetve azt, hogy Ádám mindkét műben megismeri utódai történetét.⁶³ E nézete kialakulásához az vezethetett, hogy „Madách irodalmi mintái közül bizonyíthatólag csak Milton eposzát”⁶⁴ tudta elfogadni, pedig a fenti párhuzamokat Byron művével is joggal megvonhatta volna.⁶⁵ Mint az előadást követő vitából kiderül, Horváth Károly sikerrel hívta föl a kutatók figyelmét arra, hogy a Madách-filológia elhanyagolta a miltoni hatás kérdését, ám az új kutatási terület kijelölése akaratlanul is a byroni hatás kérdésének rovására ment: a zárszó az európai hagyományból most a miltonit emelte ki.⁶⁶

Byron úgy szorult ki a Madách-filológiából s így lényegében a szakirodalomból – hiszen például *A magyar irodalom története 1849-től 1905-ig* c. kötet Madách fejezetében Sőtér István csak egyszer említi, akkor is Vigny és Lamartine társaságában, s Madách egy másik műve kapcsán⁶⁷ – hogy sohasem tisztázódott, vajon hatott-e *Az ember tragédiájára*, forrásnak tekinthető-e, vagy csak párhuzamokról beszélhetünk. A kérdést mintha nem is akarták volna eldönteni. A hangsúlyt a párhuzamok felkutatására helyezték, s Madách alkotását máig elfogadott érvényrel a Goethe-, Byron- és Shelley-féle drámai költemények hatására a francia irodalomban kialakult epikus formába öntött ún. „emberiség-költemények” tág kategóriájába vonták be, melynek előszeretettel használták francia megnevezését, már-már elfeledtetve azt a tényt, hogy a *poème d’humanité* német, illetve angol hatásra, sőt nem kis részben éppen azoknak a műveknek hatására jött létre, melyek eredendően mint Madách forrásai kerültek szóba. *Az ember tragédiája* vizsgálatát Szász Károlytól kezdve szinte mindegyik filológus esetében az apolo-

⁵⁹ HORVÁTH Károly, *Az ember tragédiája, mint emberiség-költemény*. In *Madách-tanulmányok*. Szerk. Uő. Budapest, Akadémiai K., 1978. 31.

⁶⁰ HORVÁTH Károly, *Az ember tragédiája...*, 35.

⁶¹ HORVÁTH Károly, *Az ember tragédiája...*, 28–30.

⁶² HORVÁTH Károly, *Az ember tragédiája...*, 41.

⁶³ HORVÁTH Károly, *Ádám alakjának világirodalmi előzményeihez*. ItK 1984. 52.

⁶⁴ HORVÁTH Károly, *Ádám alakjának...*, 56.

⁶⁵ Az előadást követő vita során Horváth Károly módosított véleményén: arra az álláspontra helyezkedett, hogy a két fa motívumát illetően mégiscsak a *Káin* első felvonásának hatásával kell számolni. Horváth Károly „*Ádám alakjának világirodalmi előzményeihez*” című előadásának vitája. ItK 1984. 129.

⁶⁶ Horváth Károly „*Ádám alakjának világirodalmi előzményeihez*” című előadásának vitája, 130. Horváth Károly Milton hatásával legújabbban „*Az ember tragédiája*” szereplőinek és motívumainak bibliai és világirodalmi előzményeihez c. tanulmányában foglalkozott. ItK 1993. 301–336.

⁶⁷ Budapest, Akadémiai K., 1965. 341.

getikus indíttatás, a kultikus beállítódás határozta meg. A Madách-kultusz a Dávidházi Péter könyvében definiált három kultusz-formáció közül az elsősorban a szubkulturális vagy (ahogy a Dávidházi „szívesebben nevezné”) közösségi modell jegyeit viseli. Ez a modell Dávidházi meghatározása szerint „csoportbeli kölcsönhatásra alapozódik, s egy fokról fokra történő, tekintélyes vezető nélküli kultuszfejlődést feltételez: a ritka vagy nem is létező javak megszerzéséért tett közös erőfeszítések meghiúsulásának tapasztalásával a hátrányos helyzetben levő sorstársak lassan kompenzációkat találnak ki maguknak, ezek kölcsönös cseréjével a csoport mind összetartóbb egységgé válik [...]”⁶⁸. Dávidházi nem foglalkozott a kultusz és a nacionalizmus kapcsolatával, a Madách-filológiát vizsgálva a kérdést lehetetlen volt megkerülni: hiszen egymást formáló, erősítő kölcsönhatásuk nyilvánvaló.

A kultikus beállítódás az „adatgyűjtögetés szenvedélyével” jellemzett pozitivisták korszak kutatásait is meghatározta, s mivel a nemzeti önértékelés zavarai a későbbiekben sem szűntek meg, rányomta bélyegét az egész Madách-filológiára. A pozitivisták hiába vonták vissza állításait egy-egy mű hatásáról, tevékenységük mégis szálla maradt a modern Madách-kutatás szemében. A fő vádat Baranyi Imre fogalmazta meg *Az ember tragédiája és a pozitivista hatáskutatás* c. tanulmányában: „a pozitívizmus, amely kultúrtörténeti illúziókat, olvasmány és forráslegendákat szőtt a mű köré, sokat ártott magyartalajúságának, társadalmi-személyes ihletettségének és eredetiségértékének.”⁶⁹ Baranyi – egyébként marxista körítéssel előadott – szavai azt bizonyítják, hogy bírálata ugyanúgy a kultikus beállítódás jegyében született, mint az általa elítélt filológusok írásai. Vajda György Mihály, már idézett publikációjában, Arany János *Zrínyi és Tasso* című tanulmányában kifejtett összehasonlító módszerét dicsérve⁷⁰ kijelentette, hogy „a pozitivista utókor megtanulhatta volna [Aranytól], hogy az analízisnek csak akkor van értelme, ha szintézis követi.”⁷¹ Annak áttekintése, hogy miként és milyen eredményre jutva vizsgálták Byron *Káin* című művének hatását *Az ember tragédiájára*, azt látszik bizonyítani, hogy – legalábbis a Madách-filológia esetében – a hiba nem a mikrofilológiai bogarászás vagy a szintézis hiánya volt. Hanem az, hogy a pozitivista iskola képviselői, és általában a Madách-hatáskutatással foglalkozó irodalomtörténészek a Szász Károllyal kezdődő kompenzációs készítés nyomására ugyanazt ismételték újra meg újra, és nem végezték el a valódi összevetésen alapuló hatás-, még kevésbé a forráskutatást. A szintézishez el sem juthattak, mert – a megtévesztő adattenger ellenére – hiányzott az analízis. Ennek következtében a Madách-filológia a hatáskutatást illetően valójában a kezdetektől mindmáig egy helyben topog, amit Martinkó András 1978-ban megjelent tanulmányának kijelentéseivel is alátámaszthatok. Martinkó, aki a hatáskutatást Baranyi nyomán és ugyancsak kultikus beállítódása következtében ítélte el, Goethe, Byron, Lamartine és Hegel hatásáról így írt: „[...] persze nem akarom én tagadni az említett *művészi* faunák esetleges hozzájárulását *Az ember tragédiája* szervezeté-

⁶⁸ DÁVIDHÁZI Péter, i. m. 303.

⁶⁹ BARANYI Imre, *Az ember tragédiája és a pozitivista hatáskutatás*. Klny. a Studia Litteraria 1963. évi kötetéből. Debrecen, 1963. 101.

⁷⁰ Arany két részre osztotta a tanulmányt: „Az elsőben, mely hosszabb és elemző, követem a Zrínyiasz szövegét s helyi észrevételekre szorítokom, főleg Tasso és Virgil befolyását tanulmányozva költőnkre; a másodikban, mely rövidebb s összeállító, megkísértem eltalálni a rangot, mely Zrínyit Tassoval szemben is megilleti.” VAJDA György Mihály, i. m. 326.

⁷¹ VAJDA György Mihály, *uo.*

nek felépítéséhez (bár, őszintén szólva, e minták, források nagyon közvetlen hatását sehol, egyetlen ilyen célú dolgozatban sem éreztem meggyőzően igazoltnak.)⁷²

A kisebbségi érzéstől gyötört Madách-filológia mintha nem mert volna hinni magának Madách Imrének sem,⁷³ aki pedig a Kisfaludy-társaság előtt mondott székfoglalójában más művek felhasználását hasznosnak minősítette, amikor kijelentette, hogy Homérosz, Shakespeare, Milton, Arisztophanész, Molière „Kincseik egy része valóságos országnérz, melyet gyöngébb szellemektől ragadtak el.” Úgy vélte, irodalmunk a „hitregei elem” átvételével gazdagítható, amihez „csak merész s alakító szellem kell”. Sőt meg is nevezett néhány szerzőt, akik ilyen források felhasználásával hoztak létre kiváló alkotásokat s kiknek követését író társainak ajánlotta: „Nagy példák állnak annak bizonyítékául előttünk Shakespeare *Hamlet*jében s *Nyáreji álmában*, Byron *Manfréd*jében s misztériumaiban, Goethe *Faust*jában s balladáiban.”⁷⁴ A felhasználásra, követésre méltónak tartott, példaként említett művek egyike tehát a *Káin* volt.

II. Ádám és/vagy Káin?

Az 1821-ben, már Itáliában írt *Káin* nagy felháborodást keltett Byron hazájában: blaszfémiaival, eretnekséggel, sátánizmussal vádolták, nem hitték el, hogy „az angyalok oldalán” áll.⁷⁵ A botrány híre eljutott Magyarországra is: Petrichevich Horváth Lázár 1842-ben kiadott Byron életrajzában szűkségét érezte, hogy megvédje hősét az istentelenség vádjától.⁷⁶ Míg a közönség egy része elítélte, Byron író kortársai, köztük Goethe, Shelley és Scott majd később Nietzsche is igen sokra tartották e művét.⁷⁷ Mégis a *Káin*ról a 20. századi brit irodalomtörténet-írás – mely egyébként is indokolatlannak tartja s kissé értetlenkedve veszi tudomásul Byron múlt századi európai népszerűségét⁷⁸ – megfedkezni látszik. Ha szentel némi figyelmet e műnek, helyét Byron gyengébb alkotásai közt jelöli ki. Egy példa: „A Cain, mely legambiciózusabb próbálkozása a gonosz metafizikájának ábrázolására, néhány jó dolog ellenére gyerekes és pőzzal teli.”⁷⁹ Byron alkotásának az amerikai Ricardo J. Quinones közelműtben megjelent *The Changes of Cain. Violence and the Lost Brother in Cain and Abel Literature* (*Káin változásai. Erőszak és az*

⁷² MARTINKÓ András, *Vörösmarty és Az ember tragédiája*. In *Madách-tanulmányok*, 185–186.

⁷³ A ritka kivételek közé tartozik az elsősorban német nyelven publikáló Barabás Abel. L. *Goethes Wirkung in der Weltliteratur. Goethe, Byron und Madách*. Leipzig, Magazin-Verlag Jacques Hegner, 1903.

⁷⁴ *Madách Imre válogatott művei*. S. a. r. SÖTÉR István. Budapest, Szépirodalmi K., 1958. 227–228.

⁷⁵ *A mű fogadtatásáról: The Works of Lord Byron. Vol. V. Poetry*. Ed. Ernest Hartley COLERIDGE. New York, Octagon Books Inc., 1966. 201–204.

⁷⁶ *Petrichevich Horváth Lázár munkái*. I. köt. *Byron lord' élete*. Buda-Pest, 1842. 51–52. (MTA Kt.)

⁷⁷ Például Shelley véleménye: „Cain is apocalyptic; it is a revelation never before communicated to man.” *The Works of Lord Byron*, id. kiad. V. 204. Byron hatásáról Nietzsche: Cedric HENTSCHEL, *Byron and Germany. The Shadow of Euphorion. Byron's Political and Cultural Influence in Nineteenth-Century Europe*. A Symposium. Ed. Paul Graham TRUEBLOOD. London – Basingstoke, Macmillan, 1981. 78–79. Vagy Bertrand RUSSELL, *A History of Western Philosophy* c. művének „Byron” fejezete.

⁷⁸ Pl.: „Byron's continental popularity in part reflects this quality of his writing [the rather simple subjection of language to reasoned thought]; it is largely understandable without a native's intimate feeling for the English language.” D. W. HARDING, „The Character of Literature from Blake to Byron”. In *From Blake to Byron*. Ed. Boris FORD. Penguin Books, 1976. 62., [63.]

⁷⁹ H. V. DYSON – John BUTT, *Augustans and Romantics 1689–1830*. London, The Cresset Press, 1950. 96. (Introduction to English Literature, Vol III.)

elveszített testvér a Káin és Ábel irodalomban) c. könyvében adott elégtételt. Quinones, aki a mítoszok nyugati irodalmakban a bibliai idők óta a jelen korig létrejött variánsait vizsgálta, kiemelkedő helyet juttatott Byron alkotásának. Ez a romantikus mű szerinte az első, melyben a kezdetben gyilkos szörnyetegként ábrázolt Káin újjászületik: az együgyűségig engedelmes Ábel helyett ő lesz a pozitív hős, új és komplex értékek hordozója, felelősségteljes és gondolkodó ember, metafizikus lázadó, s így a modernizmus Káin-ábrázolásainak előfutára.⁸⁰

Madách már 1840-ben tudott a Káinról: Lónyay Menyhértnek írt egyik levelében érdeklődött Byronnak „Az ördög sétája” c. műve iránt,⁸¹ s Szücsi József nyomán tudjuk, hogy a költő összes műveinek 1845-ös kiadása megvolt könyvtárában.⁸²

Az alábbiakban gondolati, illetve cselekményegységekre bontom, majd ezt követően párhuzamba állítom a Káin első két felvonását (kivéve a Hádészban játszódó, a forráskutatás szempontjából irreleváns jelenetet) *Az ember tragédiája* első három és tizenharmadik színével, kiegészítve a tizenötödik megfelelő részével, abból a célból, hogy bebizonyítsam: Byron misztériumjátéka hatott Madáchra, sőt műve egyik alapvető forrásaként kell számon tartanunk.

KÁIN

Első felvonás

(Táj a paradicsomon kívül)

1. Ádám, Éva, Ábel, Háda és Cilla dicsőítik az Urat.
2. Káin nem hajlandó,
3. mert rájött, hogy szülei vétkéért ő ártatlanul bűnhődik, Isten igazságtalan volt: „Érthetetlen / Ha ott nőtt a fa, mért nem neki nőtt? / S ha nem neki nőtt, mért nőtt oly közel, / s mért volt olyan szép?” (488.)⁸³
4. Megjelenik Lucifer. Káin tisztázni akarja, hogy kivel van dolga. K.: „Szellemlény, ki vagy?” L.: „A szellemek ura.” (489.)
5. L. dicséri K.-t, amiért gondolkodó lény.
6. K. a halál miatt panaszkodik.
7. L.: „Élsz és élni fogsz örökkön: / a sár mely külső burkod, nem a lét.” (490.)

AZ EMBER TRAGÉDIÁJA

Első szín

- [1] Angyalok kara dicsőíti az Urat.
- [2] Az Úr dicséretet vár Lucifertől,
- [3] aki nem hajlandó rá, mivel rossz a teremtés, ráadásul az Úrnak nincs ereje „másítani” rajta. (83)
- [4] Önös érdekből teremtette a világot: „Aztán mivégre az egész teremtés? / Dicsőségedre írtál költeményt, / beléhelyezted egy rossz gépezetbe, / És meg nem únod véges végtelen, / Hogy az a nóta mindig úgy megyen.” (97–101)
- [5] A teremtés fő hibája: „Végzet, szabadság egymást üldözi”. (106)
- [6] L. kijelenti, hogy nem tudja dicsérni, „Dicsér eléggé e hitvány sereg,”
- [7] L. közli: ő is öröktől fogva létezik,
- [8] s mint az Úr teremtő társa kéri a jussát.

⁸⁰ Princeton, New Jersey, Princeton Univ. Press. 1991. A „Byron's Cain and its Antecedents” c. fejezet. 87–108.

⁸¹ RADÓ György, *Madách Imre. Életrajzi krónika*. Salgótarján, Balassi Bálint Nógrád Megyei Könyvtár, 1987. 65.

⁸² SZÜCSI József, *i. m.* 17.

⁸³ A Káin magyar szövegének a továbbiakban zárójelben megadott oldalszámait Byron *Válogatott műveinek* már korábban is idézett kiadásából valók (Európa, 1975.)

8. L. gúnyosan szól az Istent teremtésért dicsőítő szeráfokról: „Ezt kell hogy zengjék s mondják, máskülönben / olyanok volnának a szellemek / és emberek közt, mint én – és te –.” (491.)
9. L. az ember pártján áll, szerinte a teremtés rossz, az Úr önös érdekből hozta létre a világot és az embert, ráadásul már nem tud rajta változtatni: „ha ő csinált, hát vissza nem csinálhat;”
10. L.: „Rosszat nem terem / a jóság s ő mi más csinált? De csak / üljön magányos, roppant trónusán, / világokat teremtve, hogy kevésbé / nyomassza mérhetetlen, társtalan / létezését az öröklét! [...] Ám Ó! Nyomorult a csúcson, / az Úr s oly izgága e nyomorban, hogy egyre / terem és újra csak terem.” (492.)
11. L. miközben saját magát védi, igazságtalansággal vádolja a Teremtőt: „És én ültettem a tilalmat / ártatlan és ezért kíváncsi lények / keze ügyébe? Istenekké lesztek / ha én teremtelek.” (494.)
12. L. Káinban kíváncsiságot kelt a tudás iránt: a „másik,” az élet gyümölcsét ígéri neki – mely az ész hatalma által elérhető. (494.)
13. K. tudni szeretné, milyen a halál,
14. L. először azzal utasítja el: „Fag-gasd a Rontót!” (496.),
15. majd közli, hogy: „Felbomlotok a földben.” (497.)
16. Káin panaszkodik, amiért szülei nem szedtek az élet fájáról is.
17. „Meggátolták.” – válaszol L. (498.)
18. K.: „Taníts meg / létem rejtelmekre.” (499.)
19. Háda megpróbálja K.-t visszatartani, válassza a tudás helyett a szerelmet.
20. L. közli vele, hogy lesz idő, mikor a testvérszerelem bűnnek számít. (503–505.)
- [9] Megkapja a megátkozott két fát és megfogadja, hogy megdönti az Úr világát. (110–147)
- Második szín*
- [10] Ádám és Éva a paradicsomban. Isten tiltására Éva: „Mért szebb e két fa, mint más; vagy miért / Épp ez tilalmas?” (170–171)
- [11] Á. és É. enyelegnek.
- [12] Megjelenik Lucifer. Ádám tisztázni akarja, hogy kivel van dolga. L.: „Üdvöz légy, szellemtestvér!” Á.: „Mondd, ki vagy?” (221)
- [13] L. szerint a teremtéskor az Úr igazságtalan volt az emberrel: „Azért teremtett volna-é porodból, / Hogy a világot ossza meg veled?” (227–228)
- [14] L. gondolkodásra ösztökéli Ádámot: a jó és rossz megkülönböztetésének képességét ígéri, mely a gondviselés alól felmentené,
- [15] de gúnyolja is: „Igen, ám volna egy, a gondolat, / [...] De trágya-féregül tán jobb neked”. (247, 253).
- [16] Emlékezteti, hogy az Úr a tudás és az élet fájától tiltja őket – halhatatlansággal és a tudással kecsegteti Á.-t és É.-t. (260–265)
- [17] Éva L. fenti szavainak hatására kimondja: „Mégis kegyetlen a mi alkotónk!” (268)
- [18] L. közli, hogy a két fa az övé, s Á. újabb kérdezősködésére, aki magához hasonlónak látja, azt mondja: „A szellemország büszke” tagja. (289)
- [19] Á. kérdésére, hogy miért hagyta ott az eget,
- [20] L.: „Megúntam ott a második helyet, / Az egyhangú, szabályos életet, / Éretlen gyermek-hangu égi kart, / Mely mindég dicsér, rossznak mit se tart.” (296–300)
- [21] Éva meggyőzi önmagát: „Miert büntetne? – Hisz, ha az utat / ki-tűzte, mellyen hogy menjünk, kívánja, / Egyúttal olyanná is alkotott, / Hogy vétkes hajlam másfelé ne vonjon. / Vagy mért állított

21. Háda kérdésére: „Hol laksz?” L. közli, hogy „megosztom az Ő birodalmát, / s van egy királyságom, mely nem az Övé.” (511.)
22. L. újra tudást ígér K.-nak: „Ha tudásért / epedsz, Káin, én csillapíthatom / e szomjat”. (511.)
23. Káin követi Lucifert, hogy megnézze az „öröklétet”.
- Második felvonás*
(Örvénylő úr)
24. L. és K. röpülnek. L. ígéri, annak ellenére megmutatja K.-nak „a múlt, a jelen s a jövő világok / történetét”,
25. hogy nem kér cserébe hitet: „az én ítéletem nem sújt, ha kétely / tör át szűk léteden.” (512–513.)
26. Káin látja, mint zsugorodik egyre kisebbre, csillaggá, a Föld. (513.)
27. L. kiábrándítja a fellelkesült K.-t – az emberi gondolatot silány anyag hordja: „és / hiába tudnád s törnél rá, s nagyobb / tudásra is, csak otromba, alantas, / piti szükségletekbe fúlna mind,”
28. s közli vele, hogy az új teremtmények, kiket létrehoz, még nála is boldogtalanabbak lesznek. (514.)
29. K. öngyilkos akar lenni: „ha igazat szólsz [...], haljak meg itt: ha életet adok / azoknak, kik csak hosszú szenvedésre / s meghalni jók, ezzel a gyilkolást / s a halált szaporítom.” (514.)
30. L. közli, hogy a lélek nem halandó: „egyik részed tovább él.” (514.)
31. Az étertől megrészegült K. meg akarja ismerni Istent, az Isteneiket vagy legalább tudásukat: „E látványhoz ez órán / eszméim méltók, csak porom nem az. / Őlj meg Szellem, vagy vezess közelebb!” (516.)
32. L. megígéri, az árnyékvilágba vezetői K.-t, aki elcsodálkozik rajta, hogy korábban is volt már élet.

mély örvény fölé, / Szédelgő fejjel, kárhözatra szánva. – Ha még a bűn szintén tervében áll, / Mint a vihar verőfényes napok közt, / Ki mondja azt vétkesbnek...” (306–311)

[22] Éva dönt: szakít a tudás fájáról.

[23] L. az élet fája felé vonja őket, de egy kerub közbelép.

Harmadik szín

[24] A paradicsomból önként eltávozott Ádám az Úrról: „Mit is köszönjek néki? pusztá létem? / Hisz ez a lét, ha érdemes leszen / Terhére, csak fáradtságom gyümölcse.” (371–373)

[25] Rájön, hogy bár szabad akarattal rendelkezik: „[...] szabad levék / Alkotni sorsom és újból lerontni” (379–380),

[26] teste a természet törvényeinek kiszolgáltatott. „S ha képzetem magasb körökbe von, / Az éhség kényszerít, hunyászkodottan / Leszállni ismét a tiprott anyaghoz.” (392–394)

[27] „Hagyd megtekintnem hát e működést”. (410).

[28] L. kijelenti, a most már halandó Ádámnak: „Voltál és leszesz. Örök levés s enyészet minden élet.” (414–415)

[29] Á.: „Mivé leszesz testem,” [...] „Néhány marok porrá süllyedsz-e csak [...]” (433, 438)

[30] Á.-t nem elégitik ki a Földszellem szavai. L.-nek: „Hagyj tudnom mindent, úgy, mint megfogadtad.” (506)

[31] L. válaszából nem derül ki, hogy halandó-e a lélek: „Portested is szét-hulland így, igaz, / De száz alakban újlag felélsz [...]”. (533–534)

[32] Á., most első ízben, a jövőt akarja látni. (542)

[33] L. a remény útravalójával álmodt bocsát rájuk.

Tizenharmadik szín

[34] Á. és L. az Űrben röpülnek.

- L.: „Hiszen / csak az idő s a tér
nem változik. / De nem halál a
változás, csupán / a pornak“: ám
te az vagy s fel se foghatsz / mást,
mint a port.” (519.)
- Második jelenet*
(Hádész)
33. Látogatás a Hádészban
34. K. az Úr vagy Lucifer lakhelyére
kíván menni. L.: „Titokra törsz!
A két nagy Alapelvre! / [...] Por!
Szabj becsvágyadnak korlátokat! /
Akármelyikük látványa megölné!”
(542.)
K. a halála árán is tudni vágyik:
„Hadd öljön meg – csak lássam
őket!” (542.)
35. Káin az út végén csalódottan
kérdezi, L. miért mutatta mind-
ezt: „Jaj! Semminek látszom!”
(542.)
- Harmadik felvonás*
(Föld, az Éden környéke)
36. K.-t a tudás elkészeríti: „végtelen
lények ősi műveit / láttam, kihalt
világokra meredtem, / megrésze-
gített néhány csöpp öröklét, / s azt
hittem: magam is határtalanná /
duzzadtam tőle; de most újra ér-
zem: / parány vagyok. A szellem
jól beszélt: / semminek mondott.”
(547.)
37. K. megölné magát, ha a bánattól s
a haláltól megmenthetné az embe-
riséget, de késő, a fia már megszü-
letett.
38. Háda így vigasztalja: „Ki tudja, ily
vezeklés egykoron / nem váltja
meg fajunkat?” (548.)
- [35] „Földünk egy szelete a távolban
látszik, mígnem csillagul tűnik
csak”. (A színi utasításban)
- [36] Ádám nem lát maga előtt célt,
„Szerelem és küzdés nélkül mit ér
/ A lét” – mondja,
- [37] de mégis a tudást választja: „előre
hát, előre: / Csak addig fáj, míg
végképp elszakad, / Mely a föld-
höz csatol, minden kötél.” (3620–
3621, 3625–3627)
- [38] Ádámot a Földszellem meg akarja
állítani, de hiába:
- [39] „Dacolok véled, hasztalan ijesz-
tesz, / Testem tiéd tán, lelkem az
enyém [...]” (3639–3640)
- [40] és saját halála tudatában, az ön-
gyilkosságot is vállalva fellázad:
„Ugyis nem ront-e majd el a halál?”
(3673)
- [41] A Föld szelleme a halálról: „Szen-
telt pecsét az, feltartá az Úr / Ma-
gának.” (3676–3677)
- Tizenötödik szín*
- [42] Á.-t a tapasztaltak elkészerítették:
„Álmodtam-é csak, vagy most ál-
modom, / És átalán több-é, mint
álom, a lét, / Egy percre mely a
holt anyagra száll, / Hogy azzal
együtt végképp szétbomoljon? /
Miért, miért e percnyi öntudat, /
Hogy lássuk a nemlét borzalma-
it?” (3923–3928)
- [43] Á. öngyilkos akar lenni. (3975–
3981)
- [44] L.: „Hiszen minden perc nem vég
s kezdet is?” (3983)
- [45] L. kijelentésére, hogy É. fia bűnt és
nyomort hoz a földre,

Elképzelhető, hogy a két műben megtalálható egyezések nem mindegyikének forrása a *Káin*, hiszen Madáchra a Faust is hatott – láttuk, ezt még a korábbi filológusok is elismerték – , s igaza lehet Horváth Károlynak és Lukács Sándornak,⁸⁴ Miltont is ismerhette. Sőt, Byron is ösztönzést kapott Goethétől, Miltontól, Salomon Gessnertől, a *Faust* II. részére meg éppen a *Káin* volt hatással: a szálak néhol szinte kibogozhatatlannak tűnnek.

⁸⁴ LUKÁCSY Sándor, *Kincsásás V. Álmodok a történelemlről*. Kortárs, 1983. nov.

Az azonos gondolati és cselekményegységek nagy száma, azonban már önmagában is bizonyítja, hogy Madách – „merész és alakító szellemmel” – felhasználta a *Káint*.

Az egyezések a következők: 1. – [1]: az Úr dicsőítése; 2. – [3, 24]: erre sem Káin, sem Madách Lucifere, sőt az eszmélő Ádám sem hajlandó; 3. – [10, 17]: a hódolatot Káin, ill. Éva azért tagadják meg, mert igazságtalannak tartják az Urat, amiért megföltotta, hogy a tudás és az élet fájának gyümölcséből szedjenek, miközben különösen kívánatosá tette azokat [10]. Éva ezért jelenti ki, hogy Isten kegyetlen [17]; 4. – [12]: Lucifer megjelenik, Káin, ill. Ádám meg akarja tudni kivel van dolga; 5. – [14]: Lucifer Káint dicséri, mert gondolkodó lény, Ádámot buzdítja, gondolkozzék; 6. – [29]: Káin tudja, hogy meghal és panaszkodik, Ádám tudni szeretné, mi lesz vele holta után; 7. – [28]: Lucifer Káinnak is Ádámnak is azt válaszolja, hogy élete örök; 8. – [6, 19]: Lucifer gúnyolódik a szeráfokon, ill. az égi karon; 9. – [3, 20]: Lucifernek az a véleménye, hogy az Úr nem képes a teremtés korrekciójára; 10. – [4]: Lucifer szerint az Isten saját kényére-kedvére teremtette a világot; 11. – [13, 21]: Lucifer, ill. Éva szerint az Úr igazságtalan volt, mivel az embernek alárendelt szerepet szánt [13], illetve mivel Ádám és Éva a bűn elkövetése előtt nem tudhatta, hogy mi a bűn, s ha bűnnel együtt teremtette őket, akkor ők nem lehetnek vétkesek (Éva csak burkoltan vádolja az Istent) [21]; 12. – [14, 15]: Lucifer felkelti Káin, ill. Ádám kíváncsiságát a tudás iránt; 13. – [29]: Káin, ill. Ádám tudni szeretné, mi a halál; 14. – [31]: Lucifer, illetve a Föld szelleme kitérnek a pontos válasz elől; 15. – [31, 41]: Lucifer annyit elárul, a test halandó; 16, 17. – [23]: Káin panaszkodik, az élet fájáról nem vehettek szülei, *Az ember tragédiájában* Lucifer segítsége ellenére megakadályozza őket egy kerub; 18. – [27, 30]: Káin, ill. Ádám a lét titkát óhajítja megtudni Lucifertől; 19. – [36, 37]: Háda kéri Káint válasszon tudás és szerelem közt. Ádám ugyan szerelem nélkül először céltalannak látja az életet, majd mégis a tudás mellett dönt; 20. – testvérszerelem; 21. – [7, 18]: Lucifer kijelenti, öröktől fogva léteznek; 22. – [16]: Lucifer tudást ígér; 23. – [22]: Káin dönt, Lucifer társául szegődik, Éva dönt és eszik az almából. 24. – [34]: Káin és Lucifer, ill. Ádám és Lucifer az úrban röpülnek; 25. – Lucifer Istentől eltérően nem kér az embernek nyújtott segítségéért hitet; 26. – [35]: Káin és Ádám távolodik a Földtől; 27. – [26]: Lucifer kiábrándítja Káint, hogy ösztönei foglya, ugyanezt ismeri föl Ádám; 28. – [45]: Lucifer elárulja Káinnak, hogy az emberiség boldogtalan lesz, ill. közli Évával, hogy az emberiségre bűn és nyomor vár; 29. – Káin öngyilkos akar lenni; 30. – Lucifer közli Káinnal, hogy hiábavaló; 31. – [37, 38]: Az étertől megrészegült Káin, ill. Ádám mindent tudni akar; 32. – [44]: Lucifer a világegyetem, ill. az emberiség örökkévalóságáról beszél; 33. – Lucifer megmutatja Káinnak Hádészt; 34. – [39, 40]: Káin és Ádám a haláluk árán is a tudásra törnek; 35, 36. – [42]: Utazásuk véget ér. Káint a Hádészban megismert örökléthez viszonyítva töri le az emberi élet rövidegsége és értéktelensége, Ádám a nemléthez méri, de utóbbiról nincsen biztos tudása. 37. – [43]: Káin, ill. Ádám öngyilkos akar lenni; [44]: Lucifer közli Ádámmal, hogy hiábavaló; 38. – [46]: Háda, ill. Éva a Megváltó eljövetelével vizsgaltatják Káint, ill. Ádámot.

A *Káin* forrás voltának legfontosabb bizonyítéka véleményem szerint a két szerzőnél végül teljesen eltérő megoldáshoz vezető közös téma: Káin és Ádám törekvése az ember halál utáni sorsáról való tudás megszerzésére. A témához kapcsolódó bizonyíték, hogy a paradicsom melletti helyszínre történő visszatérés után (Harmadik felvonás és Tizenötödik szín eleje) Káinhoz hasonlóan Ádámot (holott ő az emberiség történelméről szerzett közben tudást) először az emberi halandóság foglalkoztatja, s csak később a társadalmi fejlődés kérdése.

A megfelelések egy részénél csak a *Káin* lehetett a forrás, mivel a Bibliától, sőt *Az elveszett paradicsom*tól és a *Faust*tól eltérő, Byron művével viszont megegyező Madách megoldása. Ilyen egyezés például az, hogy Káin és Éva már azelőtt elégedetlen a teremtéssel, hogy Luciferrel találkoznának; mind Byron, mind Madách Lucifere hasonlóképpen kritikus módon viszonyul az Istenhez, a teremtéshez és az angyalokhoz; mindkettő hasonlóan határozza meg saját kilétét: öröktől fogva létezik. (Dieter P. Lotze felismerte, hogy Madách Lucifer-ábrázolásában a manicheizmus dualista szemlélete érvényesül, ő azonban nem Byron hatásának tulajdonította, hanem Hegelének.⁸⁵) További egyezés, hogy mind a két Lucifer oda akarja adni az élet fáját is az emberiségnek, valamint, hogy Lucifer csak kísérelül szegődik Káin, illetve Ádám mellé, nem pedig szolgál. (Szegedy-Maszák Mihály vette észre, hogy ellentétben álló, de összetartozó, „hasonmás” szereplőként fogható fel Lucifer és Ádám, őt azonban ez Lautréamont *Maldoror énekeire* emlékeztette.⁸⁶ Ez a megoldás tehát inkább Byron hatását mutatja, akinek Lucifere a Káin-variánsok sorában az első hasonmás.)⁸⁷ Mindkét műben Lucifer világosítja fel Káint és Ádámot, illetve Évát az emberiség jövőjéről, utalva Káinnak még el sem követett bűnére (akivel Madáchnál Éva éppen várandós). Káin is, Ádám is úgy érzik: nem tartoznak Istennek köszönettel.

Több olyan egyezés van, ahol a Biblia hatása nem is jöhet szóba. A byroni úrbéli utazás forrás voltát – melynek legalább a hatását többé-kevésbé a filológia eddig is elismerte – a selekményfordulatok egymásutánisága, Káin és Ádám boldog elragadtatása, akár haláluk árán is a tudás teljességére törekvése igazolja.

A Bibliában nem fordul elő, hogy Éva, Hádához hasonlóan, optimistán néz az emberiség jövője elé, mintha nem álmodott volna semmit. Háda azért lehet optimista, mert Lucifer őt nem vitte magával, tehát az emberiség múltjáról és jövőjéről nem tud. Úgy gondolom, hogy *Az ember tragédiájának* e sokat vitatott részére – Évára miért nem voltak hatással a látottak – épp az adhat magyarázatot, hogy a *Káin* nyomán került a műbe, s Madách nem figyelte föl a megoldatlanul maradt problémára. Byron hatását bizonyítja, hogy a Megváltó eljövételével Éva hasonló helyzetben vigasztalja Ádámot, mint Háda Káint, azaz öngyilkossági szándékuk kapcsán. Közös az öngyilkosság, sőt többszöri öngyilkosság motívuma is, ráadásul mindegyik esetben hasonló megfontolásból akarják végrehajtani (a tudás megszerzéséért, illetve az emberiség szenvedését megelőzendő). Bizonyíték a *Káin* hatására a két fa átvétele. (Mint láttuk, erre az álláspontra helyezkedik Horváth Károly.) Byron érvelése szerint Isten igazságtalan volt, hiszen Ádám és Éva a paradicsomi ártatlanság állapotában nem tudhatták: mi a rossz – ezért nem követhettek el bűnt, amikor szakítottak a tudás fájáról. Annak felidézésével, hogy az élet fájától is eltiltotta őket, Isten kegyetlenségét kívánta hangsúlyozni. Madách művében, bár nem használja fel Isten bírálata, a bűnbeesés kétértelműségének gondolata szintén megtalálható. Igaz, Byrontól eltérően, ahol Káin is, az ugyancsak pozitív szereplőként ábrázolt Lucifer is a bűnbeesés kapcsán vonja le az Isten kegyetlenségére vonatkozó és végül az első gyilkossághoz vezető következtetést, Madáchnál Lucifer, illetve Éva szájából hangzanak el a bíráló,

⁸⁵ Dieter P. LOTZE, *Imre Madách*. Boston, Twayne Publishers, 1981. Lotze meglepőnek találta, hogy Madách katolikus bíráló ezt a katolikus dogmától történő alapvető eltérést nem vették észre. 100.

⁸⁶ SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Történelemértelmezés és szerkezet Az ember tragédiájában*. In Madách-tanulmányok, 137.

⁸⁷ Ricardo J. QUINONES, i. m. 97.

egyben a bűnbeesésre csábító szavak (3. – [10, 16, 17]).⁸⁸ Az élet fáját Madách talán azért tartotta meg mégis, mert az emberi halandóság az ő művének is egyik fő témája, s nem vette észre – mint láttuk, csak Alexander Bernát ismerte föl –, hogy így a műbe ellentmondás került. Sőt részben az élet fája az oka, hogy Lucifer alakja, túl jellemének a történelmi színekben végbemenő átalakulásán, egy helyütt a mű elején is ellentmondásos: közli az Úrral, hogy tönkre fogja tenni az embert, ugyanakkor ő maga vonja Ádámot és Évát a fa felé. Ami Lucifert illeti, igaza lehet Haraszi Gyulának: alakjának következetlenségei alapján véve abból származhatnak, hogy Madách mind a byroni, mind a goethei figurát felhasználta. Ott, ahol Byron hatása az azonos téma miatt erősebb, mint például az első három színben, Lucifere is pozitívabb tulajdonságokkal rendelkezik. Ettől a Lucifertől elképzelhetetlen lenne a Tizenötödik Szín-beli durva kifakadás: „Fel a porból, állat.” Milton és Goethe Sátánja, illetve Mephistója nem mindentudóak – nem tudják, hogyan végződik az Úrral folytatott harcuk. Byron öröktől fogva létező Lucifere mindent tud, amit Isten is, ezért képes megmutatni Káinnak az öröklétet. Miltonnál Mihály Arkangyal tárja fel Ádámnak az emberiség jövőendő történetét, Madáchnál Byron hatása lehet, hogy Lucifer. Ebből azonban újabb ellentmondás származik: az ő ugyancsak mindentudó Lucifere – aki képes megmutatni az emberiség jövőjét – saját sorsát mégsem látszik ismerni. Ha ugyanis fel tudja idézni az emberiség történetét, sőt Jézus eljövételéről is tud, azzal is tisztában kellene lennie, hogy hiába tör Ádám vesztére.

Madách az első három, illetve a tizenharmadik színben ugyanazokat a kérdéseket veti föl, mint Byron. A *Káin* első két fejezetében – a Georges Cuvier *Recherches sur les Ossements Fossiles* c. geológiai művének hatása alatt írt Hádész-beli részt leszámítva – csak két olyan gondolati elem van, amelyet egyáltalán nem érint Madách, s ez a testvérszerelem, és a bűn és erény relativitásának e témához kapcsolódó kérdése, amelyek Byront saját féltestvéréhez fűződő érzelmei miatt foglalkoztatták. Az *ember tragédiája* párhuzamba állított színeinek viszont több cselekmény-, illetve gondolati eleme a *Káin*ban előzmény nélküli. Ezek egy része a kiindulópontul választott más-más bibliai történet miatt szükségszerű. Például Madáchnál Lucifer a jussát kéri [8, 9], a byroni parafrázis későbbi résznel kezdődik; vagy 5. – [14], ahol Káint megdicséri Lucifer amiért gondolkodó lény, míg Ádámot gondolkodásra biztatja – hiszen ekkor az utóbbi még nem evett a tudás fájáról. Ádám és Éva szerelmi kettősének sincs megfelelője. (Háda és Káin a mű harmadik felvonásában ábrázolt bensőséges kapcsolata a brit filológia szerint Salomon Gessner *Der Tod Abels*-ének hatását mutatja. Bár a sok név közt a hatáskutatóknak eddig, ha jól tudom, Gessneré nem jutott az eszükbe, megfontolandó, Ádám és Éva enyelgése nem volt-e hatással a Második szín Arany János által „édeskés”-nek tartott soraira?)⁸⁹

A leglényegesebb eltérés a két mű közt a szabad akarat különböző megítélése, melyet a *Káin*ban ugyan egyetlen szereplő sem említ, mégis meglétének tagadá-

⁸⁸ Valószínűleg helytálló Szegedy-Maszák Mihály megjegyzése, aki szerint „Ádám kiszolgáltatottságának gondolatát Kierkegaard is alighanem éppúgy az elődöktől vette át, mint a *Tragédia* szerzője – ebből tehát nem lehet arra következtetni, hogy Madách költeményének eszmevilága egészében rokon a dán bölcselő rendszerével.” SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *i. m.* 140. Könnyen lehet, hogy Kierkegaardra is Byron volt hatással.

⁸⁹ Gessner összes művei németül megvoltak a Madách-könyvtárban. SZÜCSI József, *i. m.* 13. *Madách Imre válogatott művei*. Összeáll., a bev. tanulmányt és a jegyzéteket írta HORVÁTH Károly és KERÉNYI Ferenc. Bp., Szépirodalmi, 1989. 359., 369.

sáról szól a mű: az ártatlan ember eleve és megváltoztathatatlan halálra ítéltettségéről. Madáchnál viszont már az első színekben kulcskérdés, melyet Lucifer és Ádám is felvet. Lucifer ugyanis azért bírálja az Urat, mert megteremtette az embert, de nem döntötte el, szabad akarata, cselekedetei által változtathat-e sorsán vagy eleve elrendelt lét vár rá [5], majd a mű során arra tesz kísérletet, hogy a predesztináció elve győzzön, azaz az Isten szeretetét elvesztett Ádám magatartásával azt soha vissza ne nyerje, s rá és leszármazottaira örök halál várjon. Ádámnak pedig, aki a paradicsomból kiűzve azonnal felismeri, hogy szabad akarattal rendelkezik [25], arról kell döntenie miként éljen vele. Az *ember tragédiájában* felvetett problémák közül a predesztináció vagy szabad akarat kérdésére Madách véleményem szerint határozott választ ad. Az Isten előtt leboruló – tehát lényegében katolikus bűnbánatot tanúsító – Ádám ugyan a halálról nem nyer biztos tudást, az Úrtól és az Angyalok Karától a Tizenötödik színben mégis megtudja, a szabad akarat által, mely képessé teszi, hogy döntésén jó és rossz között, részesülhet az isteni megváltásban.

A keresztény hittétel Byronétól eltérő felfogása, s az a tény, hogy Madách már azokban a részekben felveti, ahol a *Káin*, mint forrás felhasználása nyilvánvaló, miközben Byron művében szabad akaratról nyíltan nem esik szó, véleményem szerint Kármán Mór, Szöllösi István és Dieter P. Lotze felfogását támasztja alá, miszerint Madách teológiai szinten kívánta megoldani Az *ember tragédiájában* felvetett kérdéseket.⁹⁰

A *Káinban* Lucifer bebizonyítja, hogy a teremtő kegyetlen, mivel az ártatlan emberiséget büntette halállal, s a halál utáni Hádész-beli léttel. Az *ember tragédiája* első részeiben Ádám, sőt Lucifer és Éva is Byron romantikus, „újjászületett”, lázadó *Káin*jával mutat rokonságot, amennyiben általuk Madách fölveti a byroni problémákat. A mű végén azonban az embert Isten visszaveszi kegyeibe. Azáltal, hogy Az *ember tragédiája* az isteni megbocsátással zárul, Madách a számtalan hasonló motívum ellenére Byronétól gyökeresen eltérő világszemléletű alkotást hozott létre. A *Káin* hasonló gondolati elemeit ellentétes mondanivaló szolgálatába állította. Alkotói módszerére példa, ahogyan a Byrontól átvett motívumot, az emberiséget megváltó Jézus eljövételének megjövendölését felhasználta, mely mind a *Káinban*, mind Az *ember tragédiájában* dramaturgiailag döntő helyen hangzik el. *Káin*nál Háda jóslata olaj a tűzre, végképp felhőborítja, hogy egy ártatlan szenved majd a szintén ártatlan emberiség megváltásáért (hiszen az ősbűnt csak Ádám és Éva követte el), s a jelenet a dráma csúcspontjához, Ábel meggyilkolásához vezet; Madáchnál Éva szavait Lucifer összeomlása, illetve a megengesztelt Úr megjelenése követi. Az *ember tragédiája* ellentmondásai, melyek részben a *Káin* hatására kerültek a műbe – például Lucifer segítségé, aki az élet fájához vezet Ádámot és Évát, az Úr, aki az Első színben nem mindenható teremtőként jelenik meg, Lucifer, aki nem alárendelt lénynek mutatkozik – egyúttal mégis azt sejtetik, hogy Madách írás közben módosított álláspontján, mivel az első színekből egy Byronéval még több rokonságot mutató, teológiai szempontból kritikusabb szemléletű mű körvonalai bontakozódnak ki.⁹¹

⁹⁰ KÁRMÁN Mór, *Az ember tragédiája*. Budapesti Szemle, 124. köt. 1905. 60. SZÖLLÖSI István, *Gondolatok Madách Tragédiájáról*. Confessio, 1983. 3. sz. 76–78.

⁹¹ Dieter P. Lotze Madách metafizikai rendszerének a mű keletkezése közben történt megváltozásáról írt, anélkül, hogy Byron hatását felismerte volna. Szerinte Szent Ágostonéhoz hasonlóan módosultak a nézetei, amennyiben a manicheizmus dualizmusát elvetve visszatért a tradicionális katolikus nézőponthoz. *I. m.* 101. Annak kapcsán pedig, hogy Lucifer a reményt útravalójával bocsát álmat Ádámra és Évára megjegyezte: „Ennek az ajándéknak csak akkor van értelme, ha feltételezzük, hogy Lucifer eredeti célja nem az ember elpusztítása, hanem inkább egy istentől megfosztott emberiség létrehozása volt.” (godless humanity) 123.

Madách azonban, úgy látszik végül megriadt Byron pesszimizmusától, az Istentől elhagyott emberi lét tragikumának ábrázolásától, s visszatért egy jóval korábbi tradícióhoz. Míg műfaját tekintve *Az ember tragédiája* nem a poème d'humanitékhoz, hanem a byroni mű hatása következtében inkább a középkori nyugat-európai misztériumdramákhoz kapcsolódik (amint ezt Haraszi Gyula és a közelmúltban Szöllösi István is leszögezte); mondanivalója a predesztináció nézete elleni tiltakozás jegyében született műével, Milton *Elveszett paradicsomáéval* rokon.

A már idézett Quinones a nagyszámú irodalmi feldolgozást áttekintve a Káin-témát Ádám és Éva történeténél életképesebbnek tartja. Véleményét arra alapozza, hogy mivel az első emberpár mítosza szükségszerűen az isteni megváltáshoz kötődik, a zsidó–keresztény kultúra vezérlő morális (vallásos) elveinek meggyengülésekor, mely az irodalmi ábrázolásokban Ábel lefokozásához vezetett, csak Káin alakját lehetett új értékek keresőjeként, ugyanakkor tragikus hősként megjeleníteni.⁹² Quinones megállapítása Madách műve kapcsán is figyelmet érdemel. Segítségével véleményem szerint alátámasztható, hogy Madách számára, aki a *Káin* ismeretében és hatása alatt is Ádámot és Évát választotta hőseiül, műve központi kérdése az isteni megváltás léte volt. A fő témát tehát az ún. „keretszínék” tartalmazzák. (Ernek az értelmezésnek alapján a mű utolsó mondata a mondanivalóhoz képest ráadás: azért hangzik el, mert az első és utolsó szó az Úré kell, hogy legyen.)

Quinones okfejtése arra is bizonyítékkal szolgál, hogy Madách szereplő- és témaválasztása mögött olyan magatartás áll, amely a modern kor értékvesztésére a megoldást Byronétól eltérő irányban keresi. Úttörő művében Byron, hőse segítségével egy átalakulóban lévő kultúra változásait kívánta igazolni,⁹³ a régi értékek válságát (nem utolsósorban a *Káin* olvasván) megtapasztaló Madách *Az ember tragédiája* utolsó színében éppen ahhoz a tradicionális hithez való ragaszkodását fejezte ki, mely Byron drámájában már értékét veszítette.

Judit Kádár

DIE „TRAGÖDIE DES MENSCHEN“, BYRONS „KAIN“ UND DIE MADÁCH-FILOLOGIE

Der erste Teil des Aufsatzes untersucht jene Probleme, wie weit die filologische Forschung seit der Entstehung Madáchs „Tragödie des Menschen“ (1860) ihre Schlussfolgerungen über die Beziehung des Mysterienspiels Byrons „Cain“ und des Werks Madáchs ziehen konnte. Das Überblicken der Fachliteratur beweist, dass die Forscher fasst ausnahmslos dem Werk Byrons ausweichen, dies nicht als Quelle zu Madách in Betracht ziehen und nur die Parallelitäten der beiden Werken aufstellen. Die Ursache liegt vor allem in der Angst vor dem eventuellen Nachweise über ausländische Einflüsse, die die Stellung des Madáchschen Werkes im dem Kanon der europäischen Literatur geschwächt hätte, und selbst dieses herausragende Werk im Bewusstsein nicht vorhanden sein könnte. Der zweite Teil des Essays versucht nachzuweisen, dass eine grundsätzliche Quelle zu Madáchs Werk doch der „Cain“ war. Madách benutzte diese Quelle, so, dass seine Position zur Frage des freien Willens, oder der zur Existenz der Prädestination mit einem zu Byrons Auffassung entgegengesetzten Inhalt geladen wird. Mit seiner zwar Pionier – doch in unserer Zeit nur ungenügend gewürdigten Arbeit wollte Byron mit Hilfe seines Helden die sich im Wandel befindlichen Kulturanschauungen beweisen; Madách dagegen, der die Krisen der althergebrachten Werte erlebte, in dem letzten Aufzug der „Tragödie des Menschen“, der mit der göttlichen Versöhnung endet drückte genau jenen traditionellen Glauben aus, der in Byrons Drama seine Werte verloren hat.

⁹² Ricardo J. QUINONES, *i. m.* 238–239.

⁹³ Vö. Ricardo J. QUINONES, *i. m.* 245.

SEJTÉSEK

(A Jókai-szakirodalom ellenőrizhető kijelentéseinek latens paradigmája)

I. Bevezetés

1. Elméleti problémáim

Úgy tűnik, az irodalom tudományának nyelvében folyamatos egymásmelletti-ségben léteznek az ellenőrizhetetlen és az ellenőrizhető kijelentések.¹

A kijelentések e két alaptípusáról Dávidházi Péter kiindulásként a következőket mondja: „A tisztán kritikai, illetve a kultikusá átlényegült nyelvhasználat különbségét két példával szemléltethetjük: azt az állítást, hogy Romeo és Júlia báli párbeszédében egy szonett van elrejtve, a sorok megszámlálásával s rímképletük megállapításával tapasztalatilag ellenőrizni és igazolni lehet, ezért kritikai nyelvhasználatnak tekintjük; azt a kijelentést viszont, hogy Shakespeare egymaga a teremtés fele, nem tudjuk tapasztalatilag ellenőrizni, ily módon bizonyítani vagy cáfolni sem, s a kultikus nyelvhasználat képződményei közé soroljuk. [...] A kétféle nyelvhasználati mód persze nem mindig ismerhető fel ilyen könnyen, s választható szét ilyen megnyugtatóan: zavarba ejtő határesetekkel is számolnunk kell. Előfordul az is, hogy egy szerző tudatosan a kritikai nyelvhasználat illetékességi körébe utal olyan értékítéleteket, amelyhez hasonlókat a kultikus nyelvhasználat megfoghatatlanabb szuperlatívuszai közt szoktunk látni.” Illetve előfordul, hogy az irodalomtörténészek „konkrét tapasztalati igazságértékét firtatják olyan kijelentéseknek, melyek a kultikus nyelvhasználat jegyében íródtak”, s végérvényes megcáfolásukkal kísérleteznek vagy „tapasztalati ellenőrzésüket mímelve jóváhagyják őket.”²

Az eddigiek szerint vannak tehát az irodalomtudomány nyelvében:

1. ellenőrizhető (tisztán kritikai);
2. ellenőrizhetetlen (kultikus);
3. az ellenőrizhetőség és az ellenőrizhetetlenség határán álló („zavarba ejtő határeset”-jellegű);
4. kritikaiként olvasható, de nyelvi formájukat tekintve kultikus *vagyis* (tévesen) kultikusként olvasható, de valójában kritikai;
5. kultikusként olvasható, de nyelvi formájukban kritikai *vagyis* (tévesen) kritikaiként olvasható, de valójában kultikus kijelentések.

Dávidházi az általunk 4. pontban megjelölt téves olvasatokat a következőképp látja (Lukács György kapcsán) kiküszöbölhetőnek: „Nem az számít ugyanis, hogy

¹ A kérdéseket jelen dolgozatomban az irodalmi kultusz problémáiból kiindulva teszem fel. Az idézett irodalmakon kívül az ItK kultuszszáma, 1990. 3., ill. az ott hivatkozott kultúrtörténeti bibliográfia jelenthetik a tágabb kontextust. Más irányból közelítve természetesen *metafizikai előfeltevések és kritikai motívumok* együttéléséről, azok körültekintő *textuális osztályozásáról*, ill. az osztályozás hogyanjáról és nehézségeiről beszélek most. (Lásd pl. Julia KRISTEVA, *Szemiotológia és grammatológia*. Beszélgetés Jacques Derridával. Életünk, 1989. július. Különszám, 78. old.)

² DÁVIDHÁZI Péter, „Isten másodszüllöttje” (A magyar Shakespeare-kultusz természetrajza). Bp., 1989. 12–14. (A továbbiakban: DÁVIDHÁZI.)

mi magunk eldönthetetlenek, tehát nem bizonyíthatóknak és nem cáfolhatóknak ítéljük meg a nagy drámaíró roppant minőségi többletének állítólagos meglétét a zene, illetve a képzőművészet említett nagyjaihoz képest, hanem az és *csakis* az, hogy Lukács szövegének egyértelműen kitetsző saját előfeltevése ezt a kérdést megvitathatóknak, eldönthetőnek és tapasztalatiag ellenőrizhetőnek tekinti.³ A téves olvasat kikerülésének eszköze tehát a szöveg saját előfeltevésének felismerése lehet.

Az általunk 5. pontban jelzett félreolvasások elkerülésének oka és módja Dávidházi szerint értelemszerűen adódik: (Shakespeare egymaga a teremtés fele) „Petőfinek, akitől az utóbbi mondás származik, nyilván eszébe sem jutott, hogy lelkesült metaforáját bárki valaha is betű szerint akarná érteni, s megpróbálna majd utánajárni annak, hogy a brit drámaíró csakugyan kivette-e a teremtés felét vagy sem.”⁴

Dávidházinak ezen heurisztikus, rejtetten a józan észre, kevésbé rejtetten a szerzői szándékra hivatkozó megállapításával természetesen teljes mértékben egyetértek. Hasonlóképpen egyetértek a mindkét érvelésben központi szerepet betöltő adekvát olvasat *lehetőségének* meglétében. A kultusztörténet alapfogalmainak és módszertani elveinek bevezető áttekintésével csupán arra szerettem volna rávilágítani, hogy a vizsgálat *ebben az esetben is* olyan fogalmakra épül (szöveg-intenció, szerzői adekvát olvasat), amelyek a mai irodalomelméleti gondolkodás keresztműzében állnak; használatuk legalábbis megkérdőjelezhető.

Parafrazissal élve: a Shakespeare-kultusz egyik fő kijelentéséről nyilatkozó Dávidházinak nyilván eszébe sem jutott, hogy heurisztikus mondatát bárki valaha is betű szerint akarná érteni, s megpróbálna majd utánajárni annak, hogy a magyar kultusztörténeti kutatások elindítójának vajon *valóban eszébe sem jutott*, hogy heurisztikus mondatát bárki valaha is betű szerint akarná érteni, s megpróbálna majd utánajárni annak, hogy a Shakespeare-kultusz természetrajzát megíró tudós szerint Petőfinek *valóban* eszébe jutott, hogy lelkesült metaforáját bárki betű szerint akarná érteni, s megpróbálna majd utána járni annak, hogy a brit drámaíró csakugyan kitette-e a teremtés *felét* vagy sem.

A fentiek értelmében tehát azt gondolom, hogy a szerzői szándék, mint valójában kutathatatlan jelenség, kizárandó a vizsgálat eszközei közül.

Ezért Dávidházinak a Petőfi-mondatról szóló mondatát nem a kutathatatlan szerzői szándékra, hanem a szöveg és a teljes kontextus intenciójára és az ahhoz illeszkedő, olvasatra történő hivatkozással olvasom olyan mondatnak, amely a *Petőfinek ... nyilván eszébe sem jutott* metaforával a szöveg-intenció módszertani alapelveinek fontosságát kívánja kiemelni.

Mindemellett nem állíthatom (Dávidházi Lukács György szövegéről szóló mondatát parafrazálva), hogy Dávidházinak a Petőfi-mondatról szóló mondatának olvasásakor számomra nem számított volna, hogy én magam eldönthetetlenek, tehát nem bizonyíthatóknak és nem cáfolhatóknak ítélem a kultusztörténészek azon állítását, amely szerint Petőfinek eszébe sem jutott, hogy fellelkesült meta-

³ DÁVIDHÁZI, 13.

⁴ DÁVIDHÁZI, 12. Megjegyzem, úgy gondolom, hogy Dávidházitól vett idézeteim az interpretáció általános kérdésein belül *elsősorban* a szöveg modulálásának ill. metaforikusságának kérdését vetik csupán fel: szó szerinti vagy átvitt értelemben olvassuk-e a szövegeket. (Dávidházi a kultúrtörténeti szövegeket – én az övét.) E kérdésben mindketten a kontextus jelentésbehatóró szerepét valljuk, azaz (ebben az értelemben) a szöveg-intenció tanát. Ezzel kapcsolatos kételyeim azonban folyamatosan szaporodnak, s e kételyek vezetnek távolabbi, a konkrét kérdésen túlmenő megjegyzéseimhez.

foráját bárki valaha is betű szerint akarná érteni stb. Vagyis számomra *nem* az és *csakis* az számít ott, hogy Dávidházinak szövegeként egyértelműen kitetsző saját előfeltevése ezt a kérdést megvitathatónak, eldönthetőnek és tapasztalatilag ellenőrizhetőnek tekinti. Számomra az is számított, hogy első olvasatban Dávidházi Petőfiről szóló állítását én magam eldönthetetlennek, tehát nem bizonyíthatónak és nem cáfolhatónak ítélem. Olvasatomat tehát a szöveg és magam mint interpretátor egyként alakítjuk. Azt hiszem, másnál sincs másként.

E gondolatmenet arra persze nem elégséges, hogy szembenézzek a mintaadó alapmű axiómaival, hogy rögzíthessem azonosságainkat és eltéréseinket, hogy kimondhassam saját alapelveimet (ezeket talán megjeleníti e dolgozat tüzetes része), de arra talán igen, hogy világossá legyen, milyen nehézségek árán választhatók szét az irodalom tudományának nyelvében ellenőrizhető és ellenőrizhetetlen kijelentések. (Határozottan és főleg ideértve sajátjaimat is.) Számomra legalábbis a szétválasztás folyamatosan problémát jelentett. Az igazat megvallva, az irodalom tudományának, e konkrét esetben a Jókairól szóló szakirodalom nyelvének legtöbb állítása *zavarba ejtő határesetnek* (lásd: 3. pont) tűnik számomra. A legtöbb esetben azt éreztem, hogy ismeretelméletileg nem megoldott az irodalomtudomány állításai igazolhatóságának problémája. Megjegyzem, Dávidházi kiinduló példái kiválóan mutatnak rá arra is, hogy a kultikus kijelentések általában a *szerepre* vagy valamiféle elvont *műegészre*, illetve *életműre* vonatkoznak, eleve megfosztván magukat a tapasztalati vagy egyéb ellenőrizhetőségtől. A kritikai kijelentések túlnyomórészt konkrét szövegre, szövegrészekre irányulnak, kínálván magukat tapasztalati ellenőrzésre vagy interpretatív újragondolásra. Felfogásom szerint az interpretatív újragondolás nem tekinthető a szó szoros értelmében ellenőrzésnek: az *interpretatív kijelentések ellenőrizhetetlenek*. A kulturtörténeti indíttatású kérdések az irodalomtudomány nyelvében fellelhető állítások osztályozását kísérik meg. (Tudjuk – Dávidházi maga is több helyen kifejt⁵ –, hogy a tények összegyűjtése és az osztályozás nem előzheti meg az interpretatív mozzanatokat.) Ezután pedig kritikai interpretatív nyelv használata a cél. Az elmondottakból – remélem: világosan – következik, hogy az ellenőrizhető és ellenőrizhetetlen kijelentésekről állításokat tevő beszélő maga is *ellenőrizhetetlen* terepen mozog. Pontosabban olyan terepen, az interpretáció terepén, amely kívül áll az ellenőrizhetőség–ellenőrizhetetlenség szembeállítás által leírt területen. Az irodalomról szóló tudományos igényű beszéd mintha *folyamatosan* ismeretelméleti aknamezőn járna. Lehet, hogy ez a természete.

E dolgozat folyamatosan a fenti kérdésekkel szembenézve készült. A problémákon nem irodalomelméleti megfontolások, hanem a *praktikum* segített túljutni. (Bár alighanem ez is irodalomelméleti megfontolás.)⁶

Ezeket kívántam megjegyezni egy olyan dolgozat előtt, amely kikerülhetetlenül az interpretáción alapul, és az ellenőrizhető és ellenőrizhetetlen kijelentések szétválasztását, majd azok részenkénti rendszerbe illesztését, illetve e rendszerek értelmezését kíséri meg.

⁵ Lásd pl. DÁVIDHÁZI Péter, *A filológia kihívása az amerikai irodalomelméletben*. Filológiai Közlöny, 1984. 4. 394–414., főleg 395–399.

⁶ Esetemben pl. e megfontolás Hillis Miller gondolatát követi: „az, hogy valami az interpretálás területén (esetemben a természettudományos értelemben vett *igazolhatóság* tekintetében, Sz. L.) lehetetlenség, még nem menti meg attól, hogy 'elkövessék'.” (J. HILLIS MILLER, *A kritikus mint házigazda*. Filozófiai Figyelő, 1987. 3–4. 101.)

2. A sejtések fogalma

Az irodalomtudomány nyelvében ellenőrizhető kijelentéseken általában tapasztalatilag ellenőrizhető, igazolható (verifikálható) és-vagy cáfolható (falzifikálható), bizonyítékokon alapuló (argumentált), általában rendszerbe illeszthető, egy bizonyos paradigma részét képező, többnyire írott formájú, az ismeretközlést segítő, vagy legalábbis nem akadályozó strukturális sajátosságokkal rendelkező, a helyességre, igazságra igényt tartó valódi ítéleteket szokás érteni.

Saját szóhasználatomban a *sejtések* az ellenőrizhető kijelentések részhalmozatát képezik. A fogalmat azért voltam kénytelen bevezetni, mert az ellenőrizhető kijelentések fenti definíciójának a Jókai-szakirodalomban elenyészően kevés kijelentés felel meg, viszont kialakulni látszott egy olyan halmaz, melynek elemei a fenti ismérvekből meglehetősen hasonlósággal válogatnak.

A sejtés fogalmát negative látszik célszerűnek megfogalmaznom. A sejtések olyan ellenőrizhető (vagy a szöveg intenciója szerint: annak szánt) kijelentések, amelyek

1. nem vagy csak töredékesen argumentáltak;
2. nem állnak össze egységes paradigmává, vagy

(a) csupán egy mikro-paradigmát alkotnak, egy Jókai életművén belüli részterületen, vagy

(b) makro-paradigmát alkotnak, egy Jókai életművén kívüli rendszer, nagyobb egység részeként;

3. nyelvi struktúrájuk nem mindig segíti az ismeretközlést;
4. nem, vagy nem mindig tartózkodnak a kultikus nyelvi elemek kritikai célú felhasználásától (lásd: 4. pont).

Dolgozatom célja a Jókai-szakirodalom monografikus műveiből összegyűjteni a számbavehető sejtéseket, azokat tematikus csoportokba rendezni és értelmezni, ezekből pedig létrehozni azt az egységes rendszert, amely (meggyőződésem) látens módon, nem megnevezve, már kb. 1925 óta uralja a Jókairól szóló tudományos nyelvet, vagy legalábbis annak azon részét, amely alapvetően nem kultikus indíttatású és célú. Hangsúlyoznám, hogy a sejtések látens paradigmája *ugyanazon* művekben rejtetik vagy szóródott szét, amelyekben a kultikus paradigma elemei is fellelhetők. Az ellenőrizhető és ellenőrizhetetlen kijelentések tehát makro-szinten is összefonódva egzisztálnak: ellenőrizhető vagy ellenőrizhetetlen, tisztán kritikai vagy pusztán kultikus *monográfiákat* nem lehet megnevezni, noha az arányokban világos eltolódások mutatkoznak. Mivel azonban egy mű sejtéseinek *száma* nem egyenesen arányos paradigmaalkotó képességével, e szempontból sem kívánok értékelő megkülönböztetéseket tenni.

Bennünket minősít, hogy mit tartunk fontosnak.

3. A Jókai-szakirodalom a sejtések felől

A Jókai-szakirodalomban világosan észlelhető, hogy mennyire nyomasztja saját terhe.

A kultikus paradigmának annyi hatása még a sejtésekre is van, hogy azok egy igazi Jókait, az egyetlen helyes, lényegi Jókait próbálják megcélózni. A szakirodalom előtt világosnak látszik, hogy ezt az igazi Jókait még senki sem tudta megtalálni. Mivel az igazi Jókai léte felől nem lehet kétsége, a szakirodalom mindig a korábbi kérdésekben látja a kudarc okát, s megpróbál ezért újakat feltenni. Az igazi Jókai keresése elsődlegesen az igazi kérdés feltevését célozza. Saját könyvtáryi terhe alatt azonban nagyon nehéznek, sőt lehetetlennek tűnik új kérdést feltenni, a korábbi kérdések újrafeltevése, újráválaszolása, újrafogalmazása pedig járhatatlan útnak tetszik, sőt rendszerezésük sem cél.

A megvilágosító kérdést eddig nem sikerült feltenni. E sikertelenség miatt a szakirodalom kisebbségi érzéseket táplál saját kérdésein keresztül a Jókai-életművel szemben. Minden kérdését vagy lényegtelennek, vagy *közvetlenül* a lényegre mutatónak érzi, ezért van az, hogy válaszai a legtöbb esetben implicitek, kifejtetlenek, argumentálatlanok maradnak.

A sejtések tehát összefoglaló rendszer és argumentáció nélkül, új és új variációkban, de mindig csak részvariációkban jelennek meg a monográfiákban. A korábbi sejtések felemlítése mindig csupán az afirmációra vagy a negációra szorítkozik, továbbgenerálásukra kevés példa lenne hozható. A szakirodalom nem épül, nem épít – kifejtetlen sejtések variációs ismétlése csupán, a saját Jókai-kép igényével. A Jókai-szakirodalomnak nincsen története,⁷ csak kistörténetei vannak, a részproblémán belül. Ezért is tartom szerencsésnek most is a szinkron közelítést.

Az új, megvilágosító kérdés hajszolása és a meg nem találása miatt érzett kisebbségi érzés mellett persze nehezíti a mindenkori közelítést a kultikus paradigma magyarázat-tilalma is, mintha az átfogó értelmezés valóban szentségtörés lenne. Ugyanakkor, úgy vélik, meg kell védeni Jókait a Gyulai-féle kritika ármánykodásai ellen is: cáfolni kell a negatívumokat, vagy ha ez nem megy, akkor pozitívumokkal ellensúlyozni azokat. Ezen műveletek azonban olyan szövegközeliségre készítetik a szerzőket, amely valójában ellenkezik a mű érinthetlenségéről alkotott kultikus tézissel, ezért még ezen apologetikus műveletek is (amelyekben pedig a sejtések kifejtésének legnagyobb esélye lakozik) a pusztá lajstromra szorítkoznak. Ráadásul állandóan jelen van a Jókai-regények (látszólag) közérthető, *triviális jelentésének* és (látszólag) *elemezhetetlen cselekménymenetének* problémája. Mai fogalmakkal élve folyamatosan keverednek az esztétörténeti és formatörténeti kérdések és válaszok; nagyon gyakori az egyik típusú kérdésre a másik típusú válasz. Az életmű hihetetlen terjedelme lehetetlenné teszi, hogy egyszerre alapos válaszokat lehessen adni a folyamatosan jelenlévő mindkét típusú összes kérdésre: a válaszok a két (valóban) fő terület szét nem választása és az életmű terjedelme miatt eleve felületességre vannak ítélve.

Az egyetlen igazság keresése és a kisebbségi érzés, a tudós magyarázat-igény és a kultikus érinthetlenség-tan, objektivitás és apológia, tartalom és forma, trivialisitás és elemezhetetlenség, fennen szárnyalás és mélyenszántás – ilyen és ehhez hasonló feloldhatatlannak tetsző, ám valójában nem létező ellentmondások és elvárások teszik alapvetően skizoiddá a Jókairól szóló szövegek összességét.

Mindebből tanulva magam a Jókai-szakirodalom sejtéseit szinkron módon vizsgálva csupán és elsősorban az irodalmi művet célzó, azon belül is a narrációra figyelő sejtéseket vallatom, egy *lehetséges*, de *korántsem új* Jókai-paradigma feltárásának igényével, *lehetséges*, és talán némely ponton *más* Jókai-interpretációk reményével.

II. Szűkítések

1. A legjobb Jókai

A Jókai-szakirodalom a sejtéseken belül is nagyon könnyen általánosít. Mivel a kultikus paradigma szerint Jókai nem változik, mindig ugyanaz marad, aki volt, az általánosítás érthető. Ám a sejtések mintha tartózkodnának ilyen mértékű intuitív

⁷ Ahogy Dr. GÁL János mondja: „A Jókai-kritika általában keveset fejlődött.” *Jókai élete és írói jelleme*. Berlin, 1925. 205. (A továbbiakban: GÁL.)

referencia-tágítástól. Ebből a szempontból célszerű megvizsgálni, mely Jókai-regényeket, Jókainak melyik alkotói korszakát tartják a sejtések a legtöbbre. Már csak azért is, mert ezek a címek és időhatárok tulajdonképpen egy belső Jókai-kánont jelölnek ki, úgy vélem, a sejtések alapján kirajzolódó rendszer szerint. A minősítés, értékelés ebben az esetben épp a sejtések referencia-tartományát rajzolja meg: a sejtések *elsősorban* ezen a területen érvényesek, innen táplálkoznak és erre vonatkoznak.

Kőrösi szerint ő maga és Gyulai Pál (tartalmilag és szerkezetileg egyaránt) az *Új földesúr*-t tartják Jókai legjobb regényének, míg Beöthy Zsolt az 1200 Ft-os pályázati díjjal a *Sárga rózsát* díjazta.⁸ Nógrádi szerint „a nagy író minden alkotása között legjobban szereti a *Nábobot*, a közönség *Kárpáthy Zoltánt*”. Őt magát azonban ezen álláspontok sem befolyásolják: ő is az *Új földesúrról* állítja, hogy „ez a regény esztetikai tekintetben legkitünőbb alkotása Jókainak”.⁹ Mikszáth tétovázni látszik: egyfelől azt állítja, hogy a *Janicsárok végnapjaiban* Jókai képzelete tökéletes, nem túloz, koloritja stílusos, pszichológiája nem fogyatékos, jellemi nem groteszkek, egyszóval Jókai „tehetsége sehol nem érvényesül ily bravúrral”. Nem sokkal később viszont az *Új földesúrról* állítja ő is, hogy „Jókai lángelméje most produkálta a legszobott”, végül pedig arra a vélekedésre jut, hogy „érdemes volna átdolgozni a *Rab Rábyt* (ha egyszer arra méltó nagy író vállalkoznék), illetve elválasztani a hozzá nem illeszkedő részeketől, hogy a regények között is legyen olyan, melyet a nemzeti érzések átfonnak glóriával, mint aminő Bánk bán a színművek, a Rákóczi-induló a zeneművek és a Szózat a költemények között.”¹⁰ Az átdolgozás és az átfonás szerencsére nem jött létre, de Mikszáth kánonja témánkon túlmutatóan is roppant figyelemreméltó. Zsigmond Ferenc egyértelműbb: mindkét jubileumi munkájában az *Új földesúrra* szavaz.¹¹

Kristóf György saját ítélete a háttérben marad, de szerinte a kritika elsősorban az *Új földesúrt* és a *Sárga rózsát* preferálja, az olvasók kedvence pedig az *Arany ember*, a *Nábob*, a *Kőszívű ember fiai* és a *Mire megvénülünk*.¹² Nagy Sándor szerint a Jókai-„remek” a következők: *Nábob*, *Kőszívű*, *Új földesúr*, *Az aranyember*, *Tengerszemű hölgy*, *Sárga rózsá*.¹³ Lengyel Dénes már egyértelműen az *Egy magyar nábobot* tartja az életmű csúcspontjának,¹⁴ és Nagy Miklós is affirmative idézi Hegedűsné Jókay Jolán visszaemlékezését az öreg Jókaynérol: „A *Magyar Nábob*-ot ha elolvasta, ismét elkezdte, azt folyton az asztalán tartotta; ha kölcsönadta, megmondta, hogy csak kötetenként adja oda, mert ő vagy az elejét vagy a végét mindig kéznél tartotta. Sokszor mondta, ennél szebbet sohasem fog többé írni Móric.”¹⁵ Bár az

⁸ KÖRÖSI László, *Jókai Mór*. Bp., 1894. 135. (A továbbiakban: KÖRÖSI.)

⁹ NÓGRÁDI László dr., *Jókai Mór élete és költészete*. Pozsony-Bp., 36., 41. (A továbbiakban: NÓGRÁDI.)

¹⁰ MIKSZÁTH Kálmán, *Jókai Mór élete és kora*. Bp., 1954. 187., 246., 308. (A továbbiakban: MIKSZÁTH.)

¹¹ ZSIGMOND Ferenc, *Jókai*. Bp., 1924. 324. (A továbbiakban: ZSIGMOND, 1924), ill. Uő., *Jókai Mór élete és művei*. Bp., 1924. 43. (A továbbiakban: ZSIGMOND, 1924/2.)

¹² DR. KRISTÓF György, *Jókai élete és munkái*. Cluj-Kolozsvár, 1925. 102–103. (A továbbiakban: KRISTÓF.)

¹³ DR. NAGY Sándor, *Jókai*. Brassó, 1924. 88. (A továbbiakban: NAGY Sándor.)

¹⁴ LENGYEL Dénes, *Jókai Mór*. Bp., 1968. 49. (A továbbiakban: LENGYEL.)

¹⁵ NAGY Miklós, *Jókai. A regényíró útja 1868-ig*. Bp., 1968. 122. (A továbbiakban: NAGY Miklós.)

A szépirodalmi művekben fellelhető Jókai-lajstromokat most nem vizsgálom. Am példaként nem tudok lemondani Márai ódonadásának megidézéséről, „aki nagyszerűen kiismerte magát Jókai regényeinek napi árfolyamai között, melyek meglehetősen változtak. Az egyes remekművek, mint *Az új földesúr* vagy *Az arany ember*, s főként *A lélekidomár*, mint időtálló, fémjelzett értékek diszlegek az ódonadás árfolyamlistáján, s minden időben megadta érettük az ötven krajcárt; *Rab Rábyért* nem adott többet három hatosnál, a *Politikai divatok*at két hatosra becsülte, s a *Dekameronért* nem adott semmit.” *A kőszívű ember fiai* és az *Egy magyar nábob* fölötté állnak az ódonadás rendszerének. (MÁRAI Sándor, *Egy polgár vallomásai* I–II. Bp., 1990. 40.)

efféle kánonok vizsgálata (mivel témánkon és választott területünkön kívüli erők is jócskán szerepet játszanak kialakulásukban) sok körültekintést igényel, mégis fontos észrevennünk, hogy világos értékrendek látszanak kibontakozni, amit aláhúz a legfontosabb életművi korszak kijelölése.

2. A legjobb korszak és a rejtett szűkítés

A kultikus paradigma, tudjuk, egyfelől a ballisztikus ív mentén képzelet el a Jókai-életművet, másfelől azonban azt is állítja, hogy Jókai egy és ugyanaz mindvégig: a szövegek alaptulajdonságai ugyanazok maradnak minden életművi korszakban. A kultikus vélekedés és a (legalábbis részben ez által irányított) laikus olvasói alapállás-egyetért abban, hogy *mindegy*, melyik Jókai-művet olvasunk, mindig ugyanazt kapjuk. (Tán nem felesleges megemlítenem, hogy pl. Menotti százados az *Iskola a határon* c. Ottlik-regényben „egy Jókait” ad a hozzá forduló kiskadétnak.)

A látens paradigma felfogása merőben más. Eszerint van egy különösen kiemelkedő alkotói korszak Jókai életművében, amely más, jobb és igazibb, mint a többi. Ez az értékítélet (mint az értékelő kijelentések általában) elsősorban az értékelő értékrendjéről árul el sokat, emellett azonban arról is beszél, hogy melyik az a belső corpus, amely leginkább alakította a látens paradigma állításainak létrejöttét, illetve melyik az a belső corpus, amelyre a paradigmák állításai elsősorban vonatkoznak. Mert jóllehet a kultikus és a látens paradigma egyaránt könnyen hajlik az általánosításra, valójában mindig egy kisebb egységről, illetve egységből tesz állításokat.

Nagy Sándor szerint Jókai előkészületi korszaka 1848-ig, a feltörekvés, a korregények szakasza 1867-ig, az érett kor 1894-ig, a hanyatlás haláláig (1904) tart.¹⁶ Szabó László (messzemenően szem előtt tartva Jókai saját korszakalkotását) 1843–1860, 1860–1880, 1880–1904 évjelzetű szakaszokra bontja a ballisztikus ívet.¹⁷ Zsigmond Ferenc Jókai fénykorát 1855 és 1875 közé teszi, egyben pedig létrehozza a *Jókai-nagyciklus* fogalmát. Eszerint a következő 12 regény reprezentálja a legpontosabban az igazi jókait:

1. *A régi jó táblabírák* (1856)
2. *Az elátkozott család* (1858)
3. *Szegény gazdagok* (1860)
4. *Az új földesúr* (1862)
5. *Politikai divatok* (1862–63) – azzal a megjegyzéssel, hogy Jókai itt művészetén kívüli eszközöket alkalmazott az olvasói igények kielégítésére. Zsigmond a *Felfordult világ* c. 1863-as regényt nem tartja a nagyciklus részének.
6. *Mire megvénülünk* (1865)
7. *Szerelmem bolondjai* (1869)
8. *A kőszívű ember fiai* (1869)
9. *Fekete gyémántok* (1870)
10. *Eppur si mouve. És mégis mozog a föld* (1872)
11. *Az arany ember* (1872)
12. *A jövő század regénye* (1872–74)¹⁸

¹⁶ NAGY Sándor, 6.

¹⁷ SZABÓ László, *Jókai élete és művei*. Bp., 1904. 203. (A továbbiakban: SZABÓ.)

¹⁸ ZSIGMOND, 1924. 172–222.

Zsigmond Ferencnek ezen (a későbbiekben nagysikerűnek bizonyult) Jókai-kánonja – bár valójában magától adódik – zseniálisan összegezi és békíti ki valamennyi többi vélekedést, és több más szempontból is igen praktikus. Először is e kánon teljes egészében leválasztja a Jókai-problémáról a történeti regényeket, az erdélyi témájúakat csakúgy, mint az 1875 után keletkezetteket. Így felmenti a szakirodalmat a történelmi regény elméleti problémái eladdig oly megkerülhetetlenek tűnő megoldásának feladata alól, másfelől Jókaiából egy mozdulattal „hiteles életismerőt”, jelenkor-írótkréál. Ezen felül e kánon tartalmazza a kritika és az irodalomtörténet által preferált összes művet, kivéve: az *Egy magyar nábobot* és a *Kárpáthy Zoltánt*, ezek azonban már nem különálló művek, hanem dilógiát alkotnak; a *Sárga rózsát*, ez azonban kisregény, e corpusban eleve nincs helye; a *Janicsárok végnapjait*, mint történelmi regényt; valamint a *Tengerszemű hölgyet*, nyilván, a „művészetén kívüli eszközök”-nek a *Felfordult világnál* is halmozottabb felhasználása miatt. A közönség kedvenceit pedig e lajstromnál maradéktalanabul nem is lehet összefoglalni – főként akkor nem, ha természetesen adódó korszak megnevezése a cél. Meggyőződésem, hogy Zsigmond Jókai-kánonjának vezérelve a kompromisszum-keresés volt: kibékíteni és összegezni a kultikus paradigma, a látens paradigma, az irodalomtörténet-írás és a kritika, valamint az olvasóközönség lajstrom-javaslatait.

A nagyciklus, mint kánon sikere olyan volt, hogy a szakirodalom azt szinte vita nélkül fogadta el. Zsigmond később a fejlődés alapmondatával egészítette ki kánonját („Jókai írói egyéniségének fejlődése 1843-tól 1849-ig ment végbe”),¹⁹ ezzel egyedül Sötér vitakozott, mondván, hogy Jókai a franciás romantika túlzásait már jóval 1849 előtt kiheverte,²⁰ nem is beszélve arról, hogy még miféle hatások érték pályája kezdetén (pl. Vajda Péteré). Nagy Miklós már maradéktalanul (bár más indoklással) egyetért 1849 fontosságával, emellett beiktatja az 1868-as belső határt (indokolván, nem politikátörténetileg a *Mire megvénülünk* és a *Szerelem bolondjai* közötti 3 éves regény nélküli intervallumot) és a nemzeti irányregény fogalmával többé-kevésbé lefedi és szentesíti a Zsigmond-féle kánon, amely így továbbra is fontosabb a kaland- és detektívtörténet stb. fogalmakkal jelzett regénytípusoknál és/vagy korszakoknál.²¹

Véleményem szerint tehát a fentiekben definiált nagyciklus képezi a látens (és részben a kultikus) paradigmában rejtőző igazi Jókait. Az általánosító igényű kijelentések e regényekből táplálkoznak, és ezek azok a regények, amelyek a sejtések kijelentéseit igazolhatják. Az e corpusba nem sorolt regényeken számonkérni a sejtések igazságértékét annyi lenne, mint komolyan venni a csúsztatást, mint igazolhatatlannak tartani egy állítást, csak azért, mert az egészre nem, csupán (esetleg) annak részalmazára igaz. A szakirodalom látens paradigmájának vonatkozási terepe tehát a Jókai-életmű egészéről a nagyciklusnak nevezett 12 regényre szűkítendő, a látens paradigma állításai ezen a terepen ellenőrizendők.²²

Természetesen igaz, hogy adott szövegek korpuszán (Jókai-életmű) belül *mindig* kialakítható egy olyan metszet (nagyciklus), amelyre illik egy interpretá-

¹⁹ ZSIGMOND Ferenc, *Jókai és Debrecen*. Debrecen, 1925. 85. (A továbbiakban: ZSIGMOND, 1925.)

²⁰ SÖTÉR István, *Jókai*. Bp., é. n. 55. (A továbbiakban: SÖTÉR.)

²¹ NAGY Miklós, 105., 282., 311.

²² Jelzem, az egyetlen szerzőnek tulajdonított művek listájának rejtett szűkítésekor a szakirodalom a Szent Jeromos-i elveket használja. Törlemdők: az alacsonyabb színvonalú, a többi műben kifejtett doktrínának ellentmondó alapgondolatra épülő és a többitől eltérő stílusú művek. (Lásd: Michel FOUCAULT, *Mi a szerző?* Világosság, 1981. 7. melléklet 31.)

ciós keret (sejtések). Az is igaz, hogy a szöveg és az interpretáció közti viszony is mintegy tautologikussá, az interpretáció érdektelenné lesz. Ám esetünkben e látens szűkítés, rejtett metszet *felismerése* a metszetről korpust, a részből egészre kreál: a sejtések paradigmájában az általánosan használt, az életműre látszólag egészében utaló kifejezések (pl. Jókai) *csupán* a nagyciklust jelentik. (A) Jókai (életmű) tulajdonképpen csak a 12 regény.

III. A vád

1. Alkotásmód

Az elméleti problémák és az implicit szűkítés explikálása után lássuk tehát miféle ellenőrizhetőnek szánt kijelentéseket tesz a szakirodalom látens paradigmája Jókairól, mint szerzőről és szövegeiről – először általánosságban.

Mikszáth szerint, bár Jókai nem tudott diktálva írni, illetve íratni (Mikszáth szerint erre kizárólag Milton volt képes), mégsem volt „nagyon skrupulózus abban, amit egyszer leírt. És teljes joggal. Gondolatai készen, kerekdeden, formásan szállnak le fejből tolla hegyére, úgy hogy kézíratai tiszták, csinosak s alig van bennük törlés vagy beszúrás.”²³ Mikszáth e bevezető megjegyzések után (amelyek mintegy előre megformálják a hihetetlen munkabírású Jókai alkotói képét, ami nagyon messze van a neoplatonikus eredetű „ellenőrzött ihlet” oly elterjedt módszerétől) egy egész fejezetet szentel Jókai alkotásmódjának *Hogyan fakad a rügy, a bimbó és a rózsza?* címmel.²⁴ A fejezet retorikus módszerű alkotót ábrázol, akit az első fázisban, az *inventió*ban, a téma fellelésében a lehetséges előzetes olvasói várakozásoknak való megfelelés vezérel: „Úgy kell őt felfognunk, hogy mikor nagyobb alkotáshoz kíván fogni, mindenekelőtt gondosan fölteszi magának a kérdést: Miről szeretne most a közönség olvasni és mi szükséges ébrentartására? Előbb a milieut dönti el, csalhatatlan abban az érzéke.” Az *aptum* és az *attentum parare* elveit szem előtt taró Jókai azonban a következő fázisban, a *dispositió*ban, a felosztásban, azaz a szerkezet létrehozásában csődöt mond: „Jókai kompozíciója és karakterei rendesen kidolgozás közben romlanak meg. [...] Itt már nem tudja magát zabolázni és nagy fantáziája, röpke szárnya elviszi saját tervétől. Kidolgozás közben egy ötlete villan. Milyen pompás epizód lesz abból! Csábítja, hívja az epizód, mint a sellő.” Tekintve, hogy számunkra csak és kizárólag a szövegek állnak rendelkezésünkre, nem tudjuk, hogy milyenek lehettek Jókai eredeti, „saját tervei”, amik *megromlottak* a kidolgozás során. Hogy léteztek-e valójában, avagy nem, eldönthetetlen kérdés, így én Mikszáth mondataiban inkább egy olyan Jókait vagyok hajlandó látni, akinek narrációs elvei épp a *digressióra*, a kitérésre, az epizódra épülnek, akinek épp ez a fontos, fontosabb, mint a kompozíció egésze. Ahogy Mikszáth mondja, megrovólag: „Csak az epizódot látja már s nem a kompozíció egységét. Tehát megírja az epizódot s most már csak az a célja, hogy az epizód minél plasztikusabb, minél teljesebb és csattanósabb legyen.” Tény, hogy a Jókai-szövegek jól kidolgozott epizódok sorából állnak össze: *ez a kompozíciójuk*.

²³ MIKSZÁTH, 191.

²⁴ MIKSZÁTH, 245–254. A Mikszáth-idézetekből kifejtett *retorikus alkotásmód* áttekinthetetlenül gazdag szakirodalma helyett most csupán a legalaposabb magyar nyelvű tanulmányt ajánlanám: KIBÉDI VARGA ÁRON, *Retorika, poétika, műfajok*. (Gyöngyösi István költői világa) It 1983. 545–591.

A kompozíció mellett Mikszáth szerint azonban a karakterek is megromlanak, mégpedig azért, mert nincsenek ismeretei a való világról. „Innen van az, hogy egyéneket hibátlanul rajzolni nem tudott, inkább csak típusokat.” Fábri Anna *Jókai–Magyarországa* után már aligha gondolhatjuk, hogy Jókai keveset tudott a való világról, ám ez mellékes is azon körülményhez képest, hogy a Jókait minden bizonnyal irányító retorikai hagyomány mindvégig a típusalkotást preferálta az egyénítéssel szemben.

Mikszáthtal szemben tehát nem gondolom azt, hogy ha Jókai nem dolgozott volna olyan gyorsan (3–4 hónap alatt írt meg egy regényt), akkor művei „még kerekdedebbek, illúziókeltőbbek, fordíthatóbbak volnának”. Ezzel szemben azt gondolom, hogy Jókai talán épp azért dolgozhatott olyan gyorsan, mert kidolgozott szabályrendszer (talán éppen a retorikáé) segítette ebben. Már csak azért is gondolom ezt, mert Mikszáth Jókai egyik fő erényének a retorika rövidség, a *brevitas*, vagyis tulajdonképpen a tömörség erényét tartja: „Tömörebb írók alig ösmerünk a világirodalomban, s ha ebben vét is, az csak olyan hiba, mint ha a lóherének négy levele nő – mikor három is elég volna.”

Révay Mór János: *Jókai hatásának titka*²⁵ című cikkében hatásosan rajzolja meg azt a Jókait, akit „A készülő mű mindig elfoglalt, a kész munka iránt ritkán érdeklődött többé. [...] De a legnagyobb érdeklődést tanúsította, ha olyan regényre vonatkozott az illető közlés, amelyik éppen akkor folyt a 'Nemzet'-ben vagy más lapokban. Érdekes tulajdonsága [...] az volt, hogy mindig az éppen készülő munkát tartotta a legjobb munkájának.” Révay hosszan részletezett visszaemlékezései (összhangban Mikszáthéival) egy olyan Jókait mutatnak fel, akinek a számára egy mű fontossága fordított arányban áll a megírása óta eltelt idővel. Közlés alatt álló mű, frissen megjelent könyv, régebbi művek: a fontossági sorrendből úgy látszik, hogy az egyetlen fokmérő a *jelenben kiváltott visszhang*. Jókai számára – úgy tűnik – nem volt egyenrangú minden olvasat: a művel egyidejűek foglalkoztatták, a későbbi olvasatok nem. Úgy látszik, mintha érdeklődésének középpontjában nem is csupán a kiváltott hatás, hanem elsősorban az *egyidejű hatások* álltak volna. „Régebbi műveiről lehetett disputálni Jókaival, eltúrte a kritikát, örült is neki, még szekundált is a kritikusaiknak a hibák felsorolásában, amint annak több ízben fültanúja voltam Gyulaival, Eötvös Károllyal és Mikszáthtal való évődéseiben. De munkában levő műveiről nem volt szabad vele disputálni, mert az elkedvetlenítőleg hatott rá.” – teszi a fentiekhez hozzá Révay. E hozzátétel pedig talán már arról is szól, hogy mintha a regényírónak az egyidejű hatások elérése olyan fontos lett volna – hogy ez a fontosság még a műveket is felülmúlta. De *vajon elképzelhető-e olyan regénypoétika, amelynek középpontjában nem a mű, hanem a hatás áll?*

Sőtér (a fentiektől korántsem távol álló módon) Jókai alkotói módszerét „valamilyen félálomszerű, holdkóros állapot”-nak látja, Jókai „műveiben az álom szerkezete és módszere érvényesül”, szerinte „Jókai ihletének csodálatos folytonosságát az a révület biztosította, melybe valóságos önszuggesztióval kényszerítette bele magát.”²⁶ A Jókai alkotásmódjáról értekezőket elsősorban a „*folyamatos ihlet*” fogalma köti össze, tehát tételezése egy formateremtő elvnek, amely egy hosszú életen keresztül segíti a művek folyamatos, szinte megszakítatlan létrehozását. Retorika, hatás-keresés (vagy -vadászat), álom (a példákat még

²⁵ In *Jókai emlékkönyv*. Szerk. KÖRÖSI Henrik. Bp., 1925. 44–46. (A továbbiakban: JEK.)

²⁶ SÓTÉR, 32–33.

tovább fogjuk szaporítani a továbbiakban) – a látens paradigma sejtet valamiféle *rendszer*t az életmű mögött. Létezik-e ilyen rendszer, vagy csupán a folyamatos praxis létezik, valamiféle problémamegoldó stratégia? Úgy érzem Nagy Miklós-nak egy hangsúlyos félmondata ezt a lehetőséget is felveti: „költőnk – önjellemzése szerint – [...] a befejezés megírásához fogott hozzá elsőnek.”²⁷ Jókai többször kifejtette, Nagy Miklós maga is több példát hoz rá, hogy Jókai történeteinek magva legtöbbször a készen kapott végkifejlet, a *conclusio* volt, s a regényíró az ehhez vezető lehetséges utak végiggondolásával, az azokból való *választás* eszközzel hozta létre a regények cselekményét. A rögzített végkifejlet által retrospektíve generált variáció mindenestre egy olyan szövegezőállítási stratégiát sejtet, amely átmenetet képez az ideológiák, előírások, rögzített, standard, vagy csak tömbönként változó elvek szerint, illetve a művenként újabb és újabb poétikát, tervet előállító modernebb eljárás között. A *narrációjában retorikus szemléletű, conclusio által vezérelt, hatásközpontú rugalmas regénypoétika* sejtése azonban (bár véleményem szerint roppant figyelemreméltó) csupán bevezetése a sejtések áradatának.

2. Művészietlenség és művészetellenesség

Bármilyen finoman pendítse is meg a szakirodalom a Jókai-életmű mögött esetlegesen tételezhető teoretikus, pragmatikus, vagy akár alkalmanként megújuló rendszer lehetséges létét, azon nyomban el is borzad attól, amit feltételezni mert. Bizony, kultikus eredetű lelkiismeretfurdalás ez, és úgy tűnik mintha ez a lelkiismeretfurdalás vetülne ki a regényíróra a művészietlenség vádjában.

Mikszáth például Jókainak Sue-hoz fűződő viszonya kapcsán a következőket mondja: „Az utánzási vágy mint a harmadnapos hideglelés egész írói pályáján vissza-visszatéregtet hozzá. Hogy nem rontotta meg, az csak annak köszönhető, hogy eredetisége olyan, mint a vízhatlan szövet, amin semmi idegen nedv át nem hatol. Nevetséges, mintha egy párduckölyök a macskától tanulna ugrani.”²⁸ Majd az *Egészen az északi pólusig* és a *Csigák regénye* tárgyalásakor kifakad, hogy még a közönség is nehezelt reá, amikor nemhogy Sue-t, Dickenst vagy Dosztojevszkijt, de Verne Gyulát merete utánozni a nemzet regényírója.²⁹ A hemzsegő kultikus jelektől eltekintve, most talán arra érdemes figyelni, hogy elképzelhető egy olyan Jókai-poétika, amelynek középpontjában éppen az *imitatio* és az *aemulatio* fogalmi állnak. Utánzás és felülmúlni igyekvés dinamikájából levezethető lenne egy lehetséges Jókai-modell – Mikszáth éppen ettől retten meg, hiszen ebben a korban már az eredetiség megkerülhetetlen értékévé vált, s az imitációval szemben esetleg az imitációt preferáló Jókai idejétmúltak és művészietlenség bizonyulna, talán még napjainkban is.

Zsigmond Ferenc főművében számos alkalommal rója meg Jókait a művészethez való viszonyt illetően. A „Jókai uralomra jutása regény-irodalmunkban: 1850–1854” c. fejezetben pl. a *Szökevény* c. novella (cenzúrát kijátszani igyekvő) „átöltöztetését” nevezi művészetellenes eljárásnak.³⁰ A rejtett politikai célzat érinthetetlen megőrzése miatti, poétikailag indokolatlan változtatásokat, célzásokat természetesen lehet művészietlenségnek tartani, de itt is inkább arra célszerű figyel-

²⁷ NAGY Miklós, 320., valamint LENGYEL, 112.

²⁸ MIKSZÁTH, 105–106.

²⁹ Uő., 291.

³⁰ ZSIGMOND, 1924. 103.

nünk, hogy Jókai ismét nem a művet, még csak nem is a szó szoros értelmében vett szerzői szándékot, hanem a hatást, a célzatosságot emelte a poétikai megfontolások fölé, ahogyan már Révay Mór János is figyelmeztetett. Zsigmond ezen felül úgy általában művészetellenesnek tartja a folytatásos tárcaregényt, a szükségyszerűen penzumszerű megírás, epizodikusság miatt, majd pedig az *Egy magyar nábob* kapcsán fejt ki, hogy mennyire művészietlen az irányregény gyakorlati-célrendszerének a (pontosan meg nem határozott) művészi célok fölé emelése. Zsigmond szerint Jókai itt mindent összeszedett, ami kell a hatáshoz – a mű másodlagos maradt.³¹ Zsigmond hatásos víziója szerint Jókai elméletileg képzetlen, műfajilag felületes, rendkívül kevés regénypoétikai szabályt ismer, és gyakran még azt a keveset sem tartja be, amelynek érvényével egyetért. (Pl. elméletinek szánt szövegeiben a jóslat racionális fogalmát tanítja, műveiben mégis az irracionális típust műveli.)³² A „természet vadvirága” képet egyébként maga is gyengíti, amikor Jókai 1850-es évekbeli irodalomelméleti polémiáit emlegeti,³³ de megerősíti az igazi vádat, amely szerint a képzetlenségből és hatásvadászatból táplálkozó, adottságoktól is megerősített *műgond-hiány gondatlan túltermelés*hez vezetett.³⁴ Zsigmond persze eközben nem felejt el, hogy Jókai *jónak tartott műveit is* a gondatlan termelés lázában írta, ám meglepetésért mégsem tudja palástolni (a napról napra, hétről hétre írt *Dilógia* kapcsán): „Ez a könnyelmű írói eljárás nagyon rászolgál a rosszalló kritikára, de ugyanakkor fokozza is meglepetésünket, amelyet a két regény sok szépsége kelt bennünk.”³⁵ Pillanatnyilag nem tudom belátni, miért lenne egyik *alkotásmód művészből*, mint a másik; melyik méltó a kritikára, s melyik nem, de annyi bizonyos, hogy például Sőtér Istvánnak az ugyanezen módszerrel létrehozott Jókai-szövegekről épp ellenkező a véleménye: „Ha volt valaha Magyarországon tiszta irodalom – bármilyen meglepően hangzik is – az övé volt az. [...] Számára csak irodalmi témák léteztek, az ő világa irodalmi feladatok többé-kevésbé csábító sorából állt – arra kellett csupán ügyelnie, hogy minél kevesebb csábításnak álljon ellen.”³⁶ Sőtér szerint tehát Jókai számára *minden* lehetséges téma *irodalmi* volt, nem feszélyezték (miként Sőtért sem) holmi művészeti ismérvek. Épp ilyen megfontolásokból (tehát nem feltétlenül romantikus módon) keverhette Jókai erőszakosan a műfajokat, nem törődve poétikai előírásokkal, és épp ezért esett a választása, realizmusa lehetőségeit keresve, egy némiképp irodalmon, legalábbis gaszirodalmon kívüli műfajra, az anekdotára – mondja Sőtér.³⁷ Nagy Miklóstól távol áll ez a fajta (elismerem: némiképp anarchista) tágasság, számára „Jókai sokkalta inkább újságírói, ha úgy tetszik ‘riporter’i tehetség, mint elődei: nemcsak kora nagy reményeiért, ábrándjaiért lelkesült, de annak mindennapos eseményeivel és szenzációival is egygyéforrott.”³⁸

A művészietlenesség és művészetellenesség vádjai még hosszan sorolhatók lennének. Elismerem, nem nehéz olyan irodalmi normát találni, amelyet Jókai

³¹ Uő., 136., 181.

³² Uő., 235.

³³ Uő., 283.

³⁴ Lásd még Uő., 281.

³⁵ ZSIGMOND, 1924/2. 37. A Zsigmond észrevételein alapuló (a későbbiekben bőven adatolandó) *gépiség* vádjá értelmezéséhez idéznem kell Jean-François Lyotard (csak *látszólag más* kontextusban megjelenő) szavait.

³⁶ SÓTÉR, 81.

³⁷ Uő., 88–91.

³⁸ NAGY Miklós, 95.

megsért – valahol, vagy mindenütt. Egy körülírhatatlan szépség fogalmon kívül nincs is talán olyan, amit érintetlenül hagyna, vagy legalábbis: sehol sem rút. A Jókai-szöveg nem a szokásos módon szabályos (vagy szabályozott), de szép. Sőtér tán épp ezért tartja *tiszta irodalomnak*. Mindezek után az én kérdésem újra csak az lehet: lehetséges-e olyan regénypoétika, amelynek középpontjában nem az önkifejezés, nem a szerző, nem a mű, hanem a hatás, a befogadás áll? Lehetséges-e olyan poétika, amelyben a szöveg szervezésének fő elve a pozitív, hatásos befogadás, a *tetszés*, mint főcél?

Nem tudom. Annyi bizonyos, hogy az én olvasatomban, a látens paradigma szövegei egy ilyesfajta poétikát írnak körül, javasolva emellett konkrét tényezőket is, melyekkel Jókai e tetszést célozta, általánosan vagy időnként (retorika, mese, eposz, anekdota, újságírás, riport stb.). Ha pedig ehhez még hozzávesszük, hogy az irodalmi kultusz milyen mértékben befolyásolja a befogadást, és hogy mindig pozitív irányba befolyásolja azt, vagyis hogy ami kultusz tárgya, az *mindig tetszik*, akkor talán állítható, hogy a kultikus szerzők a szerző szellemében járnak el, amikor Jókai (maga által nem csekély mértékben gerjesztett) kultuszát ápolják. Elképzelhető, hogy a Jókai-kultusz (mások által beteljesítve ugyan) de *maga is része az életműnek*. A pozitív befogadásra épülő Jókai-poétika tetszést kiváltó regényszövegekből és tetszést kiváltó, vagyis kultuszt erősítő tettekől olvasható ki. Meggyőződésem, hogy a Jókai-szakirodalom látens paradigmja *sejti ezt*. Velem legalábbis ezt sejteti.

Jókai művészetlenségének és művészetellenességének problémájával szorosan összefonódik Jókai, illetve a Jókai-szövegek és a politika viszonyának kérdése. A legtöbben a Jókai-regényekben jelen lévő politikumban látják azt az erőt, amely műveit deformálja és művészetlenné teszi. Először Zsigmond Ferenc volt hajlandó e politikumban olyan erőt látni, amelynek létét (újra csak) a befogadóra tett hatás indokolja. „Mihelyst mesemondó szándékkal veszi kezébe a tollat, azonnal megjön a szimatja, kitűnően megérzi – a feldolgozandó témák politikai vonatkozásait illetően is –, hogy miről és hogyan kell írni az olvasók százezreinek.”³⁹ Mikszáth hasonlóképpen azt fejtegeti, hogy bár a gyakorlati politizálásban nem jeleskedik, „Jókainak van mélyen látó szeme, de az csodálatosan a tollán van, mint a pávának.”⁴⁰

A Jókai szövegek politikussága kétségtelen tény. A kérdés ezzel kapcsolatban az, hogy vajon hogyan értelmezhető a Zsigmond Ferenc által többször citált, híres Jókai mondat, a *Kárpáthy Zoltán*ból: „a határvonalat a kettő (ti. politika és költészet) között nem ismerem”.⁴¹ Az irodalmi szövegben jelentkező politikum vajon művészetellenes-e, vagy pedig a politikum csupán része egy olyan szöveg-előállító stratégiának, amely elsősorban a hatást célozza (és mint ilyen, esetleg művészetellenesnek minősíthető)?

Jókai maga egyébként többször is kifejtette, legvilágosabban a Dózsa-dráma körül Gyulaival folytatott vitában, hogy a művek megítélésében a politikai szempont fel sem merülhet, az esztétikai ítéletekben a politikai tartalom nemlétezőnek tekintendő.⁴² Noha többen figyelmeztettek arra, hogy Jókai „komplex megoldást keresett: egy-egy jelentős problémát mint újságíró, képviselő és regény-

³⁹ ZSIGMOND, 1924. 31.

⁴⁰ MIKSZÁTH, 218.

⁴¹ Pl. ZSIGMOND, 1925. 3.

⁴² LENGYEL, 72.

író egyszerre több fórum előtt felvetett, hogy szavainak súlyát növelje”,⁴³ noha kétségtelen, hogy a Jókai-regény mindvégig megőrzött rengeteg elemet a reformkor nemesítő, nevelő eszményeiből, így a politikaiakból is,⁴⁴ mégis úgy tűnik, hogy a szakirodalomból kiolvasható egy olyan sejtés, amely szerint a Jókai-regény formateremtő elvei között nem kell számon tartanunk a politikaiakat. Ezt a látszólag magától értetődő sejtést talán nem felesleges kimondani, hiszen a Jókairól szóló legfrissebb összefoglaló munka még mindig azt állítja, hogy „politikai kérdések húzódnak meg a művekben megfogalmazódó értékrendek, a művek fogadattása, kritikai visszhangja, sőt a regényszerkezeti megoldások mögött is.”⁴⁵ A sejtés szerint viszont a formai és eszmetörténeti kérdések különválasztandók, külön tárgyalandók, úgy tűnik, az egyik típusú kérdésekből nem lehet egy másik típusúra választ találni.

*

Az alkotásmódról és a Jókai-regény általános tulajdonságairól szólva a szakirodalom látens paradigmája – éles ellentétet képezve a kultikus paradigmával – olyan határozottsággal fogalmazza meg a művészetlenség vádját, hogy a Jókai-szövegekről tett aprólékosabb megállapításai is mintegy e vád megtámogatásául hangzanak, a művészetlenség vádját erősítik és (hitük szerint) bizonyítják. Különválasztott tárgyalásukat mégis célszerűnek érzem. Így talán világosabb lesz, hogy értékmozzanataitól megfosztva a szakirodalom valóban megfontolásra méltó sejtések sorát produkálta, amelyek egy irányba mutatnak. Még akkor is, ha *közhely*-jellegük miatt általában már nem is méltatjuk figyelemre őket.

IV. Közhelyek

1. Témaválasztás

Jókai témaválasztását elsősorban a közönség igényeinek való megfelelés és az alkalmi elvárások motiválják.⁴⁶

„A Jókai-regények alkalmosságuk inkább csak a hangulatban nyilatkozik, az egykorú olvasók érdeklődési körével, eszme- és kedélyvilágával való ügyes kacérkodásban.”⁴⁷

„Témagazdagságban Jókait illeti meg az első hely az egész elbeszélő irodalmunkban.”⁴⁸

Jókai „prózánk Nansenja és Livingstone-ja”.⁴⁹ (újszerű témaválasztás)

⁴³ Pl. Uő., 147.

⁴⁴ Uő., 192–195.

⁴⁵ FÁBRI Anna, *Jókai-Magyarország*. Bp., 1991. 139. (A továbbiakban: FÁBRI.)

⁴⁶ MIKSZÁTH, 292, ZSIGMOND, 156. E részben a jegyzetek pusztán tájékoztató jellegűek, hiszen e gondolatok a szakirodalomban átláthatatlan gyakorisággal fordulnak elő. Igyekeztem az első, vagy sokat idézett, illetve különösen markáns megfogalmazásokra utalni. A hiányzó hivatkozások közvélekedésre utalnak.

⁴⁷ ZSIGMOND, 1924. 206.

⁴⁸ GÁL, 97.

⁴⁹ SÓTÉR, 314.

Jókai leggyakoribb témája a közelmúlt, amely „legbiztosabb otthona a színtelen jelen és a pusztán képzelettel megközelíthető múlt között”.⁵⁰

2. Fantázia és műveltség

Jókai *fantáziája* a semmiből – mimézis nélkül – is képes teremteni.

Jókai *fantáziája* „falánk”, „ragadozó” és „farkasétvágyú”: újabb és újabb impulzusokra van szüksége, amiket átalakíthat. A fő impulzusforrások: testi lelki energiák, állandó ismeretszerzés, közélet, tapasztalati ismeretek.⁵¹ (valóságátalakítás)

Fantáziája átlelkesíti és mozgásba hozza a téma állóképét.⁵² (Jókai „belülről” ír) Fantáziájának alkotásai ellentmondanak a tapasztalati ismereteknek.⁵³

Jókai, *műveltségét* tekintve:

a) sokoldalú dilettáns,⁵⁴

b) csak a Tour du Monde c. folyóiratot olvasta,⁵⁵

c) polihisztor.⁵⁶

„Jókai tehetsége [...] nem arra termett, hogy a lázas és lázadó fantázia képeit igazán magas művészetté emelje, a diadalmas pátosz sugallója alkotásainak, az iszony és kétségbeesés pátoszának hatására azonban nem szárnyal föl, inkább lesüllyed az idegek izgatottságának, a borzalomkeltésnek alacsonyabb síkjára.”⁵⁷ (a tragikumra való képtelenség)

Hajlamos az utánzásra.⁵⁸

2.1. Az átalakítás – mint a Jókai-fantázia alaptevékenysége

Jókai folyamatos anyaggyűjtésben él.⁵⁹ (olvasás, beszélgetés, utazás, tapasztalatok stb.)

A megismert alpanyagot egészen átfogja, részeire bontja és az ihlet erejével a tudatalattiból előkerülő elemekkel gyarapítja.⁶⁰

Az elkülönített elemekből kiválogatja a morális értékeket és ideálokat, valamint a különöset és a jellemző apróságokat.⁶¹

A kiválasztott elemeket illetve viszonyokat megszépíti, átalakítja, megkorrigálja.⁶²

„Csodálatos képzeletének az a könnyed készsége, mellyel lelkivilágának *elemiből*, kifogyhatatlan leleménnyel új meg új, költőibbnél költőbb *kombinációkat*, meséket alkot.”⁶³ (kiemelések tőlem Sz. L.)

⁵⁰ Uő., 93., ZSIGMOND, 257.

⁵¹ ZSIGMOND, 1924. 7. E pontban érdemes emlékeztetni a „realistáknál ideát sokalló” Jókai kultikus metaforáira (bálna, Nap, Lucifer etc.).

⁵² GÁL, 192.

⁵³ ZSIGMOND, 1925. 18.

⁵⁴ ZSIGMOND, 1924. 4.

⁵⁵ GÁI, 230., Révai Mór szóbeli kijelentéseit idézve.

⁵⁶ NAGY Miklós, 16.

⁵⁷ Uő., 69., 75., 255.

⁵⁸ Uő., 298.

⁵⁹ MIKSZÁTH, 275., GÁL, 111., NAGY Miklós, 281., ZSIGMOND, 1924. 34.

⁶⁰ NAGY Sándor, 30.

⁶¹ DÁVID Gyula, *Jókai. Emberek, tájak, élmények Jókai erdélyi tárgyú műveiben*. Kolozsvár, 1972. (A továbbiakban: DÁVID), LENGYEL, 11.

⁶² MIKSZÁTH, 144., ZSIGMOND, 1925. 15.

⁶³ NAGY Sándor, 31.

Ha a begyűjtött valóságlemek még átalakítva sem megfelelők, klisékhez fordul.⁶⁴

A tisztán költött dolgok összekeverednek a való dolgokkal, „mint a ördög májka a gazdag ember kölesével.”⁶⁵

A fantázia ezen átalakító tevékenysége valamennyi műfajt hiperbolizálja,⁶⁶ valamint a valóságábrázoló forrásokból irodalmat alkot.

Ugyanakkor: Jókai szépirodalmi alkotásainak valóság-ereje olyan nagy, hogy az olvasó hajlamos forrásként kezelni. („Olvashatsz utána száz történelmet, Apaffy vagy Teleki Mihály csak az marad, aminek Jókai állította.”⁶⁷)

3. A felület

„Örök és kimeríthetetlen anyaga a felület volt...”⁶⁸

„Nem annyira a lelki elmélyülése s az önkínzó gondolatoknak emberibb átélése a kenyeré, mint inkább az élet felszínesebb, megnyugtatóbb jelenségeinek derült színekkel való festegetése.”⁶⁹

Jókai varázsát – a felületen, a formában kell keresni.⁷⁰

(Megjegyzem, Gál János Jókainak a lélektani és társadalmi elemzéstől való idegenkedését, a pusztá ábrázolásra való hajlandóságát Jókai adottságain kívül a nemzeti jelleggel magyarázza. „Nekünk mindig annyi közös problémánk volt, hogy azok a kollektív szemléletre szorítottak bennünket, s a fantáziánkat nem is annyira a mélység és individualitás, mint a messzeség és a felületes csapongás vonzotta.”⁷¹ Az, hogy az ilyen értelmű felületesség esetleg egy bizonyos *műfaj* kötelme lenne, a szakirodalomban nem merül fel.)⁷²

4. Hősei

„Jókai emberei az embereknek a végtelenség felé irányuló metaphorái, az ő hőseinek cselekedetei a cselekedetek metaphorái.”⁷³

Szakirodalmi metaforák a metaphorákra: száműzött angyalok, „... az Istennek fiai egyesülének az emberek leányaival,”⁷⁴ csodatévő szentek,⁷⁵ cherubok,⁷⁶ ember-ré vált természetfeletti csodák,⁷⁷ az elemek urai,⁷⁸ ördögi vagy angyali héroszok, gigászok, titánok, félistenek, akrobaták (!)⁷⁹.

⁶⁴ NAGY Miklós, 168.

⁶⁵ MIKSZÁTH, 165.

⁶⁶ KÖRÖST, 134., NAGY Miklós, 87.

⁶⁷ MIKSZÁTH, 183.

⁶⁸ SÓTÉR, 82.

⁶⁹ GÁL, 147. (Jókai verseiről, de általános érvénnyel); NAGY Miklós, 111.

⁷⁰ SÓTÉR, 145.

⁷¹ GÁL, 107.

⁷² A *műfaji* kötelmek lehetősége intuitíve merül fel. Mindenképpen műfaji jegyek összességéként fogom fel egy bizonyos beszédmód (jelen esetben – kultikus kifejezést kölcsönözve – a *jókaiság*) szignifikáns jegyeinek összességét. Más szavakkal: egy műfaj előírásainak vagy tulajdonságainak összességét tágabb értelemben egy diskurzus (beszédmód) leírásaként fogom fel.

⁷³ KUNFI Zsigmond idézi Ignostustól. *Jókai*. Huszadik század, 1905. 502.

⁷⁴ JEK, 6.

⁷⁵ SÓTÉR, 65.

⁷⁶ Uő., 106.

⁷⁷ Uő., 108.

⁷⁸ Uő., 124.

⁷⁹ NAGY Miklós, 289.

A hősök egytulajdonságúak, nem fejlődnek, nem változnak, cselekedeteik motiválatlanok, hihetetlenek.

A szereplőket kizárólag a következő három eszme (illetve elfajulásuk) mozgatja: vallás (fanatizmus), hősiesség (vérengzés), szerelem (bujaság).⁸⁰

A cselekedeteket nem oksági kapocs, hanem helyette Jókai képzeletének saját törvényei irányítják.⁸¹

„Egy-egy Jókai-hős oly tökéletes, kikezdhetlen összhangban áll előttünk, hogy láttára csak az igazi klasszicizmusban fellelhető örömet és megkönnyebbülést tudjuk érezni. Megkönnyebbülést, mint minden tiszta, és szerencsés alkotás előtt, mely győzelmet jelent létünk komor zűrzavara fölött.”⁸²

(Megjegyzem, Zsigmond Ferenc szerint a hősök csak azok számára valószerűtlenek, akik nem éltek meg, vagy nem értik 1848–49 lélektani és társadalmi csodáját, mely – bár valóság volt – felrúgta a valóság összes addig ismert szabályát. A lehetséges műfaji előírás lehetősége itt sem merül fel.)⁸³

Jókai hősei modelljeinek kiválasztásakor nem a tipikusait, hanem a különöset, a kivételet, a különcöt kereste. Nem a törvényeket kereste a valóságban, hanem a természetfelettibe vetett hitét.⁸⁴

Jókai hiperbolikus hősei („homo omnipotens et omnivalens”), ezek a természetfeletti „alakok következetesek mindaddig, míg a költő azt az ötletet, melyet hozzájuk köt, tovább bírja forni; ha pedig az ötlet nála elszakad, előáll hőseiben az a ‘saltus’, a milyen ‘non datur is natura’.”⁸⁵ „A hős átugor egy nehéz pontot, s onnan kezdve a természeti törvények felett halad.”⁸⁶ A természetfeletti, vagy a tapasztalatoknak ellentmondó történésnek, illetve a természeti törvények időnkénti felfüggesztésének a *kaland* a regénybeli formája, amely a hősök elsődleges élettere.

5. Cselekményszerkezet

A szakirodalom szinte egyöntetűen vallja, hogy a Jókai-titok megfejtése nagy valószínűséggel a művek cselekményszerkezetében van elrejtve: „regényeiben, novelláiban az esemény, a mese a fő”.⁸⁷

A legtöbben (dr. Gál, Zsigmond Ferenc és Nagy Miklós kivételével) azonban azt vallják, hogy a Jókai-narráció elemezhetetlen, átláthatatlanul bonyolult: megfejtethetetlen. Ha van valamiféle elv a cselekményszerkezet mögött, akkor azt a legtöbben a művek eszmetörténeti tartalmában vélik felfedezni. A narráció elemzését mindenestre a leggyakrabban a történet újramondása helyettesíti.

A cselekmény megépítésében „az elbeszélés s nem a cselekedtetés az ő kenyeré”.⁸⁸

⁸⁰ Jókaira hivatkozva: NAGY Miklós, 298.

⁸¹ SZABÓ László, 218., idézi PÉTERFY Jenőt, Budapesti Szemle, 1881. április.

⁸² SÓTÉR, 107.

⁸³ ZSIGMOND, 1924. 85.

⁸⁴ ZSIGMOND, 1924. 292., ZSIGMOND, 1924/2. 9., LENGYEL, 142., NAGY Miklós, 18., GÁL, 176. (Szerinte a kiválasztáskor, némely esetben, a *humor* is szerepet játszott.) Ne felejtjük: Mikszáth mindennek éppen az ellenkezőjét sejtí! Lásd 23. jegyzet!

⁸⁵ SZABÓ László, 219–220.

⁸⁶ KRISTÓF, 79–80.

⁸⁷ NAGY Sándor, 59.

⁸⁸ GÁL, 135.

A cselekmény fontosabb, mint a szereplők: „Jókainál a fabula elsőbbsége a karakterrel szemben általában vitathatatlan.”⁸⁹ „Az eseményt tartja fődolognak, nem az alakok rajzát, azt akarja, hogy cselekedeteikből ismerjük meg hőseit, és ne abból, a mit a szerző jeles vagy gonosz tulajdonságaikról elmond.”⁹⁰ „Jókai feladatul tűzte ki oly regényt írni, amelyben a fő személyek eltitkolva szenvedélyük mivoltát, minden lelki fejlemény nélkül hajtanak végre egy érdekes cselekményt.”⁹¹ Mindebből következően Jókai nem *roman des caractères*-t írt, hanem *roman des aventurés*-t.⁹²

A szakirodalom számára állandóan kérdés, hogy mi tartja össze a Jókai-regényekben szereplő eseményeket. Mi a cselekmény összetartó ereje?

1. *semni*: a Jókai-regény ezen események pusztja egymásutánja, valós összetartó erő nélkül.⁹³ A Jókai-regény adomák, zsánerképek, életképek, anekdoták vegyes vagy többé-kevésbé egységes füzére.

2. *azonos az események megjelenítésének formája vagy jellege*: az események „mozgóképre születtek”⁹⁴, a Jókai-regény azonos, egynemű műfajok sorozata (mese, adoma, anekdota, életkép stb.); A Jókai-regény a cselekmény jelképes csúcspontjainak sorozata⁹⁵ (Barta János óta e csúcspontokat, azok megépítésének és feloldásának módszerét a szakirodalom a „drámai nagyjelenetek” módszerének nevezi.)⁹⁶

3. *motívumlánc*: Jókai néhány (kiemelkedőbb) regényében a cselekmény motívikus összetartásának eszközét választotta (*Az aranyember*, *Kőszívű*, *Az élet komédiásai*).⁹⁷

4. *eszme*: „A fősúlyt a tárgyul vett eszme kellő kidomborítására helyezi; témáját lehetőleg sok oldalról, költői teljességgel kívánja megrajzolni, így eseményeit sokszor nem annyira szigorú láncolat, mint inkább az eszme foglalja egységbe.”⁹⁸

5. *érdekesség, hatás, hangulat*: a sejtés kifejtett formája (Sőtérnél): a Jókai-regények szerkezete nem „realista” hanem „hangulati”.⁹⁹

6. *esztétikai kompozíció*: „Főelve az, hogy az író egy műben különféle egymástól elütő, változatos esztétikai hatású elemeket vegyít össze, mintha sötét és világos színeket, komor és derűs zenei akkordokat fűzne tarkán, mégis bizonyos számítás szerint össze. Nála egy mű akkor kerek egész, ha ezek az egymás mellett sokszor diszsonánsnak, ríktónak érzett színek mind megvannak benne.”¹⁰⁰

Hasonlóképpen vissza-visszatérő kérdés, hogy mi a cselekmény mozgatóereje a Jókai-regényben. Nagy Sándor óta az a válasz az uralkodó, amely szerint a passzív eszményi hőst a cselekvő jellemű gonoszok, valamint a természet és az élet személytelen erői: a korszellem, intézmények, szokások, zsarnokság, közigazgatás, társas- és közélet kényszerítik tettekre.¹⁰¹

⁸⁹ NAGY Miklós, 274.

⁹⁰ SZABÓ László, 204. (lásd a 88. jegyzetet!)

⁹¹ NAGY Miklós, 274.

⁹² Péterfy nyomán GÁL, 216. és SZABÓ László, 221.

⁹³ pl. ZSIGMOND, 1925. 70. a *Debreceni lunátikus* kapcsán.

⁹⁴ NAGY Sándor, 86.

⁹⁵ SÓTÉR, 163.

⁹⁶ BARTA János, *Jókai és a művészi igazság*. In Uő., *Költők és írók*. Bp., 69–91., 86. (A továbbiakban: BARTA), LENGYEL, 109., NAGY Miklós, 326–327.

⁹⁷ BARTA, 85–86.

⁹⁸ NAGY Sándor, 69.

⁹⁹ SÓTÉR, 84. és 89., valamint NAGY Sándor, 68., GÁL, 225., SZABÓ László, 221.

¹⁰⁰ BARTA János, 88., őt követve LENGYEL, 45., NAGY, 147., 346., stb.

¹⁰¹ NAGY Sándor, 64–66.

Az eddigiek értelmében a Jókai-szakirodalom a következőképpen vázolja az elvont Jókai-regény ideális szerkezetét, így adja meg elvont szerkezeti vázát.

A cselekmény periférikus helyszínen, mellékszereplőkkel indul.¹⁰²

„Cselekményei rendszeren két ellentétes ágból szövődnek: két családnak, ellentétes társadalmi osztályok, politikai pártok, vagy fajok képviselőinek egymással való küzdelméből.”¹⁰³

A cselekmény folyamatos csúcspontok, nagyjelenetek, konfliktusok, összecsapások sorozata.

(„Hajlama kész mesevázak átvételére csak erősödött az idők folyamán.”¹⁰⁴)

„A szerkezetben a romantikus írók gyakorlatát követi. A mesét akkor szakítja félbe, amikor legérdekesebb, több szálon futtatja a történetet, váratlan fordulatokkal és színpadi nagyjelenetekkel él.”¹⁰⁵

A szembenálló két világ szereplőinek tettei szétválnak két külön futtatott, de gyakran érintkező cselekményfonalra. „1850 körül ezt a regényszerkezetet neveztek angoloknak.”¹⁰⁶

A két cselekményszálát folyamatosan gyakori kitérések szakítják meg.

A cselekményt a két fő erő végső összecsapása zárja, melyben a jó győzedelmeskedik és elnyeri jutalmát.

Happy ending.

Lekerekítés, epilógus.

A cselekményben gyakoriak az avított elemek: jóslat, megvilágosodás, félreértés, felismerés, előérzetek, sugallatok, sejtések, előrejelzések stb.

Az időkezelés régimódi: „Jókai nemcsak, hogy nem játszik és zsarnokoskodik az időrenddel, de még annak hagyományos átrendezési lehetőségeit is csak elvétve veszi igénybe.”

Az időkezelés eszközei közül kizárólag a tempóváltoztatásokkal él.

Jókai az idejétmúlt auktorális elbeszélőforma híve, személytelen, mindentudó, objektív elbeszélő jellemzi a műveket.¹⁰⁷

6. Valóságábrázolás és fikcionalitás

Jókai művészetének egyik legalapvetőbb vonása a realitások ábrázolásának és a fantázia műveinek szeszélyes, mégis harmonikus vegyítése. Mikszáth például egész művével amellet tesz hitet, hogy Jókai csupán a főhősöket ábrázolta *ideálisan*, Magyarország rajzában, a leírásokban és a mellékszereplők festésében *mimetikus*. Nagy Sándor szerint Jókai műveiben folyamatosan keverednek „az excentrikus fantázia alkotásai” a „való életből kikapott eredeti képekkel”, ideál és való művei, romantika és népiesség, eszmény és valóság, fenséges és komikus; „Jókai költői világát röviden összefoglalva, kimondhatjuk, hogy végelemzésben realista és humorista hajlamokkal mérsékelt romantikus.”¹⁰⁸ A „beteges fantázia agyrémei: és a „bombasztos stílus” azonban nem csupán egy-egy művön, de az egész életműben is szembenállnak az „élet igazi alakjai”-val és a népies nyelvvel: Jókai fejlődése a romantikától a népiességen és realizmuson át a naturalizmus felé

¹⁰² LENGYEL, 81.

¹⁰³ NAGY Sándor, 67.

¹⁰⁴ NAGY Miklós, 314.

¹⁰⁵ LENGYEL, 45.

¹⁰⁶ NAGY Miklós, 197–198.

¹⁰⁷ Jókai általános régimódiságára lásd elsősorban NAGY Miklós, 333–341.

¹⁰⁸ NAGY Sándor, 31–41.

tendál.¹⁰⁹ Dr. Gál szerint Jókai felszínessége mély filozófikusságával állítható opozícióba.¹¹⁰ Zsigmond Ferenc folyamatosan tudatában van az eszményekben való hit és a tapasztalás, az eszményi világ és a prózai realitások, a valóság és kivételesség, az igaz és a meglepő, a tapasztalat és az egzotikum Jókaira oly jellemző szembenállásának problémájával. Egyszer fel is teszi a kérdést, hogy vajon *miért* keveredik Jókainál a mese a valósággal, de rögtön vissza is riad, mert szerinte „ez a kérdés nemcsak meddő, hanem körülbelül olyan igazságos is volna, mintha a hatalmas tengeri bálnára förmednénk rá: emlős állat mit keres a – halak közt? A bölcs természet jónak látja időnként egy-egy kivétellel tenni feltűnőbbé az egyetemes törvényszerűséget.”¹¹¹ Sótér szerint mindebben (az ő szavaival: emlék és képzelet, élet és ideál lét, realizmus és romantika, mítoszi és realista szándék stb. szembenállásában) „a lélek zuverenitása az anyag felett” lényegi alapelve ölt testet.¹¹² Barta János elsősorban természetesen sztiluskorszakok harcaként értelmezi a jelenséget, kifejtve azonban, hogy Jókai „tehetségének és írásművészetének javával az irodalmi fejlődésnek a realizmust megelőző szakaszához tartozik”.¹¹³ Nagy Miklós archaikus-mesei és modern-tapasztalati világkép, ill. népiesség és romantika szembenállásáról szól, hasonlóan Lengyel Déneshez.¹¹⁴ Dávid Gyula kései munkájában szinte összefoglalóan valamennyi fogalmi párt használja: szabadon csapongó fantázia és szociális érzék, szív és ész, képzelet és valóságélmény, valóságos és valóságfölötti, mese és történelem, eszmény és valóság stb.¹¹⁵

7. Az elhíttetés és stratégiái

Jókai titka abban áll, hogy „képes az olvasót olyan illúzióba ragadni, hogy még a valótlan is valónak látja,”¹¹⁶ „valósággal uralkodik rajtunk”,¹¹⁷ „oly megfellebbezhetetlen Jókai világának hitelessége, hogy egy-egy könyvének légkörébe kerülve, hamarabb kételkedhetnénk a valóságban, mint abban, amit elmond”,¹¹⁸ Barta János szerint „Jókai művészetének, művészi erejének sarkpontja éppen az, amit fentebb az életszerűség sugalmazásának, a művében ábrázolt világba való közvetlen, vitathatatlan belemerítésnek neveztünk; mondjuk mindezt röviden az elhíttetés művészetének”. Barta a valóságillúzió fölkelésében egyfajta művészi igazság kifejeződését látja.¹¹⁹

A valóságillúzió, az elhíttetés oka a szakirodalom szerint több helyen keresendő. Ilyenek például az olvasó hite az olvasott szöveg realitásában,¹²⁰ az ábrázolt élet mélyebb és intenzívebb volta”, valamint bizonyos nyelvi eszközök célszerű

¹⁰⁹ NÓGRÁDI László, 27.

¹¹⁰ GÁL, 54.

¹¹¹ ZSIGMOND, 1924. 126.

¹¹² SÓTÉR, 39.

¹¹³ BARTA, 67. és 90.

¹¹⁴ NAGY Miklós, 167., LENGYEL, 18.

¹¹⁵ DÁVID, 11., 12., 14., 16., 31., 35., 73.

¹¹⁶ NÓGRÁDI László, 61.

¹¹⁷ JEK, 27.

¹¹⁸ SÓTÉR, 144., lásd még Uő., 134.

¹¹⁹ BARTA, 71–72., utalva Uő., 68. Egyben e sejtés mintha fogalmi nyelvű kifejtése lenne annak a kultikus állításnak, hogy Jókait olvasván mintegy „visszanyerjük a szó teremtő erejébe vetett hitet” (vagy ha azt nem is, de a *jelentés* meglétébe vetett hitet bizonyosan).

¹²⁰ SÓTÉR, 168.

használata,¹²¹ „a megokolás tudatos művészete”,¹²² a „művészi magyarázat”, „a természetfeletti jelenségek reális magyarázatának láttatása”,¹²³ valóban valós elemek (történeti ismeretek, naplók, újságcikkek stb.) beépítése a történetbe,¹²⁴ a hiteles mellékalakok,¹²⁵ a nagyerejű expozíciók és zárlatok.¹²⁶

Egészében véve tehát úgy tűnik, a szakirodalom azt sejteti, hogy – elnagyoltan megfogalmazva – a reális elemek elsődlegesen az ideális mozzanatok elhíttetésének funkcióját töltik be.

A Jókai-regények radikálisan hihetővé tett fantazmagóriák.

8. Leírások, nyelv, terjedelem

A fentiek mellett némelyek szerint rendkívül fontos lenne Jókai generális megértéséhez a *leírások* vizsgálata: „Leírásaiban nagy erő, drámaiság, sok hangulat van, akárcsak Petőfi leíró költeményeiben. Nem is a mese epizódjai ezek, nem unalmas pihenőpontok, melyek a legtöbb regényírnál arra szolgálnak, hogy szaporítsák a mesét, s pótolják a történet fordultában az író leleményességét – nem, beleolvadnak Jókainál egészen a mesébe.”¹²⁷

Mások szerint elengedhetetlen a *nyelv és stílus* vizsgálata. Hiszen „Jókai az első szépprózai magyar író, aki körül belül úgy írt, ahogyan általában beszélünk, aki a társalgó köznyelvet a maga friss közvetlenségével, intuitív melegével és könnyed életszerűségével bevitte az irodalomba”,¹²⁸ míg Arany „az epikai költészet stíljét teremti meg”, addig Jókai „a szépprózai stílt alkotta meg.”¹²⁹

Jókai nyelvének és stílusának titka a természetesség mellett több tényezőben fedezhető fel. Ezek közé tartozik a szókincs, a szavak hangulati értékének fokozása, az a tény, hogy Jókai írásművészete egyszerre több érzékszervre hat, a metaforikus gondolkodásmód, a halmozás és nagyítás, a style coupe, a mondatok ritmikus zeneisége, a szöveg ritmikus prózába hajlása stb.¹³⁰

Valamennyi idevágó vélekedést összegyűjtve (amit most meg sem kísérek) alighanem az derülne ki, hogy Jókai valamennyi elocutioes eszközt a lehető legmagasabb szinten használja – a szakirodalom legalábbis minden szegmensében ezt sejteti.

Végül pedig sokan úgy látják, hogy Jókai értelmezésében nagyobb helyet kellene betölteni a *terjedelem* értelmezésének. Úgy tűnik, Jókainak „a rövid lélekzetű dolgok szinte nagyobb terhére voltak, mint a hosszabbak.”¹³¹ Nagy Miklós szerint Jókai a rövidebb műfajokat mintegy felderítésre, a közízlés kipuhatólására használta fel, egyébként azonban egyre hosszabb regényeket írt, egészen hanyatlásának megindulásáig. A kötetet külsődleges egységnek tartotta, a kötetek részekre osztásának eszközével nem élt, műveinek alapegysége a fejezet, amelyeket epigramma-tömörségű vagy mottó-jellegű címekkel lát el.¹³²

¹²¹ BARTA, 71–73.

¹²² ZSIGMOND, 1925. 41., 44., 55.

¹²³ NAGY Sándor, 37., 60., 130.

¹²⁴ DÁVID, 36., NAGY Miklós, 261., ZSIGMOND, 1925. 36.

¹²⁵ NAGY Miklós, 132., ZSIGMOND, 1925. 44.

¹²⁶ NAGY Sándor, 70.

¹²⁷ NÓGRÁDI László, 59–60.

¹²⁸ GÁL, 186, 187., MIKSZÁTH, 88.

¹²⁹ NAGY Sándor, 80.

¹³⁰ LENGYEL, 48., SÓTÉR, 158., NAGY Miklós, 26., 45., GÁL, 190–191., BARTA, 84., 80.

¹³¹ MIKSZÁTH, 194.

¹³² NAGY Miklós, 63., ill. 346–350.

9. Hibák és erények: a lényeg nyomában

Láttuk, a Jókai-regények bármely jelenségcsoportjáról tegyen is kijelentéseket a szakirodalom, ugyanakkor rögtön azt is feltételezi, hogy az aktuálisan vizsgált elemek valamiképpen *közvetlenül* a nyomasztó Jókai-titok megoldását szolgálják. Ezen alapvetően titokfejtő attitűd azonban némely ponton teljesen nyilvánvaló tisztasággal lép elénk. E pontokon a minősítés (gáncs vagy dicséret) illetve a közvetlen lényegkeresés miatt tevődnek fel – véleményem szerint – nagyon is megfontolandó, ám úgy tűnik rendezetlen kérdések.

Hibák:

– a romantikus sablonok halmozása némelykor önnönmaga paródiájává teszi a művet¹³³

– néha „kezdünk nem hinni neki és ilyenkor rá-rá ununk”¹³⁴

– tudákosság, önisméltések, szójátékok¹³⁵

– pongyolaság, túlzott szóbőség, idegen szavak zavaró használata, germanizmusok¹³⁶

– szétfolyó szerkezet, valószínűtlenség, anakronizmusok, „gyárszerűség”¹³⁷

– a kompozíció szétfolyó, a jellemzés gyenge, a cselekmény lélektani megokolása hiányos.¹³⁸

Hibák és erények:

– anakronizmusok, gyenge jellemfestés, szétfolyó szerkezet, *illetve* a nemzeti múlt ábrázolása, élvezetes mesemondás, káprázatos képzelet¹³⁹

– szerkezeti hibák, túlzások és torzítások, *illetve* nyelvi erő, eredetiség, fantázia, leírások, sima elbeszélésmenet.¹⁴⁰

Erényei:

– nyelvi erő, a néplélek kifejezése, fantázia, optimizmus, elbeszélő erő és gazdagság, szeretet¹⁴¹

– reflexióktól mentes, tárgyias, drámai, gyors előadásmód; természetes, színező, erős, népiesbe hajló stílus; valószínűvé tett, leleményes fantázia¹⁴²

– fantázia, humor, nyelv, etikai és politikai értékek, nemzetnevelés, morális tanítás, valóságillúzió¹⁴³

– keletiség¹⁴⁴

– aktuális téma, ősi világnézet, humor, optimizmus¹⁴⁵

– valóságillúzió, igaz célkitűzés, emberformálás, művészi kifejezőeszközök¹⁴⁶

– extenzív totalitás.¹⁴⁷

¹³³ DÁVID Gyula, 174., SÓTÉR, 29.

¹³⁴ ZSIGMOND, 1924/2. 63.

¹³⁵ ZSIGMOND, 1924. 380–384.

¹³⁶ GÁL, 196–198.

¹³⁷ NÓGRÁDI, 62–63.

¹³⁸ GÁL, 206–207.

¹³⁹ ZSIGMOND, 1924/2. 32.

¹⁴⁰ SZABÓ, 204.

¹⁴¹ SZABÓ, 226–230. Alexander Bernát nyomán.

¹⁴² NÓGRÁDI, 18.

¹⁴³ GÁL, 162–171.

¹⁴⁴ JEK, 7.

¹⁴⁵ ZSIGMOND, 1924. 375., ill. 1925. 85.

¹⁴⁶ BARTA, 69–71.

¹⁴⁷ LENGYEL, 17.

E nyilván unalomig ismert listák futólagos megidézése után gondolom már nem meglepő, hogy a szakirodalom egységesen úgy gondolja, hogy a Jókai-titok igazi nyitja a művek *hatásában* rejlik. A befogadóban kiváltott hatás az a mozzanat, amely a lényegkereső kérdéseket egy nevezőre hozza. Az egységes hatást minden szerző magától értetődőnek veszi. De mi ezen egységes hatás oka? Mi Jókai hatásának titka? Azaz: mi a titkok titka?

– Jókaiiban volt „reális érzék az iránt, hogy milyen mű fog tetszeni legjobban az olvasóközönségnek, a honát és alkotmányát vesztett, becirkerektől agyonizgatótt, zsandártól és finánttól agyonellenőrzött, német szóra s idegen törvények és rendeletek paragrafusaiiba fogott, sirva reménykedő magyar népének”.¹⁴⁸

– Jókai akkor szólalt meg, amikor már mások elnémultak, olyan korban lépett fel, amikor kevés hozzá mérhető tehetség működött¹⁴⁹

– vigasztaló a reménytelenség korszakában¹⁵⁰

– „a nemzeti nagyság és dicsőség ragyogó képeivel a magyarság életkedvét” fel tudta kelteni¹⁵¹

– nevelő cél¹⁵²

– politikai célzatok¹⁵³

– egyszerre felelt meg a cenzúrának (romantikájával) és az elnyomott nemzetnek (politikai gondolataival)¹⁵⁴

– hangulati elemek¹⁵⁵

– nyugodt, tiszta, mély emberség és célrendszer.¹⁵⁶

A hivatkozásokat még lehetne szaporítani, ám gazdagítani nem. A legmélyebb titok helyén a szakirodalom – számomra legalábbis – semmiféle irodalmi magyarázatot nem tud felfedezni. Talán épp ezt a jelenséget fejezte ki Mikszáth, amikor Jókairól, a Jókai-titok kutatásáról szólva a selyemgubó hámozásáról és titokzatos (s mint láttuk: *üres*) üregről beszélt.

Sőtér az egyetlen szerző, aki a hatásnak egy olyan elemét nevezi meg, amely amellett, hogy valóban sejtés-számba vehető, talán tényleg rávilágít egy konstans tényezőre Jókai misztikus (és kevésbé kutatott) *szeretet-tanában*.

„Szerelmes földrajznak» nevezte tájképei sorát egyik írónk: szerelmes az ő történelme, társadalomrajza – szerelmes egész életműve is. A szerelmes boldog révületét, elfogódottságát érezzük rajta, az áhítatot, mely felolvad az ember, a természet, s a természetfeletti birtoklásában, hogy rajongásával az egész világot betöltse, fák, virágok, szellők, vizek és tájak lelkével váltson csókot s magával a teremtő igével ülje magasztos nászát.”¹⁵⁷

10. Mit ír Jókai?

Mint az köztudott, Jókai első regényében, a *Hétköznapokban* több ponton megszakítja a cselekményt („most szedjük össze az események fonalát”), és

¹⁴⁸ KRISTÓF, 48.

¹⁴⁹ LENGYEL, 33.

¹⁵⁰ NÓGRÁDI, 44.

¹⁵¹ NAGY Sándor, 107., SÓTÉR, 68., GÁL, 112.

¹⁵² DÁVID, 46., BARTA, 82.

¹⁵³ MIKSZÁTH, 319.

¹⁵⁴ ZSIGMOND, 104.

¹⁵⁵ NÓGRÁDI, 50.

¹⁵⁶ BARTA János, 76–77., valamint GÁL, 93.

¹⁵⁷ SÓTÉR, 169., valamint SZÖRÉNYI László (többszöri) szíves szóbeli közlése.

röviden összefoglalja, elemzi és értelmezi az addig elmondottakat. E módszerről a későbbiekben lett. Mindenesetre ez a tény a szakirodalom több szerzőjében felkeltette a gyanút, hogy Jókai valamiféle rendszer, szisztéma, recept, minta alapján írta regényeit – még akkor is, ha ennek a rendszernek a jelenléte nem vehető könnyen észre. E rendszer a szakirodalmi szerzők számára némelykor nyilvánvalónak látszik: éppen Jókainak a *regény-műfajával szemben elkövetett vétségeiből* lehetséges világos kifejtése.

Először Mikszáth vetette fel valamiféle írói *recept* létének lehetőségét,¹⁵⁸ majd pedig Zsigmond fejtette ki, hogy „Jókai a szóbanforgó művek írásakor némely 'vétséget' tudatosan követett el”, illetve hogy „Jókainak a regényírói motiváció terén elkövetett kihágásaiban rendszer van, mely szervesen összefügg Jókai világnézetének legmélyebb hitbeli gyökereivel, s így nyilvánvalóan bizonyítja írónk eljárás módjának jóhiszeműségét és komolyságát, melyben kritikuskaink közül annak idején többen kételkedtek”.¹⁵⁹

Zsigmond Ferenc az eltérések okát és rendszerét az eposzsal, illetve az eposzi világnézettel vélte – rendkívül nagyhatásúan – megnevezni. Először csupán arról beszél, hogy „esztétikai szempontból Jókai regényeinek alaphibája éppen ez a naiv túlzásokra hajlamos világnézet, mely sokkal inkább helyén volna az eposzban, mint a regényben.” A monográfiában azonban már világosan vallja, hogy Jókai „exaltált idealizmusa rendszert alkot”, az eposzi világnézet rendszerét, mert „igazi eposzi világnézet ez, mely azt vallja, hogy a Gondviseles az elárvult, kishitű, satnyuló emberiségbe vagy ennek egyes nemzeti, vallási stb. csoportjaiba kivételes egyéniségű Megváltók által szokott önteni bátorságot és céltudatos közszellemet.”¹⁶⁰

Dr. Gál szerint Jókai „a történelmet nem tudós vizsgálódásokból és száraz tényekből összerakott tudományként fogta föl, hanem mint afféle vadon termett eposzt, melynek buja rengetegéből a költői lelemény örökkön-örökké gazdagon válogathat a maga céljainak megfelelő tárgyakat”.¹⁶¹

Sőtér szerint Jókai örökölte (Arannyal együtt) Vörösmarty eposzi fenségét, fenségesen közönyös előadásmódját és isteni derűjét, emellett a művek műfajukban is közelebb állnak az eposzhoz, mint a regényhez.¹⁶²

Ilyen előzmények után lett szokássá Jókai némely vagy helyenként összes művét „*prózában írt eposz*”-nak minősíteni.¹⁶³

Elsősorban Sőtérre hivatkozva szokás (mindenekelőtt a jó és rossz harcát szimbolizáló főhősök kapcsán) Jókai *mitoszalkotó* erejéről beszélni. Sőtér szerint eredetileg a mitikusság a forradalommal kapcsolatos írásokra jellemző,¹⁶⁴ ám például (hogy felettébb hangsúlyos helyet említsek) Németh László szerint az egész történelem, a teljes valóság mitizálódott Jókainál, s e folyamatnak csupán egyik kiemelkedő, de nem egyetlen jele – a szabadságharc szó hallatán mindnyájunk felé lovagló Baradlay Richárd.¹⁶⁵

¹⁵⁸ MIKSZÁTH, 87.

¹⁵⁹ ZSIGMOND, 1924. 108., ill. 289.

¹⁶⁰ ZSIGMOND, 1924. 299., ill. 288.

¹⁶¹ GAL, 105.

¹⁶² SÓTÉR, 79., 80., 100.

¹⁶³ PL. LENGYEL, 100.

¹⁶⁴ SÓTÉR, 71–79.

¹⁶⁵ NÉMETH László, *Kisebbségben*. 1939. 41. Idézi pl. FÁBRI, 16–17.

Arany Jánosnak a *Szegény gazdagokról* írt nevezetes bírálata óta, Sőtér közvetítésével, nagyon sok szerző egyetért abban, hogy „valamint a nyelvben az élet, s kivált a nép volt főmestere, úgy az elbeszélésben a népmesék modora ragadt meg leginkább lelkében, hogy ő éppoly ösztönszerűséggel sajátította el azok szellemét, mint Petőfi a népdalokéit”.¹⁶⁶

Az ötletekben, sejtésekben kifogyhatatlan Sőtér vetette fel a leghangsúlyosabban az anekdota műfaját is, Jókainak a regény műfajával szemben elkövetett vétségeinek magyarozatára, s Jókai több egyéb jellemzőjét is le tudta vezetni e sejtésből.¹⁶⁷

Így azután, amikor megszületik Nagy Miklós monográfia-igényű és rangú könyve Jókairól, akkor ő már, a Jókai regényírását meghatározóan befolyásoló műfajok egész sorával dolgozhat: a *Nábobról* szólva elsősorban az anekdotát, a *Kárpáthy Zoltán* kapcsán a mesét és a mítoszt, a *Dilógia* egészéhez az életképet és a krónikát, a korszerű magyar regényt építő Jókai rajzához (mindezek mellett) a népmesei elemeket, az eposzt és a különböző újságírói műfajokat tartja elengedhetetlenül fontosnak.¹⁶⁸ Ezen felül – szintén nem előzmények nélkül – felveti Jókai cselekményalkotásában a másodrendű francia romantikus regény (elsősorban Sue) valamint a vásári ponyva hatásának lehetőségét is.¹⁶⁹

*

A Jókai regényíró művészetéről szóló sejtések ezen utóbbi, összefoglaló jellegű, töbttényezős elmélet-jellegű példáival zárom áttekintésemet. Más feladatom nem is maradt, mint megpróbálni értelmezni az összegyűjtött közhelyeket, sejtéseket, illetve feltárni azok összefüggésének rendszerét, megnevezni gyűjtőpontjukat – nem utolsósorban éppen a kései, Nagy Miklós-féle töbttényezős elmélet útmutatásai alapján.

V. Csattanó és zárlat

A szakirodalmi sejtések fentiekben összeállított lajstroma nyilvánvalóan pusztán jelzése lehet annak a látens paradigmának, amelyről beszélni szeretnék. Kétségtelen az is, hogy a summás mondatok formájában megidézett vélekedések a látszólagos merevség helyett sok esetben nagyon kifinomult formában vannak jelen a szekunder szövegek életében. A vizsgálat közben (legalábbis az eddigiekben ez volt a szándékom) nem firtattam a sejtések igazságértékét, noha ilyen irányú kérdések minden esetben feltehetőek lettek volna. Ezért aztán nem foglalkoztam a szakirodalmi vitákkal sem, amelyekben a fenti sejtések közül már nem egy réges-rég elvérzett vagy lekerült a napirendről. A látens paradigma rejtett szűkítésének tárgyalása sem nyugtatott meg affelől, hogy mindig bizonyosan tudhatjuk-e, mire is vonatkoznak az idézett állítások, nem tudhatom olvasatom sok esetben nem volt-e szűkítő, vagy éppen túlzottan általánosító. Ráadásul abban is biztos lehetek, hogy – bár igyekeztem elfogulatlan gyűjtést végezni – nem

¹⁶⁶ LENGYEL, 88. idézi Aranyt. Arany bírálataát lásd: *Arany János összes művei*. XI. kötet. Bp., 1968. 179–185. Lásd még SÓTÉR, 134–136., LENGYEL, 43. stb.

¹⁶⁷ SÓTÉR, 95, 97–98., lásd még DÁVID, 62., LENGYEL, 76.

¹⁶⁸ NAGY Miklós, 125–129., 309., 352.

¹⁶⁹ Uő., 34.

csupán olvasatom, értelmezésem, de maga a gyűjtés is védhetetlenül személyesre sikerülhet csupán. Mindössze affelől lehetek nyugodt, hogy az idézett sejtések léteznek, illetve hogy belőlük lehetséges egy ilyen válogatás.

Mindenesetre úgy látom, hogy a sejtések lajstroma, főként ha – amiként szándékoztam – megfosztjuk értékmozzanataitól, egyetlen, noha hatalmas elméleti és irodalmi holdudvarral rendelkező műfaj leírásaként is olvasható.

*

A látens paradigma rejtett szűkítése arra utal, hogy ez a műfaj az életmű egészében nem azonos fontossággal van jelen. Valószínű, hogy az ún. nagyciklusban szerepe centrális, a többi területeken periférikus jellegű.

Valószínűleg olyan műfajjal van dolgunk, amely a szakirodalomban nem, vagy nem eléggé ismert. Bizonyos viszont, hogy e műfajnak olyan tulajdonságai vannak, amelyeket a fennálló irodalomtörténeti, esztétikai és értékrendszer nem preferál, azokat művészietlennek, sőt művészetellenesnek, sok esetben pedig kifejezetlen művészetlen kivülinek tartja. A műfaj látszólag idegen testet képez a magyar irodalomban, amit a szakirodalom Jókai (minden finomítás ellenére) meghatározó irodalomtörténeti magányosságában rajzol meg. Ugyanakkor azonban olyan műfajról lehet szó, amely ha közvetlenül nem is, de távoli mutációiban az allegorikus, szimbolikus, hangulati telítettség felé mutat (Krúdy).

Az erre a prózai műfajra jellemző narráció elbeszélőjében, időkezelésében, cselekményalakításában: *régimódi*, leírásaiban, nyelvében és terjedelmében: *hatalmas*, világlátásában pedig kifejezetten: *archaikus*. A valóságábrázolás és a fikcionalitás tekintetében nehezen értelmezhető vegyesség jellemzi, a két tényező viszonyát a műveknek egy könnyen megbillenő, alkalmi, a mű elolvasása után azonnal elmúló, de nagyon intenzív valóság-illúziót biztosít. A cselekményekhez fűződő narrátori viszony lélektani, szociális, motivációs síkon felületi, sőt felületes.

A cselekmény hőse a valóságban megszokott embereknél és fiktív környezeténél is magasabbrendű, mintegy átmenet isten és ember között, noha a művekben mindvégig emberként van ábrázolva. A hősök olyan világban mozognak, ahol a természet törvényei mintegy átmenetileg felfüggesztődnek. A bátorság és kitartás (számunkra természetellenes) csodái az ő számukra természetesek. Ráadásul az emberi tapasztalatoknak ellentmondó fenti jelenségek a művekben harmonikusan, hihetően jelentkeznek. A cselekményt minden mozgalmassága ellenére egy olyan nehezen körvonalazható elégikusság és idillikusság jellemzi, amely minden korban megnyugtató békével ajándékozza meg olvasóját. Egészében véve a művek nagyon közeli rokonságot mutatnak a mítosszal, az eposszal, a legendával és a népmesével.

A műfajban van valamiféle alapvető gyermekdedség, valami a vágyteljesítő álmokból és az aranykor-képzetekből. A művek részeikben és sorozatszerűen a kaland alapegységeiből épülnek fel. A már-már részeire hulló cselekményt (ha más nem) a főhős küldetése, feladata tartja össze. A kisebb kalandok, konfliktusok, összecsapások sorozata után általában elkövetkezik a döntő küzdelem, amelyben az isteni attribútumokkal jellemzett jó és az ördögi jellegű gonosz erők csapnak össze, életre-halálra. Akár a jó bukjon el, akár a gonosz, akár mindkettő, a történet vége mindig happy ending: a jó erő felmagasztaltatik. A természet leírására szintén vonatkozik a bipoláris szembeállítás: a leírások mintha a cselekmény részét képeznék. A regények középvilága azonban (a mennyei jellegű jók

és a pokoli gonoszok között) a semlegesség jegyeit mutatja, sőt a két fő harcában részt nem vevő szereplők reális, egyben a természeteshez és a természethez nagyon közelálló jellemzést kapnak. Ezek a szereplők a realizmus szigeteinek tekinthetők a művekben, ám a főhősök természetfeletti tetteit nem árnyalják reflexióikkal, nem csorbítják iróniával. Egészében véve úgy tűnik, mintha a művekben (nyíltan vagy rejtetten) közelebb kerülne egymáshoz az égi és földi világ. Ezen a ponton kell megjegyezni (bár a figyelmes – és *Northrop Frye* műveiben nálamnál jártasabb – olvasónak már nyilván feltűnt), hogy az előző és a jelen bekezdés amellett, hogy összegzik a Jókairól szóló sejtéseket, valójában az *Anatomy of Criticism* fiktív módként illetve mítoszként (*fictional mode*, ill. *mythos*) felfogott és kitágított *romance* fogalmával foglalkozó fejezeteinek legfontosabb passzusait mondják újra.¹⁷⁰

A sejtések és a definíció összecsúsztatását láttam a legalkalmasabbnak arra, hogy bizonyítsam: a sejtések sora, elemenként, az átfogó kategória (ismerete vagy felismerése) nélkül, közel 70 éven keresztül a *romance* szignifikáns jegyeivel egyezően írta le a Jókai-életmű alaptulajdonságait. Frye e tágas és roppant meggondolandó kontextus mellett azonban világosan beszél hatalmas összefoglalásában a *romance*-ról mint prózai műfajról is. Elsősorban (a Jókai által köztudottan sokat forgatott) Scott, valamint Hawthorne, William Morris stb. nevéhez köti a *romance*, regénytől világosan megkülönböztethető és megkülönböztetendő, annál jóval idősebb (ezért sokak által kezdetlegesebbnek tartott) műfaját. A *romance* elsősorban nem központi szituáció körül bonyolódó, hanem lineárisan elmondott cselekményével és realitásra nem törekvő, motiválatlan, egyben a pszichológiai archeítípusok felé mutató és alapvetően allegorikus jellembrázolásával tér el a regénytől és áll szemben vele. (Gondolom a Jókai erényeiről és hibáiról folytatott vitákra most felesleges utalnom.) Frye a *romance*-ot a nagy terjedelmű próza területén a regénnyel azonos rangú műfajnak tartja, egyben annál (arisztokrata hősei ellenére is) jóval forradalmibb, mozgékonyabb jellegűnek (ebben az értelemben – elvontan – politikailag is értelmezhetőnek), még akkor is, ha a korai polgári regény gyakori témája a románcos szemlélet paródiája (*Don Quijote*). Figyelmeztet arra is, hogy a *romance* először mint az újjászületett mítosz lép elő, valamint arra, hogy a *romance* mindvégig szoros kapcsolatot tart a történelmi témával, sőt Frye a legtörténelmibb regényeket *romance*-ként fogja fel.¹⁷¹

Felettből jellemző, hogy Frye a *romance* műfajának rokonságában valamennyi azon műfajt megnevezi, amelyekben a sejtések szerzői Jókainak a regénytől való eltérésének rendszerét vélték meglátni.

Azt mondhatjuk tehát, hogy a szakirodalom kultikus oldala a Jókai-életművet nyíltan és a szó szoros értelmében *szentírás*ként fogta fel, ezenközben viszont a kritikai vonulat, a sejtéseké, mindvégig *regényként* olvasta ugyan a műveket, de (kimondatlanul és rendszertelenül) legtöbb elméleti megállapításaival valójában egy *románc*-jellegű művet írt le. Jókai és a *romance*, mint műfaj összekapcsolásának gondolata egyébként nem csupán a Jókairól vallott észrevételek összegzésével, összekapcsolásával vehető fel. A gondolat ugyanis szinte magától adódik.

¹⁷⁰ Northrop FRYE, *Anatomy of Criticism*. Princeton, 1973. Elsősorban: „Fictional Modes: Introduction” 33–35., ill. „The Mythos of Summer: Romance”, 186–206. A teljesebb megértéshez lásd még a „Glossary” mode, mythos, romance, illetve romantic címszavait 366–367. (A továbbiakban: FRYE.)

¹⁷¹ Lásd FRYE, *i. m.* „Specific Continuous Forms” (Prose Fiction) 303–315., főleg 304–307.

Olyannyira, hogy a románkos történetről több ízben (magyarul is) író Szegedy-Maszák Mihály már fel is vetette Kemény-monográfiájának egy hangsúlyos pontján:

„... különösen feltűnő a különbség Jókai és Kemény regényírása között. Jókai jellemei általában kétkiterjedésűek, mert vagy határozottan előnyös, vagy kifejezetten hátrányos színben tünteti fel őket az elbeszélő. Kemény hitetlennek érzi a jellemek egyértelműségét, ezért nála semleges (sem., sem...), vagy összetett (egyfelől..., másrészt...) összefüggések irányítják a jellemformálást. Könnyű lenne ebből azonnal s egyszerűen a romantika és a realizmus ellentétére következtetni, de ismert tény, hogy a két író közül Kemény értette mélyebben a romantika örökségét, és nagyon is lehetséges, hogy műfaji eltérésről is szó lehet. Angolul legalábbis a XVIII. század vége óta különbséget szokás tenni „romance” és „novel” között, és elképzelhető, hogy e szavakkal olyan elbeszélő hagyományok ragadhatók meg, amelyek feszültsége az egész európai irodalom fejlődését áthatotta.”¹⁷²

A romantikus regényíró Jókai helyett tehát szerencsésebb egy olyan Jókaira is figyelniük, akire talán (a retorikai szabályrendszer mellett lásd jelen dolgozat II. fejezetét) a romance (ill. magyarítva), a románkos történet, az epikus román konvenciói gyakorolták a legnagyobb hatást. Romantikusságáról vagy nem-romantikusságáról e helyen most csak annyit, hogy (amint arra Fenyő István már rég felhívta a figyelmet¹⁷³) az elméletírókat állítólag egyáltalán nem tanulmányozó Jókai 1862-ben, *Az új földesúr* írásakor éppen Hugh Blair 1783-as híres *klasszicista* esztétikáját, a *Lectures on Rhetoric and Belles Lettres*-t helyezi el a hős, Garamvölgyi Ádám dolgozószerzőjében, a méhesben.¹⁷⁴ Az 1825 óta (legalábbis részleteiben) magyarul is ismert műből – úgy tűnik – a nyelvhasználat és a közmegegyezés ízlést formáló erejének (ha tetszik: az *egyidejű hatás* rangjának) kérdésében valószínűleg maga Jókai is tanulhatott.

Visszatérve: Jókai és a románkos történet lehetséges kapcsolatát felvetve korántsem állítom, hogy a Jókai-mű megváltozik, ha a továbbiakban megpróbáljuk nyíltan románkos történetként olvasni. Még csak azt sem javaslom, hogy próbáljuk valamiként ebben az esetben valami *újként* olvasni. Noha ennek lehetősége természetesen fennáll, tudnunk kell (ahogy Frye maga is figyelmeztet), hogy tiszta formában egyetlen műfaj, így a románkos sem létezik. Ebben az esetben pedig újra a régi hibába, az eltérések regisztrálásának és lajstromozásának hibájába eshetnénk. (Ezzel együtt kérdéses számomra, hogy lehetséges-e egyáltalán valamiféle szöveget *nem* valamiként olvasni.) Mindazonáltal amennyiben egyáltalán felmerül annak a lehetősége, hogy a Jókai nevű szerző esetleg nem (elsősorban) regényíró, hanem románkos író is volt (főként a nagyciklusban), akkor nem tűnik célszerűnek kizárólag regényírói defektusaival bíbelődni, s főként nem (ezeken elrettenve) lemondani róla. (Ezzel persze újra csak Frye-t parafrazálok.)¹⁷⁵ Csupán azt állítom tehát, hogy amennyiben a továbbiakban esetleg szem előtt tartható a *retorika* és a *románkos történet* konvenciórendszere is, akkor Jókai olvasásunk gazdagodhat, esetleg újraéledhet.

Quod est demonstrandum.

¹⁷² SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Kemény Zsigmond*. Bp., 1989. 29–30., a románokról lásd *Uő*, i. m. „Elbeszélő művek jelentésrétegei” c. fejezet (42–97.), főként 88–96., rövid, tájékoztató irodalommal, valamint *Uő*, „A regény, amint írja önmagát”, 5–34. „Az elbeszélő szövegek rétegei” c. fejezet.

¹⁷³ FENYŐ István, *Az irodalom reszpublikájáért (1817–1830)*. 1976. 123.

¹⁷⁴ Lásd: *Az új földesúr*. Jókai kritikai kiadás 13. kötet. Bp., 1963. 17.

¹⁷⁵ FRYE, 305.

Mindez persze egyelőre mégsem bizonyítás, hanem csupán egy ötlet felvetése: *sejtés*, ha tetszik a további tennivalók egy lehetséges irányának kijelölése. Alapossabban megismerendő tehát a románcos történet konvenciórendszere és története, mint egy lehetséges történeti poétikai horizont. Feltárandók a Jókai-szövegek explicit poétikai kijelentései (előszavak, ars poeticák, visszatekintések stb.), és ennek kapcsán felteendő az a kérdés, hogy bizonyítható-e filológiailag a műfaji, retorikai előírások és a mű közötti esetleges genetikus kapcsolat. Megvizsgálandó az a kérdés, hogy kiolvashatók-e a románcos történet konvenciói bizonyos primer irodalmi szövegekből – a magyar irodalomban csakúgy, mint a nyugat-európai nyelveken. Végül pedig egész egyszerűen igazolandók azok a sejtések, amelyeknek rendszerbeli középpontjaként a retorikusan és hatásközpontúan kezelt románcos történetet próbáltuk megjelölni. Azt hiszem, ezt az igazolást a *per definitionem* igazolhatatlan *értelmezés*, illetve az új szempontokat is érvényesítő értelmezések, interpretációk sora végezheti majd el a legmegnyugtatóbban.

László Szilasi

ERAHNUNGEN

(Das latente Paradigma der kontrollierbareren Aussagen in der Jókai-Fachliteratur)

Die unkontrollierbar lobende und kultische Sprache benützende Fachliteratur zu Jókai trägt auch verborgene Hürden und kontrollierbare Aussagen. Das latente Paradigma formuliert Vorwürfe: es sammelt solche Elemente, die – am west-europäischen realistischen Roman des XIX. Jahrhunderts gemessen – in dem Jókai-Text als Fehler qualifiziert werden können. Die Gattungsvorschriften des Romans verletzt Jókai mit konsequenter Systematik: im Hintergrund der durch das latente Paradigma aufgelisteten Fehler steht die Akzeptierung der Konventionen einer latenten Gattung.

Die Handlungen der Jókai-Romane schalten die Gesetze der Natur vorübergehend aus, aber diese, den menschlichen Erfahrungen widersprechenden Erscheinungen treten plausibel in den Vordergrund in den Werken. Die Haupthelden sind der Wirklichen und deren fiktiven Umgebung übergeordnet. Die Werke werden aus den Grundelementen des Abenteuers aufgebaut. Die in ihre Details zerfallende Handlung hält die Sendungskraft, die Botschaft des Helden zusammen. Nach der Reihe der kleineren Abenteuer tritt endlich der entscheidende Kampf ein, wo die mit göttlichen Attributen gekennzeichneten guten und teuflischen bösen Kräfte miteinander zuletzt kämpfen. Das Ende der Geschichte ist immer ein riesen Happy Ending: die gute Kraft wird gehuldigt. Trotz der Bewegtheit ist für die Handlung Elegie und Idylle charakteristisch. Die Texte zeigen nahe Verwandtschaft mit dem Mythos, Epos, mit der Legende, mit dem Volksmärchen und Träumen, in denen die Wünsche in Erfüllung gehen.

Das latente Paradigma legt solche Momente frei, die in die Richtung der prosaischen Romanze lenken: sie sind deckend mit dem von Northrop Frye in „Anatomy of Criticism“ behandelten Begriff der „Romanzen“, den er als fiktiven Modus, oder Mythos versteht. Mit der Berücksichtigung der latenten Gattung der romanzenhaften Geschichte können unsere Lesearten Jókais Werke bereichern, gleichfalls gelangen wir zu seinen Konventionssystemen und zu den Quellen seiner Poetik näher.

A Zrínyi testvérek az Ismeretlenek Akadémiáján (Velencei karnevál)

„...Az ő farsangi sok ezer maszkarájok, bolondságok; mely álorcák alatt mind országos, titkos jó és gonosz dolgok, mind privatus embereknek, úr, pap, barát és község szörnyű paráznaságai mennek végbe, noha ennek egyéb üdőben is szemérem nélkül való szabadsága van az avval kereskedni szabadított kurvákkal... Látván, hogy sereggel gyúlt körülöttem a bámészködő nép a magyar köntös miatt, francia köntösben öltözém és a farsangot ott töltém, mely bizony elég bolondság volt, bárcsak Páduát jártam volna meg.”¹

Így emlékezik meg fél évszázad múltán Bethlen Miklós 1664–65 telén tett velencei kirándulásáról. A víg karneváli forgatagba gyászos halotti torról érkezik az ifjú főúr, s amint a Zrínyi Miklós haláláról adott novellisztikus beszámolója több szinten élő és értelmezendő üzenetet hordoz, úgy a velencei farsangolásról remekbe kerékített elbeszélése is szuggesztív jelképekkel terhelt, élményt és interpretációt egymásba szövő szöveg. Felfejtéséhez maga a szerző adja a kulcsot egy 1675-i röpiratában: Zrínyi Péter megbízásából érkezett a Köztársaságba, s „különféle fejedelmek követeivel, azok között a francia udvaréival is érintkezésben valék.”²

Meglehet tehát, sőt több mint valószínű, hogy valóban francia ruhába öltözött, s ahelyett, hogy a padovai egyetemet jó peregrinus módjára felkereste volna, karneváli álorcában asszisztált a rózsafüzért morzsoló Lucietta hasán vitézkedő Istvándi István protestáns botránkozásához, majd csúfos felsüléséhez, de a tény tény marad: az erdélyi kancellár fia a franciákkal konspiráló Zrínyi Péter ágenseként szövögette a majdan a Wesselényi-összeesküvésbe torkolló mozgalom szálait.³ Ötven év múlva súlyos önváddal tekint vissza Sodoma-béli víg napjainak folyására, s uralkodó jelkép szintjére emelve a kurvázkodást, *fornication*nak, paráználkodásnak (a kor jelképrendszerében: idegen istenek imádásának, ország- és nemzetáruló üzekedésnek) tartja, és ítéli meg politikai küldetését.⁴

¹ BETHLEN Miklós, *Élete leírása magától. Kemény János és Bethlen Miklós művei*. Kiad. V. Windisch Éva. Bp., 1980. 605.

² Bethlen Miklós levele a száműzött protestáns prédikátorokhoz. Bethlen Miklós levelei (1657–1698). S. a. r. Jankovics József. II. (Régi Magyar Prózai Emlékek, VI/2), Bp., 1987. 1162–1163.

³ Bethlen Miklós szerepéről a Zrínyi halála utáni titkos tárgyalásokban I. KÖPECZI Béla, *Franciaország, a birodalom megmentője és a kereszténység bajnoka. Magyarok és franciák*. Bp., 1985. 59. VÍZI Katalin, Bethlen Miklósról vonatkozó adatok Gremonville bécsi francia követ leveleiben. *Zrínyi-dolgozatok*. III. Szerk. KOVÁCS Sándor Iván. Bp., 1986. 20–25. BENE Sándor, „*Lacrymae Hungaricae*” – a Zrínyi Miklós halálára Londonban kiadott gyászversok. *Angol életrajz Zrínyi Miklósról*. Szerk. KOVÁCS Sándor Iván (Zrínyi-könyvtár. II.) Bp., 1987. 355–368.; JANKOVICS József jegyzetei: *Bethlen Miklós levelei*. I., id. kiad., 602–611.

⁴ Részletesen kifejtve: BENE Sándor, *Politika és pornográfia – Bethlen Miklós Velencében*. A Célh, 1990. 3., 9–13. Az *Önéletrajz Velence-leírásáról* l. még KOVÁCS Sándor Iván, *Szakácmesterségnek és utazásnak könyvecskéi*. Bp., 1988. 174–176. Bethlen eltávolodásáról a mainzi-francia külpolitikai orientációtól l. JANKOVICS József jegyzetét Bethlen Miklós 1670. október 13-i, apjához írott leveléhez: *Bethlen Miklós levelei*. I., id. kiad. 646.

Ám a keserű következtetés levonásáig, politika és pornográfia jövőbe mutató párhuzamba állításáig csak a „hütlén szerető” franciákban való sorozatos csalódások után jut majd el. Ott és akkor, Sodoma-Velencében, Európa csillogó bordélyházában gondtalanul élt megbízója kitűnő kapcsolatrendszerével: Zrínyi Péter gondolása otthonosan kalauzolja, „minden velencei uraknak, idegen követeknek és a legszebb kurváknak” házai között, „rendszerént való szállásad gazda-asszonya” pedig kiváltképp kínálja minden rendű és rangú, „ha akarom, szűz hálótársakkal is”. A lagúnák csillanó tükrében, a jelképes és valós kurtizán-szállások rejtékén persze nyoma vész – szándékoltan – e kapcsolatok közvetítőinek és ágenseinek, a császári porkolábokra ennyi év múltán sem tartozó neveknek és adatoknak. Éppen azoknak, amelyek számunkra is értékesek lehetnének, hiszen Zrínyi Miklós és Péter politikai programjának és propagandatevékenységének nemzetközi beágyazottságáról, a török ellen mozduló európai politikához való ezerszálú kötődéséről adhatnának számot.⁵

Amit erről tudunk, az mindmáig kevés, a jéghegy csúcsa, akkor is, ha ezúttal csak egy szintérre, a Zrínyiek legfontosabb diplomáciai, kereskedelmi és kulturális háttérjére, a Velencei Köztársaságra összpontosítjuk figyelmünket.

Csapodi Csaba, majd Király Erzsébet és Kovács Sándor Iván dokumentumközlései feltárták a Zrínyiek 50-es és 60-as évekbeli hivatalos, szenátusi kapcsolatainak történetét, felhívták a figyelmet a Zrínyi család velencei ágának szerepére.⁶

Ismerjük a gazdasági kapcsolatok jelentőségét, a Buccari (Bakar) kikötőjén keresztül bonyolított tengeri kereskedelem volumenét, Velence érdekeltségét a Zrínyiek gvozdzanski (Gvozdzanska) és kosztajnicai (Kosztajnica) ezüstmányáiban.⁷ Tudjuk, hogy 1664 tavaszán a Zrínyi fivérek velencei ügynöke, Alessandro Moro kereskedő közvetítette XIV. Lajos francia király oly sok vádaskodásra okot adó 10 000 aranyas gyorssegélyét Zrínyi Miklósnak,⁸ s a levelezés során már ekkor felmerül egy Buccariban partra szállítandó francia expedíciós sereg ötlete.⁹

Az 1660-as évek, s különösen az 1663–64-i magyarországi török háború időszaka a török ellen idestova két évtizede (1645 óta) tengeri háborút folytató

⁵ Az utóbbi évek során a nemzetközi és hazai szakirodalomban publikált számtalan új részeredmény csak gazdagította-kiegészítette, de nem módosította az R. VÁRKONYI Ágnes által alapvető tanulmányában (*Török világ és magyar külpolitika. Magyarország keresztútjain.* Bp., 1978. 175–229.) felvázolt összképet. L. még Uő., *A Század főnixje. Pelikán a fiaival.* Bp., 1992. 155–181.

⁶ A velencei kapcsolatrendszer kutatásának jelentőségéről: R. VÁRKONYI Ágnes, *Reformpolitika Zrínyi mozgalmában.* ItK 1987–88. 134. A dokumentumkiadások: CSAPODI Csaba, *Kiadatlan Zrínyi-levelek.* ItK 1962. 639–657., 740–756.; KIRÁLY Erzsébet–KOVÁCS Sándor Iván, *A Velencei Állami Levéltár Zrínyi-dokumentumaiból 1665–1668. Zrínyi-dolgozatok.* III., id. kiad. 26–40. A velencei Zrínyi-ágról: Giovanni DE PELICRINI, *A Zrin vagy Sárin grófok családja. Történelmi genealógiai adalékok. Zrínyi-dolgozatok.* IV. Szerk. KOVÁCS Sándor Iván. Bp., 1987. 255–268.; FLORIO BANFI, *Az utolsó Zrínyi.* Hadtörténelmi Közlemények, 1935. 101–106. Gazdag dokumentációra alapozott új áttekintés: JÁSZAY Magda, *Velence és Magyarország.* Bp., 1990. 288. skk.

⁷ Vera ZIMÁNYI, *L'attività commerciale dei conti Zrínyi nel secolo XVII, i loro rapporti con Venezia. Venezia e Ungheria nel contesto del barocco europeo.* A cura di Vittore BRANCA, Firenze, 1979. 409–419. A bányák hasznosításáról MIROSLAV KURELAC, *„Illyricum hodiernum” Ivana Lučića i ban Petar Zrinski.* Zbornik Historijskog instituta Jugoslavenske akademije, 6. 1965. 149–150.

⁸ *Zrínyi Miklós összes művei.* II. *Levelek.* kiad. CSAPODI Csaba–KLANICZAY Tibor. Bp., 1958. 351., 353–356.; HÉJGAS Eszter, *Magyarország 1663–64-ben, francia diplomáciai jelentések tükrében.* ItK 1987–88. 193–202.

⁹ *Dispacci del sig. Antonio Negri segreto inviato alla Dieta di Ratisbona.* Archivio di Stato di Venezia, Dispacci al Senato, Germania, filza 124 bis, n. 26 (1664. április 22.).

Velence szempontjából a nagy lehetőségek évada: a pápai állam, valamint a francia udvar, egyes német fejedelemségek és a magyar rendek által szorgalmazott európai törökellenes koalícióhoz kapcsolódva egy új kereszteshadjárat ideológiai háttérét és katonai támogatását aknázhatná ki Égei-tengeri szupremációjára megszilárdítására. Nem csoda, hogy éppen a Serenissima biztosít terepet a Zrínyiek titkos diplomáciája számára.

Zrínyi Miklós itt veszi fel a kapcsolatot De Bonsy püspökkel, a francia követtel (korábban Vitnyédy is a városban ismerkedett meg Gremonville lovaggal, aki a napkirály bécsi követeként fontos szerepet játszik majd az összeesküvőkkel való közlekedésben), s itt folytatják a titkos tárgyalásokat Frangepán Katalin és Bethlen Miklós is.¹⁰ Kerítők, kereskedők, politikusok – vessünk egy pillantást a többi rokon foglalkozásra is.

Zrínyi Miklós könyvtárának legnagyobb hányadát a velencei kiadványok képviselik, melyek között különösen nagy súllyal szerepelnek a francia politikai orientációt támogató, esetenként – mint például Maiolino Bisaccioni esetében – francia politikai irodalmat fordító és kommentáló szerzők.¹¹ A *Bibliotheca Zriniana* új katalógusának összeállítói valószínűsítik két rangos velencei könyvkereskedő és kiadó, Marco Ginammi, illetve a horvát *Sirenát* nyomtató, Zammeria Turrini személyes ismeretségét a Zrínyi családdal.¹² Zrínyi Miklós lírai költészetének monográfusa figyelt fel az ugyancsak francia kötődésű Vittorio Siri *Mercurio* c. kortárs történeti munkáját illusztráló velencei rézmetsző, Gianjacopo Piccini szerepére. A *Mercurio* címlapképéről vette a mintát Subarich György a magyar *Syrena* díszítéséhez, majd Zrínyi Péter (esetleg a Sirit a „Nádori emlékirat” szerint személyesen ismerő bátyja közvetítésével) immár magával Piccini mesterrel dekoráltatja fordítását. (Itt jegyzem meg, a „Nádori emlékirat” Sirere vonatkozó passzusa, a jelenkor-történet és a modern propaganda jelentőségét és technikáit illető tájékozottsága és tudatossága okán, külön tanulmányt érdemelne. Nem ártana összevetni a Zrínyi költői és prózai műveiből kibontakozó *fama* és *gloria* kategóriák többrétű értelmezésével!)¹³

¹⁰ Velence helyzetéről és (kihasználatlanul maradt) lehetőségeiről a török elleni európai koalícióban: Ekkehard EICKHOFF, *Venezia, Vienna e i turchi. Bufera nel Sud-Est europeo 1645–1700* (átdolgozott és bővített kiadás). Milano, 1991. 181–184. Vitnyédy és Gremonville velencei ismeretségéről I. Gremonville levelét XIV. Lajosnak, kiadva: *Acta conurationem Petri a Zrinio et Francisci de Frankopan nec non Francisci Nadasy illustrantia*. Ed. Valtazar Bogišić (Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium, XIX.). Zagabriae, 1888. 7.; a Zrínyiek velencei diplomáciai tevékenységére vonatkozó iratok egy része ui. 223–249. A velencei titkos tárgyalásokról SZÉCHY Károly, *Gróf Zrínyi Miklós*. V. Bp., 1902. 136–160., 192–200.; KLANICZAY Tibor, *Zrínyi Miklós*. Bp., 1964. 788–790., 794.; Jean BÉRENGER, *Francia–magyar kapcsolatok a Wesselényi-összeesküvés idején 1664–1668*. Történelmi Szemle, 1967. 275–291.; EICKHOFF, 1991. 340.

¹¹ KLANICZAY Tibor, *Zrínyi, Velence és az államrezon irodalma. A múlt nagy korszakai*. Bp., 1973. 353–363.; Uő., *Zrínyi helye a XVII. század politikai eszméinek világában. Pallas magyar irodékai*. Bp., 1985. 153–211.; MONOK István, *Zrínyi Miklós, a könyvgyűjtő*. ItK 1987–88. 176.

¹² HAUSNER Gábor–MONOK István–ORLOVSKY Géza, *A Bibliotheca Zriniana története. A Bibliotheca Zriniana története és állománya*. Szerk. KLANICZAY Tibor (Zrínyi-könyvtár, IV). Bp., 1991. 25–26.

¹³ Piccini és a Zrínyiek kapcsolatáról: KOVÁCS Sándor Iván, *A lírikus Zrínyi*. Bp., 1985. 96–100. A „Nádori emlékirat” Zrínyi és Siri ismeretségéről: *Zrínyi Miklós összes művei*. II. Levélek. Id. kiad. 191. A „Nádori emlékirat” publicisztikai jelentőségéről: KLANICZAY, 1964. 520–524.; Lajos HOFF, *Die Ungarische Publizistik in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts*. *Laurus Austriaco-Hungarica. Literarische Gattungen und Politik in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts*. Hrsg. Béla KÖPÉCZI und Andor TARNAL. Bp.–Wien, 1988. 48–49.

Számottevőek a Zrínyiek velencei diplomatákhöz fűződő személyes kapcsolatai.¹⁴ Klaniczay Tibor Zrínyi-monográfiájában már bőségesen merített a császárvárosban egymást váltó Gian Battista Nani és Alvise Molin szenátusi jelentéseiből, amelyek a Zrínyi Miklóssal való állandó érintkezésről tanúskodnak.¹⁵ Az információcsere a másik oldalon is kimutatható. Zrínyi könyvtárában megtalálhatóak Nani párizsi és bécsi követségének összefoglaló relációi.¹⁶ A két irat kitüntetett jelentőségű helyet foglal el a kor diplomáciájában. A bécsi reláció az 1658-i császárválasztásról, a német fejedelemségek franciabarát Rajnai Ligájának születéséről ad összefoglalót (a Liga elnöke, János Fülöp mainzi választófejedelem, köztudottan a török elleni európai koalíció egyik fő szervezője volt). A párizsi jelentés a pireneusi béke megkötése (1659) után rögtön Közép-Európa és a mediterráneum felé forduló Mazarin-i politika dokumentuma: Nani tárgyalásai nyomán francia expedíciós flotta indul az Égei-tengerre, Velence megsegítésére.¹⁷ (Maga Gian Battista Nani – ez sem érdektelen momentum – ezekben az években a Serenissima hivatalos történetírója.)¹⁸

A szoros együttműködést Zrínyi Miklós növekvő politikai súlya, tekintélye mellett egy sajátos szempont is indokolja. A Köztársaságnak évszázados, s a kandiai háború idején ismét különösen erős félelme a szárazföldről, Friuli felől érkező török támadás.¹⁹ A hírközpontként is rendkívül fontos bolognai Illír–Magyar Kollégium rektora, Juraj Pogledić jegyzi fel a Kollégium *Annales*-ébe, 1654-ben: Zrínyi Péter, a Wesselenyi-mozgalomban később még jelentős szerepet játszó Franjo Berislavić kíséretében, az egész nagybőjtöt Velencében töltötte.²⁰ A horvát kutatásokból tudjuk: megbeszélései a Velencével kötendő védelmi szövetségről, a Köztársaság oltalmának megszerzéséről folytak. Cserébe Zrínyi Péter Lika területén megelőző támadást, valamint Buccari kikötőjéből Ragusáig és Perastáig indított akciót ajánlott, amennyiben a török offenzívát készít elő a dalmáciai velencei erők ellen.²¹ A Köztársaság nyilván nagyobb garanciát látott határainak védelmére Zrínyi Péterben, aki saját birtokait is védte volna a török ellen, mint Auerspergben, a károlyvárosi főkapitányban, aki egyébként végig szálfka volt a

¹⁴ E kapcsolatok történetére l. Filippo NANI-MOCENIGO, *Intorno a Niccolo e Pietro fratelli Zdriny*. Venezia, 1907.

¹⁵ KLANICZAY, 1964. 635–642., 792–797.

¹⁶ Giovanni Battista NANI, *Che e quanto ha potuto dare di relatione al Senato [...] nel ritorno fatto dall'ambasciata straordinaria di Francia l'anno 1661. Uő., Ch'e quanto [...] ha potuto riferire al Senato nel ritorno dall'ambasciata straordinaria di Vienna dalla quale s'incamino nel ritorno che faceva verso Venetia l'anno 1660 a quella di Parigi*. Bibliotheca Zriniana. Id. kiad. 341. (431 Ms-NSB R 3587).

¹⁷ EICKHOFF, 1991. 167–172.

¹⁸ Sergio BERTELLI, *Storografi, eruditi, antiquari e politici. Storia della letteratura italiana*. Direttori E. Cecchi e N. Sapegno. V. Il Seicento. Milano, 1967. 330.

¹⁹ Paolo PRETO, *Venezia e i turchi*. Firenze, 1975. 25–66. Giovanni Sagredo szó szerint érti, amit Zrínyi Miklós haláláról beszámolv a Szenátusnak ír: „Nagy szerencsétlenség érte a Köztársaságot, mert elvesztette határainak jeles védelmezőjét.” Kiadva: *Die Relationen der Botschafter Venedigs über Deutschland und Österreich im XVII. Jahrhundert*. II. Hrsg. Joseph FIEDLER (Fontes rerum Austriacarum, II/26). Wien, 1867. 110. Nem véletlen, hogy Zrínyi-Újvár jelentőségét a velencei közvélemény oly nagyra értékelte – a sokat vitatott vár „nemzetközi koordinátáiról” l. R. VÁRKONYI, 1987–88. 139.

²⁰ *Annali del Collegio Ungaro-Illirico di Bologna 1553–1764*. A cura di Maria Luisa ACCORSI e Gian Paolo BRIZZI. Bologna, 1988. 121.

²¹ Antun VUČETIĆ, *Un'escursione di Pietro Zrin in Dalmazia nel 1654*. Nuovo Archivio Veneto, N. S., XXVI. (1913), 162–196. A Habsburg udvar kémhálózatának szemet is szűrt a Zrínyiek gyakori velencei utazása, vö. V. WINDISCH Éva, *Feljelentés Zrínyi Miklós ellen*. ltk 1954. 319–322. L. még: 82. j.

Zrínyiek szemében is, hiszen katonai autonómiájukat korlátozta a területen. (Családi okok is közrejátszottak: Wolfgang Auersperg, Porcia herceg embere, Zrínyi Péter apósát, Frangepán Farkast váltotta tisztében.)²²

A 60-as évek elejétől Bécsben működő velencei követ, Giovanni Sagredo ugyancsak kitűnő kapcsolatokat épített ki a Zrínyiekkel, különösen Miklóssal. Nem véletlen, hogy kulcsregénye, az *Arcadia in Brenta*, éppen Zrínyi Ádám könyvei között maradt fenn.²³ 1665-i összefoglaló relációját gyakran idézi a szakirodalom,²⁴ hatalmas kéziratkötetekre rúgó napijelentései azonban, tele Zrínyiről szóló hírekkel és tőle származó iratokkal, a mai napig a velencei Archivio di Stato-ban hevernek, jórészt feldolgozatlanul.²⁵ Hasonló a helyzet *Memorie storiche de' monarchi ottomani* c. műve kiadatlan maradt második részével,²⁶ valamint a Museo Correr könyvtárában őrzött hagyatékával, amelyből mindössze három Zrínyi Miklós-levelet publikált Csapodi Csaba,²⁷ holott a kísérő iratok legalább ilyen fontosak: fényt vetnek a követ rendkívül kiterjedt információs hálózatára.

Hosszabb tanulmányban dolgoztam fel a Velencei Köztársaság regensburgi „titkos küldöttjének”, a Sagredo alárendeltségében dolgozó Antonio Negrinek a Zrínyieket érintő jelentéseit.²⁸ Az innen kiemelt, eddig ismeretlen (Kanizsa ostromával kapcsolatos) Zrínyi Miklós-leveleknél, vagy Wassenhoven hadmérnök végre előkerült naplójánál²⁹ azonban itt is gyümölcsözőbb volt a jelentések Zrínyi Péter regensburgi küldetésére vonatkozó utalásainak és a magyarországi információk áramlásának vizsgálata. Kiderül belőlük, a Kanizsa ostroma melletti agitáción túl a bán öccsének külön feladata volt: részben a mainzi választóval, János Fülöppel való kapcsolattartás, részben – a Miklóssal együtt fogalmazott emlékirat átadásával – diplomáciai akció a károlyvárosi főkapitányi tisztt megszerzésére (a mainzi és a szász választók mellett az óhajt érthető okból támogatta a velencei ágens is), részben pedig a nemzetközi sajtó „célirányos” információkkal való ellátása.

A közvélemény befolyásolására, Zrínyiek és az általuk képviselt érdekkörök mellé állítására folytatott széleskörű propagandakampánynak számos elszórt

²² MARGALITS Ede, *Zrínyi Péter és Frangepán Katalin*. Bp., 1897. 6–8., 24.

²³ KLANICZAY, 1964. 696. *Bibliotheca Zriniana*. Id. kiad. 429. (659 – BZ 243). A regény jelentőségéről, ideológiai háttéréről Claudio VARESE, *Teatro, prosa e poesia. Storia della letteratura italiana*. V. Id. kiad. 713–716., Giorgio SPINI, *Ricerca dei libertini*. Firenze, 1983. 259., Alberto ASOR-ROSA, *La narrativa italiana del Seicento. Letteratura italiana*. III/2. Torino, 1984. 744.

²⁴ JÁSZAY, 1990. 300–301.

²⁵ Sagredo jelentései 1867-ben a villafrancai szerződés értelmében (a többi német-osztrák érdekeségű relációval együtt) átkerültek Bécsbe (itt látta őket WEBER Arthur, aki ki is adta belőlük a Zrínyi haláláról szóló beszámolót: *Sagredo Zrínyi Miklós haláláról*. Századok, 1913. 221–223.), ahonnan csak az első világháború után szállították vissza őket Velencébe. Mai jelzetük: Archivio di Stato di Venezia, Dispacci al Senato, Germania, filze 118–125. Az anyagot részben hasznosította NANI-MOCENIGO, 1907. és BÉRENGER, 1967. Magyar szempontú módszeres feldolgozása még várat magára.

²⁶ Giovanni SAGREDO, *Memorie storiche de' monarchi ottomani*. II. Museo Civico Correr di Venezia, ms, P.D. 342 c. IV.

²⁷ CSAPODI, 1962. 745–748.

²⁸ BENE Sándor, *Zrínyi-levelek 1664-ből*. ItK 1992. 225–242.

²⁹ BENE Sándor, *Adalékok Zrínyi Miklós téli hadjáratának történetéhez*. Somogy, 1993. 4. sz. 54–58.

dokumentumát regisztrálta Európa-szerte az eddigi kutatás;³⁰ azonban ez sehol sem volt olyan tudatos, közvetlenül irányított és teljes skálán kibontakozó, mint éppen a Velencei Köztársaságban. Erre éppen a hírverés által leginkább érintettek egyike, Lipót császár udvari történetírója, Galeazzo Gualdo Priorato hívja fel az „ellentábor” prominens képviselőjének, Raimondo Montecuccolinak figyelmét egy 1665. október 23-i levelében, ti. hogy a Zrínyiek különösen Velencében (és Franciaországban) terjesztik nagy sikerrel nézeteiket.³¹ Próbáljuk meg felvázolni, milyen csatornákon, milyen formában tették ezt!

Vizsgálандó anyagként, első lépésben – s a propaganda első, „alsó” szintjén is – a rendszeres, nyomtatott sajtó kínálkozik. Velencében, a 17. század folyamán végig az *avvisi manoscritti* jól bevált útján tájékoztatták a politika iránt érdeklődő polgárokat és kereskedőket: a szenátus titkárságára szerte Európából állandó levelezőktől (többnyire kereskedőktől) és velencei diplomaták mellé beosztott ágensektől érkező híreket a titkárok „megszűrték”, összeszerkesztették, majd kéziratok formában sokszorosították, és köztereken felolvasták, illetve kifüggesztették.³² Nem véletlen azonban, hogy éppen a magyarországi törökellenes háború előkészítése idején történik az első kísérlet a nyomtatott hetilap megindítására. Az 1661 és 1666 között hetente megjelent unikumnyomatványoknak egyetlen sorozata maradt fenn: a firenzei Biblioteca Nazionale Magliabecchi-gyűjteményének kézirat-kötetei között.³³ A frissebb olasz sajtótörténeti munkákban említése is ritka, utolsó fellapozója 1942-ben vette kézbe, azóta órá szokás hivatkozni.³⁴ Holott feldolgozásra érdemes anyag: a különböző európai udvarok mellé „akkreditált” levelezők híreit egymással ellenőrizve – összevetve közlik, „Dalmazia”, „Vienna” és „Ratisbona” cím rovata pedig természetesen bőven tartalmaz magyar vonatkozású, illetve Magyarországról származó híreket. A Zrínyiek (Miklós halála után pedig Péter) több utat is találnak saját maguk „kiszervezésére”. A tendenciózus információtovábbítás egyik csatornája a diplomácia. A Zrínyi Péter, majd Wassenhoven által Regensburgba vitt híreket és Zrínyi Miklós-leveleket feltehetőleg Antonio Negri juttatja el a gazetta összeállítóinak.³⁵

³⁰ A kampány összefoglaló értékelésére hosszabb dolgozatban tettem kísérletet: BENE Sándor, *Egy kultusz születése – a Zrínyiek propagandatevékenysége az 1660-as években*, doktori disszertáció kézirat. Rövid tartalmi kivonata: Sándor BENE, *Note per un saggio sulle lacune nella storia del „culto di Zrínyi”*. *Contributi*. Ed. Giulio Cesare Carloni (Quaderni Italo–Ungheresi, 10), Bologna, 1991 (a), 13–17.

³¹ Priorato levelének részlete: Raymund MONTECUCCOLI, *Ausgewählte Schriften*. Hrsg. V. A. VOLTZÉ. I. Wien, 1899. LXXIV–LXXV. A levél fontosságáról l. Peter MORAW, *Kaiser und Geschichtsschreiber um 1700*. II. Galeazzo Gualdo Priorato. *Welt als Geschichte*, 1962. 3–4., 186., A francia vonatkozásokra itt nem térek ki, l. erről KÖPECZI, 1985. és BENE, *Egy kultusz születése*, id. kézirat.

³² Ugo BELLOCCHI, *Storia del giornalismo italiano*. III. Bologna, 1975. 66–71. Hans J. KISSLING, *Venezia come centro di informazione sui turchi. Venezia, centro di mediazione tra oriente e occidente*. A cura di Hans Georg BECK. I. Firenze, 1977. 99–109.

³³ Biblioteca Nazionale Centrale di Firenze, Codici Magliabecchiani, classe XXV, voll. 740., 742., 743.

³⁴ Roberto SACCARDO, *La stampa periodica veneziana fino alla caduta della Repubblica*. Padova, 1942. 5. skk. Vö. BELLOCCHI, 1975. 66., Valerio CASTRONOVO–Giuseppe RICUPERATI–Carlo CAPRA, *La stampa italiana dal Cinquecento all’Ottocento* (La storia della stampa italiana, I). Roma–Bari, 1976. 40. Az anyag ismertetését l. BENE, 1992. 229–230.

³⁵ Analóg esetek alapján valószínűsíthető, vö. BENE, 1992. 226–229. Az újság mintegy tíz nap – két hét késéssel hozza regensburgi hírei között a Negritől származó információkat: pl. az 1664. március 1-jei szám (i. h., 742. 9v) hírei egybevágnak Negri február 12-i jelentésével (i. h., n. 8), a március 22-én közöltek (i. h., 742. 15r–v) a velencei ágens március 11-i levelét visszhangozzák (i. h., n. 15) stb. A konkordancia elkészítése a további kutatások feladata lesz – akárcsak Sagredo jelentéseinek esetében, vö. 37. l.j.

Tudósítást olvashatunk természetesen az 1664 áprilisától novemberéig Velencében időző Frangepán Katalin és fia, Zrínyi János Antal programjáról.³⁶ A császárvárosból – ezt Gualdo Priorato említett leveléből tudjuk – egy Baldissera nevű velencei ügynök „szórnja meg” a sajtót a horvát bán nézeteit tükröző hírekkel és kommentárokkal. Bizonyítékunk nincs, de könnyen lehet, hogy dokumentumait nemcsak közvetlenül, hanem közvetett úton, Sagredo titkárságáról is gyűjtötte (pl. Wesselényi Ferenc nádor leveleit) – a nádortól származó írások találhatóak ugyanis a velencei követ kéziratok hagyatékában is.³⁷ A szerkesztők hivatkoznak Zrínyi Péter Buccariból érkező kereskedőinek híreire,³⁸ Miklós hírcsatornáját pedig titkáranak és udvari papjának, Marcus Forstallnak a Zrínyi-genealógiával együtt fennmaradt iratanyagából restaurálhatjuk: csáktornyai várnagya, Giacomo Morbidelli továbbítja a bizalmas értesüléseket, régi barátján, Giacomo Zabarilla padovai grófon keresztül.³⁹

A kampány második szintjét a feltehetőleg közvetlenül a Zrínyiek megbízásából (és költségén) megjelentetett néhány lapos, olykor illusztrált *fogli volantik*, röplapok képviselik. Giovanni Herz nyomtatja ki – az *Adrianskago mora Sirena*-t dekoráló Piccini metszetével – a Zrínyi Péter 1663. október 16-i ottocsácsi csatájáról szóló röplapot.⁴⁰ Camillo Bortolinál jelenik meg beszámoló Miklós november 27-i

³⁶ A velencei hetilap 1664. március 29-én írja: „A horvátországi levelek tudósítanak róla, hogy a Zrínyi grófok, híret véve a török csapatok ellenük irányuló mozgásának, elhatározták, hogy teljes udvartartásukat s ingóságaiak javát Velencébe irányítják, miután a Köztársaságtól már rangjukhoz méltó szállást kaptak.” (I. h., 742. 18r.) A hír alaptalannak bizonyult, április 5-én az újság arról számol be, hogy „... az elmúlt napokban gyermekeivel ideérkezett Zrínyi Miklós [!] gróf úr felesége, mint mondják, hosszabb időre.” (I. h., 742. 20v.) A nevet nyilvánvalóan összekeverték a szerkesztők: Zrínyi Miklós feleségét március végére Regensburgba várták, vö. 1664. március 15-i szám, i. h., 742. 12r – Velencébe, mint az a későbbi hírekből is kiviláglik, Zrínyi Péter felesége, Frangepán Katalin érkezett.) Szeptember 13-án a grófné még mindig a városban időzik: „... itt van Zrínyi grófné is, aki férje, Péter gróf nevében számottevő török terület meghódítását ígéri, amennyiben fegyveres segítséget nyújt neki a Serenissima.” (I. h., 742. 78v.) Az óvatos (egyes értékelések szerint egyenesen határozatlan és szinte döntésképtelen, vö. EICKHOFF, 1991. 182.) velencei kormányzat azonban kitérő választ ad: túl nagyoknak érzi a szárazföldi konfliktus kockázatát Dalmáciában. November 15-én a nagytanács előtt tisztelgő Zrínyi János Antalt lovagi címmel tünteti ki és aranynyakláncsal ajándékozza meg a dózse, de apjának és nagybátyjának legfőljebb titkos pénzügyi – és nem nyílt katonai – támogatás nyújtását veszi fontolóra (EICKHOFF, 1991. i. h., JÁSZAY, 1990. 300 – Sagredo már a nyár folyamán ilyen értelmű javaslatot tett a Szenátusnak, l. 1664. augusztus 5-i jelentését, Dispacci, i. h., n. 546, filza 125. 91v). A gazetta november 22-én jelenti: „Zrínyi grófné visszaindult hazájába.” (I. h., 742. 105v. A indulás pontos dátuma november 14. volt, vö. SZÉCHY, V. id. kiad., 161.) Frangepán Katalint Buccariban partra szállva érthette sógora halálhíre.

³⁷ I. h., 740. 74v (1661. augusztus 20.), vö. *Scritti miscellanei di Giovanni Sagredo*. Museo Civico Correr di Venezia, ms P. D. 376 c. 72–79. Az újság hírei és Sagredo jelentései között első áttekintésre is szoros a tartalmi és dátumszerű megfelelés – érdemes volna tüzetes összehasonlító vizsgálatnak alávetni a két forrást.

³⁸ I. h., 742. 36v (1664. május 17.). Negri maga is számon tartja, hogy Dalmácián keresztül gyorsabban jut harctéri hírekhez a Szenátus, mint a regensburgi kerülő úton, l. 1664. február 26-i jelentése, n. 11.

³⁹ „... hön óhajtom, hogy Óméltsága [Zrínyi Miklós] megtudja, a világ összes fejedelme előtt neki kívánok szolgálni. Uraságod leveléből örömmel értesülök az újabb török eleni harcokról, és különösen hálás volnék, ha gyakran kapnék levelet Uraságodtól az éppen zajló eseményekről szóló hírekkel” – írja Zabarilla Morbidellinek 1663. július 28-án (Magyar Országos Levéltár, Filmtár, 5276, fasc. 280, conv. D 68).

⁴⁰ Ismerteti PETÁK Eleonóra, *Illusztrált velencei röplap Zrínyi Péter 1663. október 16-i csatájáról*. Hadtörténelmi Közlemények, 1985. 682–689.

Mura-menti győzelméről.⁴¹ Rómában az a Francesco Moneta ad ki összefoglaló tudósítást (velencei hírforrásra hivatkozva!) Zrínyi Miklós 1663–64-i ütközeteiről,⁴² akinek nyomdájából korábban egy Zrínyi fivéreket dicsőítő szonett is kikerült (ezt Forstall odamásolta *Stemmatographia* című Zrínyi-családtörténete elejére).⁴³ Velencéből röppen fel (Sagredo közreműködésével) a Zrínyinek királyságot vagy gyors halált jövendölő horoszkóp híre,⁴⁴ a *Stemmatographiában* pedig utalás történik az ugyanitt, Simoneschinél kinyomtatott halotti versekre.⁴⁵ Tekintélyes témáról beszélhetünk tehát, annál is inkább, mivel a köztársaságban a publicisztikai irodalom az 1660-as években – az elhúzódó háború és a gazdasági válság miatt – éppen súlyos dekonjunktúráját élte.⁴⁶

Különösen akkor szembetűnő ez az aktivitás, ha számításba vesszük a Zrínyi-párti propagandairódalom harmadik szintjének megjelenítőjét, Girolamo Brusoni, a híres-hírhedt bértollnok és „tollkalandor” *Le campagne dell’Ungheria degli anni 1663 e 1664* című, 1665-ben megjelent röplapgyűjteményét. A pápai inkvizíció által kivégzett, nyughatatlan libertinus, Ferrante Pallavicini közeli barátja, valahai szerzetes létére pornográf regények szerzője, Wallenstein és Gusztáv Adolf csodálója, akit hamis hírek terjesztéséért egy ízben a szász választófejedelem személyes küldöttje hagyott helyben egy sötét velencei sikátorban,⁴⁷ részint a röplapokból, részint a *gazetták és avvisi manoscrittik* híryanagából merítve állítja össze kompilációját.⁴⁸ A dokumentumokat hűen közli, mindössze sorrendjükkel és az összekötő-szöveggént közéjük illesztett kommentárokkal (no meg a célirányos szelektálással) fejt ki határos propagandát a Zrínyiek tevékenységének igazolására, a nagy alkalmat bűnös módon elszalasztó császári kormányzat, különösen Porcia herceg lejáratására. Művét Brusoni Filippo Giulano Mazzarini-Mancininek, a nagy Mazarin kardinális unokaöccsének, Nevers hercegének ajánlotta, ezzel is kijelölve a Zrínyi-fivérek szövetségkereső politikájának irányát, „levelei” között pedig ott találjuk a csáktornyai várnagy, Morbidelli két olyan írásának hiánytalan közlését, amelyeket eddig csak a francia külügyi levéltár aktái között ismertünk, Molnár Sándor töredékes átiratában.⁴⁹ A gyűjtemény

⁴¹ Ismerteti SZTANÓ László, *Olasz beszámoló Zrínyi Miklós 1663. november 27-én vívott Mura menti ütközetéről*. Hadtörténelmi Közlemények, 1985. 676–681.

⁴² Ismerteti IMREGH Mónika, *Francesco Moneta Rómában kiadott beszámolója Zrínyi Miklós 1663–64-i csatáiról*. Hadtörténelmi Közlemények, 1985. 660–675.

⁴³ *Si loda il valor supremo de gl’ecellentissimi sig, conti Nicolo e Pietro fratelli de’Serini*. Sonetto di Giuseppe APRUZZI [...], Stampato in Roma, per il Moneta, 1664. A nyomtatványt eddig csak Forstall kézirat másolatából ismerjük (MOL, i. h., fasc. 280, conv. E 3).

⁴⁴ A jóslat politikai kontextusáról BENE Sándor, *Zrínyi mint „Magyar Mars”. Esterházy Pál, Mars Hungaricus*. S. a. r. IVÁNYI Emma, szerk. HAUSNER Gábor. (Zrínyi-könyvtár, III), Bp., 1989. 401–404.

⁴⁵ MOL, i. h., fasc. 280, conv. E 61. A „Horvátország Oroszlánjáról” (*de Leone Croatiae*) kiadott verseknek még nem sikerült nyomára bukkannom. A Simoneschi név valószínűleg elírás, a Simonetti-nyomdászcsaládról lehet szó, vö. Emilio COSENZA, *Biographical and Bibliographical Dictionary of the Italian Printers and of Foreign Printers in Italy*. Boston, 1968. 581–582.

⁴⁶ CASTRONOVO-RICUPERATI-CAPRA, 1976. 50. A hanyatlás okairól: Tiziana PESENTI, *Stampatori e letterati nell’industria editoriale a Venezia e in terraferma. Storia della cultura veneta*. Diretta da Girolamo ARNALDI e Manlio Pastore STOCCHI. IV. Il Seicento. I. Vicenza, 1983. 93–129.

⁴⁷ Girolamo Brusoniról. VARESE, 1967. 597–602., ASOR-ROSA, 1984. 742–745., Sergio BERTELLI, *Ribelli, libertini e ortodossi nella storiografia barocca*. Firenze, 1973. 213–218., SPINI, 1983. 247–253., valamint Gaspare CARO alapos Brusoni-cikkét: *Dizionario biografico degli italiani*. XIV. Roma, 1972. 712–720.

⁴⁸ Részletes elemzés: BENE, *Egy kultusz születése*, id. kézirat.

⁴⁹ Vö. BENE, 1992. 229.

utolsó darabja egy Zrínyi Miklós-apológia részlete: Forstall *Stemmatographiájával* mutatott szövegpárhuzamai egyértelműen utalnak provenienciájára.⁵⁰

A velencei *gazetta* 1664. szeptember 13-án, a török elleni újabb sikerekről beszámolva, nem kis öntudattal állítja: „... a rendszeresen érkező levelekből nemcsak a kíváncsi olvasók jóllakatására telik, hanem a belőlük merített anyagot, a jövő századok csodálatára, a jelenkor-történetek híres írói is megörökítik”.⁵¹ „*Famosi scrittori delle istorie correnti ...*” – lássuk egyik jeles példányukat!

„Mauritio Nitrinek” hívják, „Noires apátja”. Pontosabban ezt az álnevet választja magának a kitűnő velencei kapcsolatokkal rendelkező Giuseppe Maria Maraviglia, a bajor választófejedelem velencei teológusa, Novara későbbi püspöke, a 60-as években a padovai egyetem morálfilozófia-professzora, aki már 1664 őszén röpiratot adott közre a török elleni keresztény összefogás érdekében, s aki 1666-ban publikálja *Ragguaglio delle ultime guerre* című, az újságok, rölapok, röpiratok nyersanyagát immár egységes narratív szerkezetbe gyűrő történeti munkáját, a spanyol örökösödési háború küszöbén természetesen ugyancsak a Rajnai Szövetség, Velence, a francia diplomácia és a Wesselényi-mozgalom egymásba fonódó érdekeinek adva történelmi megalapozást a két évvel korábbi események tendenciózusan Zrínyi-párti felidézésével.⁵² A Habsburgok – és tehe-

⁵⁰ Girolamo BRUSONI, *Le campagne dell'Ungheria degl'anni 1663 e 1664*. Venezia, 1665. 141–142. („Lettera di un Cavallier di Croazia”), vö. MOL, i. h., fasc. 280, conv. E 10, 21, 32. A „horvát nemesember” bizonyára azonos Zrínyi Péter inkognitóban maradt ágensével, aki részt vett Frangepán Katalin és De Bony püspök francia követ 1664. novemberi velencei titkos tárgyalásain, vö. SZÉCHY, V. id. kiad., 156–160.

⁵¹ I. h., 742. 79v.

⁵² Maurizio NITRI, *Ragguaglio delle ultime guerre di Transilvania et Ungaria*. Venetia, 1666. A „Nitri-rejtély” megfejtése az utóbbi időben sokakat foglalkoztatott (KÖPECZI, 1985. 26–27., Uő., „Magyarország, a kereszténység ellensége”. A Thököly-felkelés az európai közéletelményben. Bp., 1976. 214–217., Angol életrajz Zrínyi Miklósról, id. kiad., 410–411., HAUSNER GÁBOR, Esterházy Pál emlékirata Zrínyi 1663–64-ben vívott harcáról. Esterházy Pál, *Mars Hungaricus*, id. kiad., 17.). Nem ok nélkül, hiszen az egyértelműen Zrínyi-párti, s tágabb kitekintésben az itáliai politikai-történelmi irodalom Habsburg-ellenes vonulatába tartozó könyv (Béla KÖPECZI, *L'eco italiana delle lotte per l'indipendenza ungherese contro gli Asburgo nella seconda metà del secolo XVII. Venezia, Italia e Ungheria fra Arcadia e illuminismo*. A cura di Béla KÖPECZI e Péter SÁRKÖZY. Bp., 1982. 23–24.) a későbbiek során – olykor elfeledve is – kulcsszerepet játszott az 1657–1665 közötti erdélyi és magyarországi események, s a Zrínyiek tevékenységének nemzetközi megítélésének alakulásában. Tendenciózus megállapításai és koncepcionális elemei továbbvándorolnak a belőle szóról szóra fordító Paul RYCAUT, *The History of the Turkish Empire from the Year 1623 to the Year 1677*. London, 1687. című, rendkívül népszerű és nagyhatású, sok nyelvre lefordított összefoglaló munkájába, ahonnan már objektív történeti igazsággá szilárdulva kerültek be a köztudatba. (A párhuzamos helyek konkordanciáját – s a *Ragguaglio* részletes elemzését – I. BENE, *Egy kultusz születése*, id. kézirat.) A probléma megoldásával a régebbi szakirodalom nem boldogult, biográfiai és könyvtészeti kézikönyvek csak a *Ragguaglio* kapcsán emlékeznek meg Nitri-ről (Christianus GRYPHIUS, *Apparatus sive dissertatio isagogica de scriptoribus historiam saeculi XVII. illustrantibus*. Lipsiae, 1710. 506–507., Johann Heinrich ZEDLER, *Universalexicon*. XXIV. Leipzig–Halle, 1740. 1023., Georg Jeremias HANNER, *De scriptoribus rerum Hungaricarum et Transilvanicarum saeculi XVII. II. Cibinii*, 1798. 211–214., Jean George Theodore GRAESSE, *Tresor de livres rares et précieux*. IV. Leipzig–Paris, 1900. 679., APPONYI Sándor, *Hungarica. Magyar vonatkozású külföldi nyomtatványok*. II. Bp., 1902. 142., 160.) A nyilvánvalóan álnév mögé rejtőzött szerző kilétének felfedéséhez végül a *Ragguaglio* nyomdászának, Francesco Valvasensének a neve és az ajánlás címzettjének, Henrietta Adelaïde bajor fejedelemnének a személye adta kulcsot. A Zrínyi-könyvtár ránkmaradt állományában ti. van még egy tétel, ahol a kettő együtt szerepel: egy, a bajor uralkodóház dicsőségét ünneplő jóslatgyűjtemény, Giuseppe Maria MARAVIGLIA tollából: *Vaticinia gloriae Bavariae [...] Henrietae Adelaïdae Allobrogorum principibus electorali celsitudine praesignatae [...]*. Venetiis, apud Franciscum Valvasensem, 1663. (*Bibliotheca Zriniana*, id. kiad., 367.). Ezek után már nem volt nehéz utána nézni a Maravigliára vonatkozó irodalomnak (Joseph SÜÖS, *Historia Clericorum Regularium*. III. Panormi, 1666. 603–604., Lazaro Agostino COTTA, *Museo Novarese*

tetlen hadvezetésük, főként Montecuccoli tábornok – által elszalasztott történelmi esély sötét horizontján az egyetlen fénysugár a könyv zárószavaiban csillan fel: „Míg az említett követek az egyik, majd a másik uralkodó udvaraiban tárgyaltak, házasságot kötött az elűzött és elhunyt erdélyi fejedelem, Rákóczi György fia, Ferenc, akinek Erdéllyel határos birtokai Felső-Magyarországon terülnek el, és Ilona, Zrínyi Péter gróf leánya és az eltávozott dicső emlékü Miklós gróf unokahúga. Mars e két ivadékát az Ég egyesítette Amor és Venus konjunkciójában, talán azért, hogy új hősöket adjanak a világnak és a kereszténységnek, s hogy öregbítsék őseik halhatatlan dicsőségét.”⁵³

A Rákóczi–Zrínyi esküvő, amellet, hogy a Wesselényi-féle szervezkedés vezérkarának első nagy találkozására adott alkalmat, nemzetközi jelentőségű diplomáciai aktus is volt. Zrínyi Péter még az eljegyzés előtt tudósítja Gremorville bécsi francia követet a tervezett nászról, s uralkodója jóváhagyását kéri rá. XIV. Lajos válasza a követnek (1665. szeptember 11.): „Nagyon jó tanácsot adott Zrínyi grófnak, mikor közölte vele: leánya házassága ugyanben habozás nélkül Rákóczit válassza Rottallal szemben. Ebből hasonlíthatatlanul több előnye származik, és szükséges, hogy ő szolgáljon az egyesülés kötelékeként, amelyet meg kell valósítani a Rákóczi-ház és a magyar főurak között.”⁵⁴

Ezt a Brusoniéhoz hasonlóan erős francia orientációt jelzi a *Ragguaglio* ajánlása Henrietta Adelheid bajor választófejedelemnének, a bajor udvar franciabarát „szavojai frakciója” vezetőjének, XIV. Lajos unokahúgának (Bajorországot 1658-ban ez az udvari érdekcsoport kormányozta be a francia befolyási övezetben alakult Rajnai Ligába).⁵⁵ A francia kötődést támasztja alá az a tény is, hogy „Nitri” művének két fő forrása éppen Brusoni kompilációja és – az aprólékos szöve-

Milano, 1701. 202–205., Ferdinando, UGHELLI, *Italia sacra*. IV. Venetiis, 1719. 730., Nicolaus Comenius PAPADOPOLUS, *Historia Gymnasii Patavini*. I. Venetia, 1726. 181., Christian Gottlieb JÖCHER, *Allgemeines Gelehrten-Lexikon*. III. Leipzig, 1751. 132. és IV. (Ergänzungsband). Bremen, 1813. 638., *Nouvelle Biographie Générale*. XXXIII. Paris, 1860. 362.), amelyből kétséget kizáróan kiderül: „Mauritio Nitri” valójában Giuseppe Maria Maraviglia álneve – műveinek többsége (a *Ragguaglio*val együtt hét darab) Francesco Valvasense kiadásában jelent meg 1660 és 1667 között. Maraviglia Milánóban született (születésének időpontja ismeretlen). 1651-től tanította Arisztotelész morálfilozófiáját a Padovai Egyetemen. 1660-ban (ugyancsak Valvasensénél) megjelent *Proteus ethicopoliticus* c. értekezéséért a Szenátus magas jutalomban részesítette, és a város polgárává avatta. A hatvanas évek első felében teljesített udvari papi szolgálatot a bajor uralkodócsalád mellett. Valószínűleg a bajor udvarral együtt tartózkodott 1664-ben Regensburgban, a birodalmi gyűlésen – feltehető (bár direkt bizonyítékkal nem rendelkezünk), hogy ekkor került kapcsolatba a hónapokig (vö. BENE, 1992.) ott időző Zrínyi Péterrel. Nem kizárt, hogy ez az ismeretség is ösztönözte 1664 őszén, Velencébe vagy Padovába visszatérve, a keresztény uralkodókat török elleni koalícióra buzdító orációfüzére (*Hermes caelestis sive legatus e caelo ad principes Christianos pro evertendo Turcorum imperio*. Venetiis, 1665.) publikálására (természetesen a Valvasense-cégnél, 1665. január 1-jei imprimatúrával, Nicolo Sagredónak ajánlva), majd a *Ragguaglio* megírására. Moglehet, Zrínyi Péter anyagilag is honorálta a munkát, forrásművekkel (vö. 56. l.) és bizalmas információkkal (vö. BENE, *Egy kultusz születése*, id. kézirat) azonban bizonyosan bőven ellátta – talán az ekkor éppen Velencében tartózkodó Marcus Forstall útján. A jól sikerült propagandakiadvány azonnal kihívta az „ellentábor” személyében leginkább érintett képviselőjének, Montecuccolinak felháborodását (vö. 67., 68. l.). 1667-ben IX. Kelemen Bajorországba akarta küldeni Maravigliát, hogy segítséget esközöljön ki a Köprülü Ahmed hadaitól ostromlott Candia védelmére – a terv azonban változott, s Maraviglia végül Velencében töltött három hónapot a pápai diplomácia megbízottjaként. 1667. december 12-én iktatták be Novara püspökének, itt is halt meg 1684. szeptember 19-én.

⁵³ NITRI, 1666. 225.

⁵⁴ *Acta coniurationem [...] illustrantia*, id. kiad., 49–50.

⁵⁵ Georg Friedrich PREUSS, *Kurfürstin Adelheid von Bayern, Ludwig XIV. und Lionne. Festgabe Karl Theodor von Heigel*. München, 1903. 324–360.

gösszevetés nyomán kimondható – a Forstall közvetlen hatása alatt dolgozó Andtler 1665-ben, Marseille-ben kiadott *Memoria belli* című, Zrínyi Miklós mellett, Montecuccoli ellen agítáló harcos röpirata, a vasvári béke nyomán Európa-szerte mutatkozó erkölcsi (és politikai) felháborodás tipikus terméke.⁵⁶ Ez a rejtélyes Andtler pedig valószínűleg nem más, mint a Rajnai Liga vezetőjének, Zrínyiék legfőbb támogatójának 1661-től Bécsbe költözött tanácsosa, Franz Friedrich Andtler, a jogtudós.⁵⁷ Soroljuk tovább? Emlékeztessünk a bajor udvarban már 1664. december 6-án Zrínyi-gyászbeszédet mondó, személyes ismeretségre hivatkozó András karmelita szerzetesre?⁵⁸ Vagy arra a tényre, amelyet Bethlen Miklós *Önéletírásából* mindnyájan jól ismerünk, tudniillik, hogy a kursaneci erdőben haldokló bán egy Ludovico Magliani nevű *szavojai* lovag karjai közt vérzett el?⁵⁹ Talán felesleges is.

Lényegesebb ennél ismételtlen aláhúzni, hogy a Nitri-könyv Velencében jelent meg – már csak cenzurális okokból is: a forma szerint Lipót koronája alá tartozó Bajor Fejedelemségben elképzelhetetlen lett volna kiadása, s a Köztársaságban sem akárci, hanem a tiltott könyvek nyomtatása és forgalmazása miatt egyszer már bíróság elé került Francesco Valvasense vállalkozott a kényes feladatra.⁶⁰

Természetesen tervbe volt véve Forstall *Stemmatographiájának* felencei megjelentése,⁶¹ amely a hatásos, de mégiscsak a felszínen járó kortörténeti írásokat egészítette volna ki a Zrínyieket királyi vérből, az Itáliát hódoltató gót uralkodóktól (illetve – *vulgo* – Enkelados gigásztól) származtató, reprezentatív genealógiával.⁶² Hogy erre miért nem került sor, arra még visszatérünk. Szenteljünk azonban egy rövid kitérőt a hatás (azaz az ellenhatás) bemutatásának, amellyel a Zrínyi-propaganda elsődleges célpontjai – főként Montecuccoli gróf – megpróbálták reagálni az őket ért támadásokra.

Montecuccoli 1664 nyarán, a császárvárosban időző, s Lipót császárnak benyújtott híres júliusi memorandumát nyomtatásban is terjesztő Zrínyi ellen⁶³ pamfletet íratott, *Lucerna di Cesare* címmel, amelyben megkísérli cáfolni a magyar politikus vádjait. (A szerzőséggel alaposan gyanúsítható a bécsi udvari történetíró, Gualdo Priorato.)⁶⁴ 1655-ben Montecuccoli, néhai barátja, Lipót Vilmos főherceg egykori udvari történetírójával, Eberhard Wessenberggel igyekezett erényt kovácsoltatni a szükségből: a neves (s egyébként könnyűtollú és termékeny) szerző huszonkét

⁵⁶ Johannes Henricus ANDTLER, *Memoria belli Hungaro-Turcici*. Massiliae, 1665. Ismereteim szerint csak kéziratos másolatban maradt fenn: Budapesti Egyetemi Könyvtár Kézirattár, Kaprinay ms A XXXIII. 198–222. A nyomtatvány „eltűnéséről” vö. 69. l. Részletes elemzése: BENE, „Jöttem, láttam, s elmenekültem...” (Johann Heinrich Andtler gúnyirata Montecuccolinól. Marseille, 1665). Irodalomismeret, 1993. 1–2. sz. 36–39.

⁵⁷ Gyanúba keverhető még egy további Andtler is (ha ugyan a három nem egy és ugyanaz), Erhard Stephan ANDTLER, aki szintén elküvetett egy török elleni koalíciós hadjáratra buzdító traktátust: *Isagoge bello-politica omnem rempublicam in Germania quantumvis devastatam armis et opibus beandit*. Hamburg, 1663.

⁵⁸ SALAMON, Ferenc, *Halotti beszéd gróf Zrínyi Miklós fölött 1664-ben*. Budapest Szemle, Új folyam, XLVII (1866), 404–422., NEMESKÜRTHY Harriet, *Égy Zrínyi-gyászbeszéd két különböző kiadásáról*. Magyar Könyvszemle, 1983. 49–57.

⁵⁹ Bethlen Miklós *élete leírása magától*, id. kiad., 602–603.

⁶⁰ SPINI, 1983. 175.

⁶¹ Utalás erre a Forstall-hagyatékban: MOL i. h., fasc. 280, conv. A 20.

⁶² Forstall művéről l. BENE Sándor, *A „Forstall-kódex”. Zrínyi-dolgozatok*. V. Szerk. Kovács Sándor Iván. Bp., 1988. 1–16.

⁶³ A nyomtatvány terjesztéséről ANDTLER, 1665. 221.

⁶⁴ BENE, 1991. 15.

lapon, vért izzadva próbálja dicsőíteni dicsőíthetetlen hősét, a habozó Fabius és a vakmerő Marcellus érényeit öszvérként magában egyesítő császári tábornokot.⁶⁵ (Talán nem érdektelen megemlíteni: Wessenberg volt az, akivel a Habsburg vezetés a regensburgi birodalmi gyűlésben megkísérelte ellensúlyozni a francia propaganda fölényét – két XIV. Lajos elleni röpiratát is terjesztették a követek és a diplomataik között.)⁶⁶ Ismertebb, bár a Zrínyi-kutatás által kellően nem méltányolt eset: 1665-től kezdve Gualdo Priorato Montecuccolival „lektoráltatja” *Historia di Leopoldo Cesare* című monumentális kortörténeti művének kéziratát – a tábornok, mint az kiadott szövegjavításaiból látszik – főként a saját magáról, illetve Zrínyiről szóló passzusok átírására fordít nagy gondot. Innen az egyezések az *Aforismi* vonatkozó szövegrészeivel.⁶⁷ Mindez azonban kevés. Montecuccoli az uralkodóhoz fordulva 1666-ban külön emlékiratban háborog Nitri *Ragguagliója* ellen (írása kiadatlan marad),⁶⁸ s valószínűleg az ő keze van abban, hogy 1668 májusában Bécsben császári rendeletre elégetik Andtler füzetkéjének összes elérhető példányát.⁶⁹

Csupa második szándékú, reagáló-védekező típusú lépés: volumenében és hatásában nem ér fel a Zrínyiek hírverésének mégcsak velencei hányadával sem. Montecuccoli nem tudja „eladni” a közvéleménynek stratégiai „okosságát”. Hannibál, Drances, Fabius Cunctator, aki „*salva venia* egy szarószéket sem tudott elfoglalni” – epiteton ornansait az ellenfél propagandája aggatta rá. A győzelmes hadvezér veszésként hagyta el a publicisztika csataterét.⁷⁰

Visszatérve mármost a velencei kapcsolat történetére, nyugodtan kijelenthetjük: ez 1667. június 18-ával éri el csúcspontját, midőn a szenátus megújítja a Giovanni Soranzo dózse által I. Brebiri Pál grófnak és utódainak 1314-ben

⁶⁵ Everard WASSENBERG (!), *Fabio-Marcellus in illustrissimo et excellentissimo domino D. Raymundo comite de et in Montecuccoli delineatus*. Mechliniae, 1665. Montecuccoli Lipót Vilmoshoz fűződő kapcsolatáról legújabbban: FABIO MARTELLI, *Le Leggi, Le Armie e Il Principe. Studi sul pensiero politico di Raimondo Montecuccoli*. Bologna, 1990. 1139. skk.

⁶⁶ Wessenberg *Francia aranybánya*, illetve *A feltámadt Marbodicus* cím írásai még további elemzésre várnak. A szerző életéről l. az *Allgemeine Deutsche Biographie*. XLI. Leipzig, 1896. 233–234. szócikkét.

⁶⁷ Montecuccoli javításai és kiegészítései: MONTECUCCOLI, III. (1900.), 363–381. Háttérükről a kiadó Veltzé regesztája: uo. I. (1899.) LXXIV–LXXVII. Montecuccoli és Galeazzo Gualdo Priorato kapcsolatáról: MORAW, 1962. 185–187., Bernardo MORSOLIN, *Il Guerriero prudente di Galeazzo Gualdo Priorato e gli Aforismi dell'arte bellica di Raimondo Montecuccoli*. Atti del Reale Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti, 1881–82. 803–825., Raimondo LURAGHI, *Introduzione. Le opere di Raimondo Montecuccoli*. A cura di Raimondo LURAGHI. I. Roma, 1988. 257., MARTELLI, 1990. 1055–1056.

⁶⁸ Kiadva: MONTECUCCOLI, III. (1900.) 337–361., vö. Veltzé regesztáját, uo. I. (1899.) LXXII–LXXIV., illetve Adriano GIMORRI, *Raimondo Montecuccoli e le sue opere. Raimondo Montecuccoli. I viaggi*. Modena, 1924. XLIX–L.

⁶⁹ Georg WAGNER, *Das Türkenjahr 1664*. Eisenstadt, 1964. XXII. Nyomatott példányt eddig magam sem láttam a káziratos másolatokból viszont több is terjedt a Budapesti Egyetemi Könyvtár másolata mellett, l. a PAULER Gyula, *Zrínyi Péter*. Századok, 1867. 94. és SZÉCHY, IV. (1900.) 89. által hivatkozott variánsokat. Erdélyben még magyar fordítása is forgalomban volt, vö. *Benkő József levelezése*. Kiad. SZABÓ György és TARNAI Andor (Commerciana litteraria eruditorum Hungariae, I). Bp., 1988. 148., 150.

⁷⁰ Montecuccoli publicisztikai vereségének oka elsősorban ott keresendő, hogy a közvélemény előtt (saját álláspontjával szemben is) a bécsi udvar politikáját volt kénytelen igazolni. E sajátos jelenségről s a mögötte húzódó Montecuccoli–Porcia ellentétéről a *Lucerna di Cesare* elemzése kapcsán l. BENE, *Egy kultusz születése*, id. kézirat. A felsorolt „kelléktár” legteljesebb összegzése megtalálható Andtler idézett művének lapjain. A szarószék-példa (hogy a „Disznós Geczi”-ről ne is beszéljünk) Vitnyédy leleménye, a téli hadjárat eredményeit fitymálókról Bory Mihályhoz írott leveleiből: *Vitnyédy István levelei*. Közli FABÓ András. II. (Magyar Történelmi Társ., XVI). Pest, 1871. 171. Montecuccoli még évek múltán is keserű haraggal emlékezik meg az ellene folytatott kampány sikeréről, vö. a főművéhez, a *Della guerra col Turco in Ungheria*-hoz írott előszavát: *Le opere di Raimondo Montecuccoli*, id. kiad., 257–259.

adományozott velencei patríciusi címet és kiváltságokat, s az okiratok bevonásával lefolytatott bizonyítási eljárás nyomán megerősíti a Zrínyiek egyenesági leszármazását Brebiri Páltól.⁷¹ Forstall, Zrínyi János Antallal együtt, 1665-től a velencei Szent István-házban tartózkodik, s a helyszínen igyekszik előmozdítani az ügyet; a csáktornyai Zrínyi-levéltár sok eredeti oklevelét magával hozza; legfőbb pártfogója és protektora az ekkor hazájában magas állami tisztséget (proveditore di San Marco) betöltő Giovanni Sagredo.⁷²

Az egyetlen szembeötlő furcsaság az, hogy Forstall, aki Zrínyi Miklós historikusaként még 1663-ban külön fejezetet szentelt a család Šubić-leszármazásának cáfolatára,⁷³ 1667-ben, az igazoló eljárás során elveti a *Stemmatographia* gigász-motívummal indító, költői koncepcióját, s újabb genealógiai vázlaiban elfogadja a Šubić-eredetet, kiegészítve azt a római korig visszanyúló Sulpitiuss–Subiciuss–Šubić folytonosság legendájával. Mi az oka a korrekciónak?

Nem kell sokáig keresgelnünk. 1666-ban hagyja el az amszterdami Blaeu-testvérek nyomdáját a Trogirból Rómába költözött dalmát történétíró, Giovanni Lucio (mivel maga feltehetőleg sosem használta a horvát Lučić-alakot, mi is az olasz névalakból élünk) *De regno Dalmatiae et Croatiae libri sex* című munkája, az első tudományos igényű, kritikai forráskezelésen (és -kiadáson) alapuló történeti mű, amely egyszer s mindenkorra leszámol a *Stemmatographia* alapkoncepcióját is adó középkori hagyománnyal, a gót-szláv kontinuitás elméletével.⁷⁴ Lucio genealógiai tábláján az említett Zrínyi-ős, II. Brebiri Pál, a Šubićok családfáján szerepel – így ha valaki, mint Forstall, a tőle való leszármazást akarta bizonyítani, el kellett fogadnia az immár okiratokkal is alátámasztott tudományos szakvéleményt. (S ha valaki, mint Forstall, támogatását élvezte, nem volt tanácsos eltérnie Sagredo másik pártfogoltjának, Luciónak nézeteitől.)⁷⁵ A Forstall-iratanyagból kiderül: a *De regno* megjelenését követően Zrínyi Péter személyesen írt Luciónak, kérve segítségét a patríciátus megújításának alátámasztásához, s műve korrekcióját, nevezetesen, hogy egészítse ki a Zrínyiekkel a Brebiri-Šubićoknak a *De regnóban* megszakadt családfáját.⁷⁶ Lucio mindkét kérésnek eleget tett: utóbbinak

⁷¹ Az iratok lelőhelye: Archivio di Stato di Venezia, Avvogaria del Comune, Processi di nobiltà, busta 348/66. Másolatból kiadta őket Emil LASZOWSKI, *Knezovi Šubići Zrinski kao mletački plemići*. Vjesnik Zemaljskog arhiva, XIII. (1911.) 45–53. A nemesítés történeti-ideológiai hátteréről alapvető, a magyar kutatás által eddig sajnos figyelmen kívül hagyott tanulmány: Miroslav KURELAC, *Prilog Ivana Luciusa-Lučića povijesti roda Zrinskih i njegove veze s banom Petrom Zrinskim*. Zbornik Historijskog zavoda Jugoslavenske akademije, 8 (1977.) 101–132.

⁷² KURELAC, 1977. 101–102., 115. Sagredo segítségéről I. Bernardin Apolloni levelét ismeretlenek (de minden bizonnyal Forstallnak) 1666. május 21-én az igazoló eljárás állásáról: MOL, i. h., fasc. 280, conv. B 34.

⁷³ *An Zrmi descendant de genere Subich?* (MOL, i. h., fasc. 280, conv. E 105–108.)

⁷⁴ BENE, 1988. 12–15. A gót-szláv kontinuitás elméletéről Forstall legfontosabb forrásművében: Giovanna BROGI BERCOFF, *Il Pribevo e il Regno degli Slavi di Mauro Orbini*. Ricerche slavistiche, XXI–XXIII (1975–76.) 137–154., Uő., *Il Regno degli Slavi di Mauro Orbini e la storiografia europea del Cinquecento*. Uo. XXIV–XXV (1977–79.) 119–156.

⁷⁵ L. Lucio 1669. március 16-i levelét Valerio Ponte zárai püspökhöz, kiadta: Bare POPARIĆ, *Pisma Ivana Lučića Trogiranima*. Starine Jugoslavenske akademije, XXXII (1907.) 42. A *De regno* velencei visszhangjáról, Giovanni Sagredo és Gian Battista Nani elismerő szavairól: Vitaliano BRUNELLI, *Giovanni Lucio*. Rivista dalmatica, II/1 (1900.) 33.

⁷⁶ Megjelenése után Forstall gondosan áttanulmányozta a *De regnót* (MOL, i. h., fasc. 280, conv. D 9–28), majd a jegyzetei alapján összeállított huszonöt kérdést Zrínyi Péter közreműködésével eljuttatta Luciónak. A kérdéssor két másolatban: MOL, i. h., fasc. 280, conv. C 4–11.

az *Addenda vel corrigenda* című „hibaigazító” munkácskájában, előbbinek úgy, hogy levélben folyamatosan ellátta Forstallt a szükséges felvilágosítással.⁷⁷

Lucio Zrínyi Péternek küldött válaszból kiderül: személyes ismeretségük legalább 1654-ig, Zrínyi említett velencei tárgyalássorozatáig nyúlik vissza. Közös ismerősük, a huzamosan Velencében tartózkodó Petar Posedarski (Possedaria) gróf hozta össze őket, s Lucio – a Zrínyi Péter pecsétyűrűjén látott címerre felfigyelve – már akkor felvetette a Šubić-eredetet illető sejtését. Továbbá – s ez talán még fontosabb –, hogy Zrínyi Péter, a Ráttkay György és Petthó Gergely munkáinak kiadását támogató, s magát Forstallt is „szerződte” Miklós bátyja nyomdokaiban járva, többeket is megbízott a kiemelkedő horvát családok reprezentatív genealógiájának elkészítésével.⁷⁸ Forstall Luciónak küldött levelei egy kivételével elvesztek – ám a válaszlevelekből rekonstruálhatjuk: a derék barát tintát-fáradtságot nem kímélve igyekezett akárcsak egy megerősítő félmondatot kihúzni a tekintélyes történészből a Šubić-Sulpitius, a Frangepán–Anitius, az Orsini–Blagay, a Torquatus–Guzić leszármazásról. Giovanni Cuppareo, az ekkor a Köztársaságban időző spalatói fődiakónus, később trogiri püspök segítségével (újabb név a Zrínyiek velencei–dalmát kapcsolatrendszeréből!) szorgalmasan hamisította és küldte Rómába az okleveleket, amelyeket az óriási oklevél-kritikai ismerettel felvértezett Lucio rendre lefülelt, s jó tanár módjára maga pironkodott, valahányszor tetten érte Forstallt.⁸⁰

Az alapvető célt azonban (bekerülni a *De regnā*-ba) elérték Zrínyi Péterék, s nem árt felhívni a figyelmet az emögött rejlő általánosabb szempontra sem. Zrínyi Péter világosan érzekelte az európai historiográfiában éppen ekkor végbemenő korszak- és műfajváltást: a humanista típusú panegyricusra építő udvari történetírást felváltotta az események sodrában élő, dokumentumokat közlő propagandisztikus *storia contemporanea*, azt pedig a Famiano Strada, Ughelli, s többek közt Lucio fémjelezte, középkor felé forduló tudományos igényű történetírás. S mint láttuk: mindhárom műfajban párhuzamosan akarta behozni a lemaradást, dokumentáltatni családjá és szövetségesei politikai küldetését.⁸¹

⁷⁷ Forstall és Lucio levelezése 1666 őszén kezdődött (Lucio levelei a Forstall-hagyatékban: MOL, i. 1., fasc. 280, conv. B passim), s 1668 nyaráig dokumentálható. Lucio a Zrínyiek Šubić-leszármazásáról: Joannes LUCIUS, *Addenda vel corrigenda in opere De regno Dalmatiae et Croatiae. Inscriptioes Dalmaticae*. Venetia, 1673. 63–65., Giovanni LUCIO, *Memorie istoriche di Tragurio detto Trau*. Venezia, 1674, 169–171., 240–243. Forstall ezután már a Šubić-eredetet alátámasztó Zrínyi-genealógiát küld Galeazzo Gualdo PRIORATÓNAK (vö. BENE SÁNDOR, *Zrínyi és Priorato – elogium és eposz*. Somogy, 1991. (b), 48–53.), akinek *Vite et azzioni di personaggi militari e politici*. Vienna, 1674. című művéből már cáfolhatatlan tudományos igazságként hagyományozódik tovább a konstrukció. (A Zrínyi-fejezet facsimiléjét közölte BÉNYINÉ FARKAS MÁRIA, *Galeazzo Gualdo Priorato két Zrínyi-életrajza. Zrínyi-dolgozatok*, V, id. kiad., 57–64.) Szorosan követi Prioratót a későbbi olasz és horvát szakirodalom, vö. BODÓ ÉVA MÁRIA, *A Zrínyi család iránti tudományos érdeklődés két velencei dokumentuma. Zrínyi-dolgozatok*, IV, id. kiad., 205–255., Florio BANFI, *L'origine della famiglia Zrínyi*. Archivio Storico per la Dalmazia, XVII (1934.) 607–620., XVIII (1935.) 128–140.

⁷⁸ Andreas Vinković, Franjo Divinić, Ladányi Ferenc vagy a már említett (39. l.) Giacomo Zabarilla – csak jelzem a kutatások során eddig felmerült neveket. (Munkáik – akárcsak Forstall *Stemmatographiá*-ja – kéziratban maradtak.) Lucio Zrínyi Péternek írott levele (1666. szeptember 4.): MOL, i. h., fasc. 280, conv. B 38–39. A levél alapos elemzése: KURELAC, 1977. 105–109.

⁷⁹ Forstall Luciónak, Venecia, 1668. január 7. Lelőhelye: Arhiv Splitsko kaptola, sign. 536, 203r. (A levél xerox-másolatát Ariella Fabrio közbenjárásával dr. Slavko Kovačić, a spalatói levéltár igazgatója bocsátotta rendelkezésemre. Itt mondok köszönetet mindkettejük szíves segítségéért.)

⁸⁰ Vö. KURELAC, 1977. 112. skk.

⁸¹ A historiográfiai fordulat témánkat érintő itáliai vonatkozásairól, bő szakirodalommal: Sergio BERTELLI, 1973. 3–191. és Gino BENZONI, *Alla volta del medioevo*. Ateneo veneto, XXVII (1989.) 85–117. Itt mondok köszönetet Benzoni professzornak (Università degli Studi di Venezia, Dip. storico), aki tanácsaival és szakmai támogatásával több ízben is segítette velencei kutatásaimat.

Persze nem csupán a családét; saját magát is. Ennek emléke a „ragusai nemes”, Vladimir Menčetić 1663 júniusában Zrínyi Péternek dedikált, s 1665-ben megjelent *Trubgla slovinska v pohvalu ... Petra bana Srinskoga Adrianske Sirene...* című, a bánt mint költőt és politikust dicsőítő panegyrisé.⁸² A mű ideológiai háttere: Dubrovnik (s tágabb kontextusban a bán által képviselt Horvátország és Dalmácia) a birodalom és a keresztény Itália török áradatot feltartó védőbástyája. Az *antemurale Christianitatis* tehát Zrínyi Péter és érdekköre interpretációjában a korábbinál kissé délebbre kerül – amint ez egybecseng a Wesselényi-mozgalmon belül Zrínyi Péter sajátos „dél-szláv orientációját” kimutató Jean Bérenger vélekedésével.⁸³ Menčetić munkája azonban nem Ragusában, hanem az Adria átelleni partján, a pápai fennhatóság alatt álló Anconában került kiadásra, korántsem véletlenül. A ragusai kapcsolat szálai Rómába vezetnek, s vissza egészen Zrínyi Miklós 1636-i látogatásához az Örök Városban.

A peregrináció legnagyobb jelentőségű eseményének megszervezésében – s évtizedeken át a Zrínyiekkal való kapcsolattartásban – kulcsszerepet játszanak a következetesen francia orientációt képviselő Barberiniek. Pázmány, gyámfia VIII. Orbán pápánál (azaz Maffeo Barberininél) teendő tisztelgését előkészítve, Francesco Barberinihez fordult támogatásért. Ez a Francesco Barberini kardinális segíti azután annak a Kéry Jánosnak római tanulmányait, aki majd Zrínyi Miklós fölött a sírbeszédet mondja – a pálos szerzetes pedig neki ajánlja *Oratio funebris* nyomtatásban megjelent változatát.⁸⁴ Barberini kardinális 1664-ben pénzsegélyt juttat a Zrínyieknek (erről Forstall mellett természetesen a jól informált Brusoni is megemlékezik),⁸⁵ s ne feledjük: a Zrínyi Péterrel együtt lefejezett Frangepán Ferenc felesége is Barberini-lány, s az ő jogán, ismét csak egy Barberini, a Franciaországba emigrált Antonio közbenjárásával jutnak hozzá a horvát Frankopánok az ekkor kihalt olasz Frangipanik római palazzójához a Piazza S. Marcón. Nem költői túlzással, hanem éppen Frangepán Katalin révén nevezi Forstall VIII. Orbán pápát Zrínyi János Antal „nagybátyjának.”⁸⁶

Lehetséges persze, hogy az 1636-i pápai kihallgatás konkrét lebonyolításába bekapcsolódott VIII. Orbán titkára, a tervezetében már akkor török elleni európai háborút sürgető ragusai Pietro Benessa is. Benessa unokaöccse, Stjepan Gradić (Stefano Gradi), a Ragusai Köztársaság római követe, s 1661-től a Vatikáni Könyvtár fő custosa, aki egyúttal az 1650-es években Giovanni Lucióval együtt vezette az „illír nemzet” római Szent Jeromos Házát.⁸⁷ Gradić 1661-ben, a nagybátyja elejtette fonalat felvéve, fogalmazza a *De presenti statu imperii Ottomanici* című, törökellenes koalíciót szorgalmazó, az *Áfiummal* erős párhuzamokat mutató röpiratát, melyben a fő hangsúlyt a francia–Habsburg ellentét időleges

⁸² Ismertetését – Zrínyi Péter Ragusához fűződő politikai kapcsolatainak kontextusában – I. Vladimir KOŠČAK, *Korispondencija Dubrovačke vlade s Nikolom Frankopanskom i Petrom Zrinskim*. Zbornik Histroijskog instituta Jugoslavenske akademije, 1 (1954.) 189–222.

⁸³ BÉRENGER, 1967. 285–286.

⁸⁴ KIRÁLY Erzsébet–KOVÁCS Sándor Iván, „Adriai tengernek főnnforgó hajjai...” *Tanulmányok Zrínyi és Itália kapcsolatáról*. Bp., 1983. 215–216., KLANICZAY, 1985. 185–186., 317–318.

⁸⁵ MOL, i. h., fasc. 280, conv. E 43, vö. BRUSONI, 1665. 142.

⁸⁶ KURELAC, 1977. 119., vö. MOL, i. h., fasc. 280., conv. E 151.

⁸⁷ Baldassare BOGIŠIĆ, *Sull'epistolario di Stefano Gradi*. Archiv für Österreichische Geschichte, XXXVIII. (1867.) 417–437., Miroslav KURELAC, *Povjesničar Ivan Lučić-Lucius predsjednik Zbora Sv. Jeronima u Rimu. „Homo imago et amicus Dei.” Miscellanea in onorem Joannis Golub*. Curavit Ratko PERIĆ (Collectanea Croatica-Hieronymitana de Urbe), Roma, 1991, 386–400. Stjepan KRASIĆ, *Stjepan Gradić (1613–1683). Život i djelo*. Zagreb, 1987. 54–63.

elmsítására veti.⁸⁸ Nem véletlen, hogy a velencei diplomáciával kitűnő kapcsolatokat ápoló szerző munkája másolatát megeljük Giovanni Sagredo hagyatékában;⁸⁹ hogy a tragikus 1667-i ragusai földrengést megéneklő *Cladesa* – Gian Battista Naninak dedikálva – a Nitri könyvét is kiadó velencei Valvasensénél jelenik meg,⁹⁰ mint ahogy az sém, hogy a vasvári béke elleni 1665-i röpiratában nyomatékosan hangsúlyozza: Zrínyi Miklós lett volna a legalkalmasabb a nagy felszabadító hadjárat vezetésére, hiszen – mint írja – éppen Lucio hívta fel figyelmét az ősi horvát királyok véreéből származó, Rómában is gyakran ünnepelt hősré.⁹¹

Ezek után már magától értetődik, hogy Gradičot rendkívül szoros szálak fűzik Ragusa pápai megsegítésének fő promotorához, Francesco Barberini kardinálishoz;⁹² s hogy az '50-es években Lucióval közösen rajzolt Illíria-térképét Lucio 1668-ban (Forstallal történt hosszas levélbeli egyeztetés után) „Illyricum hodiernum” címmel Zrínyi Péter bánnak dedikálva adhatja ki a Blaeu-testvérekkel Amszterdamban.⁹³ (Forstall egyébiránt közvetlen kapcsolatot is tarthatott a Blaeu-cég velencei képviselőivel, a Combi és La Nou kiadóházzal).⁹⁴

Mindezek persze csak feltételezések, konkrét bizonyítékunk nincs rá, hogy Zrínyi Péter politikai terveiben ilyen kitüntetett helyet szánt volna a Dubrovnikai Köztársaságnak. A térkép politikai üzenetének „illír koncepciója” azonban logikusan vág egybe az elmondottakkal.⁹⁵ A publikáló cég, a Blaeu-nyomda felbuk-

⁸⁸ Stephanus GRADIUS, *De presentis statu Ottomanici imperii*. 1661. ms, Biblioteca Apostolica Vaticana, Cod. Vat. lat. 6907, ff. 49–62. (Zágrábi másolatát is használtam: Nacionalna i sveučilišna biblioteka, R 3232, ff. 1–14.) A törökellenes koalíció létrehozásának kérdését rendkívüli felkészültséggel és tényismerettel tárgyaló, Zrínyi Áfiumának gondolatmenetével több ponton párhuzamot mutató röpirat rövid ismertetése: KRASIĆ, 1987. 240–241., részletes elemzése: BENE, *Egy kultusz születése*, id. kézirat. (Itt mondok köszönetet Sárközy Péter professzor úrnak önzetlen segítségéért, amellyel Rómában elkészítette, majd eljuttatta hozzám az eredeti kézirat mikrofilmjét.)

⁸⁹ *Scritti miscellanei di Giovanni Sagredo*. Museo Civico Correr di Venezia, i. h., 97r–101v. Talán említésre méltó az a tény is, hogy Girolamo Brusoni nagy botrányt kavart Itália-történetét már 1661-ben a dubrovnikai városi vezetőknek ajánlja: *Dell'Historia d'Italia ... dall'anno 1625 sino all'1660 libri ventiotto, a gl' Illustrissimi et Eccellentissimi Signori Rettore e Consiglieri della Repubblica di Ragusa*. Venetia, 1661., vő. BERTELLI, 1973. 216.

⁹⁰ Stephanus GRADIUS, *De laudibus Serenissimae Reipublicae Venetae et cladibus Patriae suae carmen*. Venetiis, Typis Jo. Francisci Valvasensii, 1675.

⁹¹ *De bello Hungarico epistola ad Jadrensem Archipresbyterum Valerium Pontem*. 1665. ms, Biblioteca Apostolica Vaticana, Cod. Vat. lat. 6907, ff. 38–43. (Zágrábi másolata: Nacionalna i sveučilišna biblioteka, R 3232, ff. 17–27.) Ismerteti, a Zrínyire vonatkozó részből idéz KRASIĆ, 1987. 246. Az irat tendenciózusságáról legyen még elég annyi: nem említi a szentgotthárdi győzelmet, s gondosan kerül, hogy akár egyszer is leírja Raimondo Montecuccoli nevét.

⁹² L. erről Gradič jelentéseit a ragusai tanácsnak: *Abatis Stephani Gradii Ragusini ad Consilium Rogatorum Rei Publicae Ragusinae epistolae*. Red. Duro KÖRBLER (Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium, XXXVII). Zagreb, 1915., valamint KRASIĆ, 1987. idézett nagymonográfiáját.

⁹³ KURELAC, 1969. 143–154.

⁹⁴ LUCIO 1667. október 12-i levelében tanácsolja Forstallnak, hogy vegye fel a kapcsolatot a Combi és La Nou céggel, mert így biztonságosabban és gyorsabban levelezhet a Blaeu fivéreikkel: MOL, i. h., fasc. 280, conv. B 27.

⁹⁵ Lényeges, hogy itt egy „szűkebb” illír koncepcióról van szó, amely nem is annyira a – Zrínyiekkal egyébként szintén kapcsolatot tartó – Juraj Krizanić által képviselt, a pánszlávizmus felé mutató elképzeléssel állt szemben, mint inkább a Karinthiát és Stájerországot is magában foglaló „Illíria” ideájával. Ez utóbbi érvényre jutása esetén ugyanis a Habsburg-kormányzat direkter lehetőséget kapott volna a térség, s nem utolsósorban a római Szent Jeromos Ház (?) ügyeibe való beavatkozásra. Nem véletlen, hogy a Zrínyiekhez közelálló Rattkay György ugyanúgy az előbbi koncepciót támogatta, mint Lucio és Gradič, akik 1655-ben a Szentszék előtt lefolytatott perben végül elfogadtatták a „Kis-Illíria”-elfogást. L. erről KURELAC, 1991. 396–397. A Zrínyiek és Krizanić kapcsolatáról: HAUSNER-MONOK-ORLOVSKY, 1991. 41. és Miroslav KURELAC, *Introduction. Život i djela Jurja Krizanića*. Ured. Kornelija PEJČINOVIĆ. Zagreb, 1983. 10–14.

kanása sem érdektelen adalék. A század legnevesebb térképkiadói 1662-ben kinyomtatott nagyatlaszukat (a *Theatrum orbis terrarum* sorozat újabb darabját) éppen Lipót császárnak ajánlották, felszólítva az uralkodót a nagy férfiak színpadán reá szabott szerep betöltésére, a török elleni európai háború vezetésére.⁹⁶

Visszaérkeztünk tehát a nagy teátrumba, annak is egyik legmozgalmasabb játékszínére, Velencébe; abba a politikai álarcosbálba, ahonnan a farsangoló Bethlen Miklóssal elindultunk. De vajon mi teremt rendet ebben a karneváli forgatagban, írók, költők, kurtizánok, katonák, politikusok, könyvügynökök és illusztrátorok ismeretlenül is ismerős maskarás gyülekezetében? Hol a Zrínyiek velencei hálózatának középpontja? Befejezésül játsszunk el egy erre vonatkozó feltételezéssel.

Ismerjük a fiatal Zrínyi Miklós Marinóhoz való vonzódását.⁹⁷ Visszatértében első itáliai útjáról (1936) nyilván ilyen irányban is tájékozódott a velencei könyvpiacra és kulturális életben. Többen is élvezélhették az ekkor alakult velencei marinista akadémiába, a rangos patrícius és helyi írófejedelem, Giovanni Francesco Loredano körébe, az Accademia degli Incognitibe, az Ismeretlenek Akadémiájába.⁹⁸ Az Itália-szerte híres társaság ülésein és kiadványaiban nem csupán költészetelméleti kérdésekről esett szó: itt gyülekeztek azok a francia politikai rokonszenvű, a vallási toleranciát a *ragion di stato* jegyében valló értelmiségiek, akik köztudottan nagy hatást gyakoroltak az államelméletben tájékozódó Zrínyire. Gusztáv Adolf és Wallenstein rajongóiként ők fejlesztették ki a modern politikai propaganda technikáit, majd az '50-es, '60-as években szétszédve Európában, különböző, olykor egymással ellenséges viszonyban álló erők szolgálatában, pamfletistaként, udvari történetíróként a gyakorlatban is éltek szellemi fegyvertárakkal, a szélesebb értelemben felfogott libertinus ideológiával.⁹⁹ Talán nem is meglepő: eddigi szereplőink többsége itt ad egymásnak találkozót. Ferrante Pallavicini, Girolamo Brusoni, Maiolino Bisaccioni, Galeazzo Gualdo Priorato mind e kör prominens tagjai voltak. A közelmúltban Fabio Martelli bolognai történész új monográfiával bizonyította Raimondo Montecucoli idevaló személyes kötődését, s jelölte ki helyét a kor ideológiai áramlatai között éppen e tudós libertinizmus fő sodrában.¹⁰⁰ Ugyancsak e szellemi környezethez sorolható Giuseppe Maria Maraviglia, aki a velencei libertinusok „házifilozófusának”, Cesare Cremonininek katedráját örökölte a padovai egyetemen.

⁹⁶ A Blaeu-nyomda térképeinek politikai célzatossága közismert: az *Atlas Maior* 1662-i kiadását Lipót császárnak, az 1663-ít XIV. Lajos francia királynak ajánlották a törökellenes hadjárat megindításának reményében (KURELAC, 1977. 126. – azonos koncepció, a Bourbon–Habsburg ellentét időleges elsimitása jegyében tehát, amelyet Gradić röpirata esetében megfigyelhettünk.)

⁹⁷ A Marino-hatás kiterjedt irodalmát összefoglalja, új eredményekkel gyarapítja KOVÁCS, 1985. 115–127.

⁹⁸ Az „Ismeretlenek Akadémiájáról” alapvető: Michele MAYLENDER, *Storia delle accademie d'Italia*. III. Bologna, 1976. 205–206., Guido BALDASSARI, *L'Accademia degli Incogniti. Storia della cultura veneta*. IV/1., id. kiad., 231–238., Ginetta AUZZAS, *L'ambiente degli Incogniti*, uo. 255–285., SPINI, 1983. 149–176., Paolo GETREVI, *Dal picaro al gentiluomo*. Milano, 1986. 91–164.

⁹⁹ BERTELLI, 1973. *Cadaveri di storia* c. fejezetében (193–218.) meglehetősen egyoldalú és tendenciózusan elítélő képet fest e libertinus szellemi környezet historiográfiai tevékenységéről. Az elkövetkező évek kutatásai azonban gyökeres változást hoztak az irányzat megítélésében, l. az *Il libertinismo in Europa*. A cura di Sergio BERTELLI. Milano–Napoli, 1980. című kötet tanulmányait, s az azóta széles körben – elsősorban francia és olasz területen kibontakozott libertinizmus-kutatás eredményeit (az irodalom összefoglalása: BENE, *Egy kultusz születése*, id. kézirat).

¹⁰⁰ MARTELLI, 1990. különösen 379–492.

Zrínyi Miklós könyvtárát vallatóra fogva pedig koncepciózus gyűjtés körvonalai mutatkoznak: a „principe” Loredano számos műve mellett¹⁰¹ megtaláljuk itt Maraviglia¹⁰² és Brusoni¹⁰³ könyveit, Gualdo Priorato történeti munkáit, Krisztina királynőről írott életrajzát és a *Mátyás-elmélkedés* műfaji mintájaként is számításba jövő, politikai és morálfilozófiai maximákat sűrítő Wallenstein-biográfiáját,¹⁰⁴ az ugyancsak „Incognito” Pietro Pomo Wallenstein és Gusztáv Adolf tragédiáját tárgyaló *Saggiját*,¹⁰⁵ a politikaelméleti tájékozódásban fontos szerepet játszó Maiolino Bisaccioni több könyvét.¹⁰⁶ Kovács Sándor Iván mutatta ki, hogy a lírai költészetére is hatott egy „Incognito”, Scipione Herrico személyében.¹⁰⁷

Vessünk végül egy pillantást az Accademia degli Incogniti legnagyobb közös vállalkozására, tagjaik életrajzgyűjteményére, amellyel a műfajban divatot teremtve elsősk voltak Itália-szerte.¹⁰⁸ A kötet százhat akadémikus bibliográfiáját és művei ismertetését tartalmazza: szerkesztését Girolamo Brusoni mellett Loredanónak, illetve az akadémia titkárának, Giovanni Battista Fusconinak tulajdonítják.¹⁰⁹ S hol jelent meg? „In Venetia, apresso Francesco Valvasense stampator dell’Accademia, 1647.” Az „Akadémia nyomdása” tehát nem más, mint Nitri művének kiadója, Francesco Valvasense! Az ő műhelyéből kerül ki Brusoni és Loredano egy-egy további könyve, Maraviglia szinte minden műve, s mint láttuk, Gradič *Cladese* is.¹¹⁰ S ezek után már egyáltalán nem meglepő, hogy a *Gloria degli Incogniti* kitüntetettjeinek képmásai alatt rendre ugyanaz a mesterjegy szerénykedik: Gianjacopo Piccini. Ő az, aki metszetekkel díszítette Loredano, Gualdo Priorato, Ferrante Pallavicini munkáit, de benne tisztelhetjük Zrínyi Péter ottocsáci csatájának megörökítőjét és az *Adrianskogo mora Syrena* illusztrátorát is.¹¹¹

¹⁰¹ *Bibliotheca Zriniana*, id. kiad., 402–403: *Opere*. Venetia, 1646–49. (580–BZ 109), *Delle bizzarie academiche*. Venetia, 1653. (581–BZ 360/II), *Historie de’ re Lusignani*. Venetia, 1653. (582–BZ 360/V).

¹⁰² *Degli errori de’sauì consagrati a Minerva*. Venetia, 1662. (486–BZ 239), *Vaticinia gloriæ Bavaricæ*. Venetiis, 1663. (487–BZ 114).

¹⁰³ *La poeta smarrita*. Venetia, 1662. (448–BZ 223).

¹⁰⁴ *Historia della vita d’Alberto Valstain duca di Fritland*. Lion, 1643. (84). *Dell’Historia*. III. Venetia, 1648. (86–BZ 156), *Historia della sacra real maestà di Christina Alessandra regina di Suetia*. Roma, 1656. (92–BZ 271). Zrínyi Ádám könyvei közt maradt fenn továbbá a már említett (77. lj.), Forstalltól származó Zrínyi Miklós-életrajzot tartalmazó *Vite et azzioni* (647–BZ 134). Priorato és a Zrínyiek kapcsolatáról, Forstall közreműködéséről a *Vite* és a *Historia di Leopoldo Cesare*. I–III. Vienna, 1670–74. Zrínyi-fejezeteinek összeállításában: BENE, 1991. (a), 1991. (b).

¹⁰⁵ *De’saggi d’historia*. I. Venetia, 1640. (85–BZ 171). Ld. SPINI, 1983. 173.

¹⁰⁶ *Historia delle guerre civili de gli ultimi tempi*. Venetia, 1652. (58–BZ 139), *Sensi civili sopra Il perfetto capitano di H. D. R. (Henrico Duca di Rohan) et sopra la Tactica di Leone Imperatore*. Venetia, 1642. (213–BZ 188). Bisaccioni Zrínyire gyakorolt hatásáról KLANICZAY, 1985. 176–178.

¹⁰⁷ KOVÁCS Sándor Iván, *Zrínyi tűzhányó-képei és Scipione Herrico Etna-ódája*. KIRÁLY-KOVÁCS, 1983. 183–203.

¹⁰⁸ *Le Glorie de gli Incogniti, o vero gli Huomini Illustri dell’Accademia de’ signori Incogniti di Venetia*. Venetia, 1647. Gualdo Priorato életrajza: 172–175., Loredanóé: 244–277., Bisaccionié: 320–323., Scipione Herricóé: 396–399. A kiadvány itáliai elsőségéről, hatásáról: MAYLENDER, III. (1976.) 206.

¹⁰⁹ Suzanne P. MICHEL, *Répertoire des ouvrages imprimés en langue italienne au XVIIe Siècle*. II. Firenze, 1979. 440.

¹¹⁰ Girolamo BRUSONI, *Il Camerotto*. In Venetia, per Francesco Valvasense, 1645. Giovanni Francesco LOREDANO, *Sei dubbi amorosi trattati accademicamente*. In Venetia, Per il Valvasense, 1647. Valvasense kedves embere volt Loredanónak – annak idején a szenátor közbenjárása mentette meg a tiltott könyvek forgalmazása miatt rá váró súlyos büntetéstől (vö. 60. lj.).

¹¹¹ Piccini illusztrálta Loredano *Sei dubbijának* Valvasense-féle kiadását, Gualdo Priorato *Scena degli huomini illustri d’Italia*. Venetia, 1659. című életrajzgyűjteményében huszonhat metszetet jegyzett, Ferrante Pallavicini Brusoni által összegyűjtött munkáinak mind a négy kötetét Piccini-metszetek díszítik (*Tutte le opere di Ferrante Pallavicini*. Venezia, 1665.). Az ottocsáci ütközet röplapillusztrátoráról: PETÁK, 1985. 688–689.

A felsoroltak fényében, ha nem is bizonyított, de nem kizárt, hogy Zrínyi Miklós, esetleg Péter is, személyes ismeretségben voltak az Accademia degli Incogniti tagjaival, s itt kialakult kapcsolatrendszerüket hasznosították azután a 60-as évek politikai konjunktúrájában propagandacélokra – a kor egyik legmodernebb irányzatához, s padovai peregrináció nélkül is a Padovából nyugtalanító eszmékkel hazatért peregrinusok hagyományához kapcsolódva.¹¹²

Az álorcák tehát lehullottak – üres a teátrum. De talán érdemes elgondolkodni rajta: a „fátumot provokáló” Zrínyi Miklós¹¹³ – bár természetesen ismerte, alkalmazta is a kor egyik legelterjedtebb metaforájának „politikai színtér, hadszíntér” értelmezését – ritka példaként a magyar irodalomban (s talán éppen Marino nyomdokán járva), más jelentésben használja a szót.

Az eredeti tisztáson tízenkét keresztény ifjat feláldozó Alderrán, az áldozatok

... ártatlan véreket medencébe teszi,
Több társait aztán magától elküldi,
Az nagy teátrumon csak magát szemléli.¹¹⁴

Teátrum – vesztőhely.

Olvasta-e Bethlen Miklós a *Szigeti veszedelmet*?¹¹⁵

Bene Sándor

¹¹² A kör vonzódásáról a padovai egyetemről kisugárzó averroista eszmékhez, befolyásos tagjai által az eretnység gyanújába keveredő padovai professzornak, Cesare Cremonininek nyújtott védelemről az inkvizíció ellenében: SPINI, 1983. 155–157. E kapcsolódási pont figyelembevételével különösképpen kidolgozásra érdemesnek tűnik Klaniczay Tibor gondolatébresztő megjegyzése Zrínyi Miklós utolsó éveinek elsötétülő, már-már fatalista világképéről, amely szerinte leginkább még Forgách Ferenc komor, averroista szellemi alapállásával rokonítható (KLANICZAY, 1964. 742., valamint Uő., *A fátum és a szerencse Zrínyi műveiben*. Bp., 1947. 46–52.). Ez esetben természetesen nem arról van szó, hogy az ontologikus kételyt és szkeptícizmust mondén *életformaként* élő velencei libertinusok indukáltak volna Zrínyiben világnézeti változást. Inkább csak arról, hogy Zrínyi *szuverén* gondolkodói útja során „visszatalált” olyan nyugtalanító filozófiai kétségekhez, amelyekről Padovát járt elődei sem voltak mentesek, s talán nem véletlen az sem, hogy az oly széles velencei szellemi palettán végül éppen ezt a társaságot tüntette ki figyelmével.

¹¹³ Vö. *Zrínyi miklós összes művei*. II. *Levelek*, id. kiad., 329.

¹¹⁴ *Szigeti veszedelem*, XI. 21. Vö. G. B. MARINO, *La strage degli innocenti*, III. 6. (A *Bibliotheca Zriniana* Marino-példánya: Venetia, 1633. 85–BZ. 26.) Zrínyi teátrum-képeire I. *Zrínyi Miklós összes művei*. I. Bp., 1958. 543. (*Vitéz hadnagy*, 94. aph.), 612. (*Mátyás király életéről való elmékedések*); uo., II. *Levelek*, id. kiad., 186. (*Nádori emlékirat*).

¹¹⁵ Itt mondok köszönetet Miroslav Kurelac professzor úrnak, a Horvát Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete igazgatójának a zágrábi kutatásaimat megkönnyítő többrendbeli és rendkívül hasznos szakmai tanácsaiért, valamint Kékesi Ferencnek, a zágrábi Magyar Nagykövetség munkatársának és feleségének, akiknek sokszori, gondoskodó baráti segítségével nélkül nem készülhetett volna el ez a dolgozat.

Valóságfogalom, regény és művészetszemlélet összefüggése Tamási Áronnál

A gazdag Tamási-irodalom szinte alig foglalkozik Tamási Áron művészet-szemléletének kérdéseivel. Az átfogó igényű analízis hiánya nyilvánvalóan összefügg Tamási fogalmiságtól való idegenkedésével. Tanulmányaiiban, publicisztikájában is inkább szemléletes képekhez, példázatos történetekhez folyamodik, mintsem logikai-fogalmi kifejtéshez. Írásait legtöbbször az érzelmek, indulatok kiáramlása vagy a vallomás formálja. „Nem tudok megállni, hogy felszedjem az érvek apró kavicsát. Lelkemnek valami különös szele kelt, a nyers igazság ereje feszít és lök”¹ – írja *Így van* című írásában. *Vadrózsa ága* című önéletrírásában is megvallja, hogy a műveiben valami végső „jelentésérzés” bomlik történetté.² Valamely igazság felismerése számára nem a logikai bizonyíthatóság igényével kapcsolódó heuréka-élmény, hanem a megismerő alany azonosulását igénylő megvilágosodás. „Sokszor van úgy, hogy az élet meglepetésszerűen feltárul, az ember két orcájára teregeti a titkot és látni lehet végtelen messze.”³ A tehetséget is az alkotói szándék fölött működő szellemi hatalom megtestesülésének tekinti. „Hítem szerint minden irodalmi mesterkedésnek és erőszakoskodásnak úgyis csak kudarccal lehet vége. Az ember öntudatos erején túl és felül van egy misztikus erő is, ami irányít és odavisz, ahová rendeltünk.”⁴ Szemléletének központi magja egy, a tapasztalati világ mögötti végérvényes valóság tétélezése. E mélyebb valóságba és a benne megnyilvánuló ismeretek érvényességébe nem a bizonyítás, hanem az azonosulás/másság vezet be. Ez a megismerési elv egy erősen antropocentrikus és antropomorf világlátást alapoz meg, hiszen perspektíváját az ismeretek számunkra való érvényessége határozza meg. Ha azt is figyelembe vesszük, hogy e megismerési mód kitüntetett területe az esztétikai tapasztalat, akkor nyilvánvalóvá válik Tamási szemléletének eredendően esztétikai karaktere.

A fentiek érvényesülése Tamási írásaiban annyiban akadályozhatta egy átfogó vizsgálat igényének kialakulását, amennyiben Tamásit kimondva-kimondatlanul ösztönös alkotónak tartják, aki nem nagyon reflektál alkotói módszerére, a regényműfaj lehetőségeire. A különböző elemzésekben a közvetlen tudat boldog birtokosaként vagy foglyaként jelenik meg. E mítosz talán magától az alkotótól eredezhető, aki különös jelentőséget tulajdonított annak, hogy az írásban mindig jelen van az ősök irányító ereje,⁵ de közvélekedéssé formálódását talán Németh László alapozta meg *A költő és faluja* című írásával, amelyben Tamási úgy jelenik meg, mint aki helyett a „faluja dolgozik”.⁶ Lényegileg ezt a vélekedést erősítik meg azok a tanulmányok is, melyek a folklór poetikája, világképe felől közelítenek Tamási regényeihez, hangsúlyozva, hogy itt nem a realista regénymoddell felbomlasztásáról van szó, hanem az ezt megelőző esztétikai-szemléleti állapot

¹ TAMÁSI ÁRON, *Így van*. In *Jégtörő gondolatok*. Bp., 1982. I. 205.

² TAMÁSI ÁRON, *Vadrózsa ága*. Bp., 1966. 127.

³ TAMÁSI ÁRON, *Bajszterző nagyvilág*. In *Jégtörő gondolatok*, I. 112.

⁴ Tamási Áron levele Benedek Elekhez. (Weleh, 1924. ápr. 28.) Petőfi Irodalmi Múzeum, V. 4657/42/4.

⁵ TAMÁSI ÁRON, *Ábel*. In *Jégtörő gondolatok*, I. 45.

⁶ NÉMETH LÁSZLÓ, *A költő és faluja*. In *Két nemzedék*. Bp., 1970. 545. Németh László más Tamásiról szóló kritikájában is fontos szerepet kap a közvetlenség. Hol mint a regények költőiségének a forrása, hol mint a regénykompozíció megteremtésének a gátja (Uő., *Tamási Áron, i. m.* 195., *Új nemzedék, i. m.* 333–335.).

mutatja föl epikai lehetőségeit.⁷ A formaalkotás elveire figyelő Babits is ennek a jegyében fogalmazza meg a Németh László által kifejtett eszmei-etikai szempontú értelmezés poetikai paralelljét. „Képzetele eredendően mítoszalkotó, látásmódja, kompozíciója meseszerű akkor is, ha témája száz mérföldre van a népmese témavilágától. Rendesen nem is a népmesei motívumokból indul ki, hanem inkább beleesik azokba [...] ez a könyv [a Jégtörő Mátyás – L. L.] önmagától és szinte észrevétlenül valóságos népmeseregénnyé válik.”⁸ (Kiemelések – L. L.)

Számos jelét láthatjuk Tamásinál a regényei alkotásával, társadalmi lehetőségeivel való tudatos számvetésnek. S nemcsak a *Szülföldem*, illetve a késői önéletrajzi írások tanúskodnak erről. Tamásinak mindenképp számot kellett vetnie irodalmunk s az erdélyi irodalom hagyományával, hisz e szembenézés nélkül nemigen születhet irodalmi alkotás (ahogy erről a naiv önéletrajások is tanúskodnak). A magyar irodalomban ekkor uralkodó, szinte kizárólagos regényalkotó tapasztalati és mimetikus elvű, az alakokat megformáló világkép determinációs-morális közösségértelmezésre épül, s a szerepek szociális megalapozottságúak. Tamásinál ugyan szintén felderíthető az életrajzi-tapasztalati hitelességű epikaeszmény érvényesülése, a közösségi meghatározottságú hősfelfogás, de a regények nem közvetlenül a tapasztalati övezetre utalnak, hanem a folklór formaalkotó elvei szerint már eleve megformált, fiktív eredetű, „ősképszerű” tárgyiaságokra; a megidézett folklórműfajok, főleg a mese formaalkotó elveinek könnyen felismerhető mivolta szintén a megformáltságra hívja fel a figyelmet, elhárítva a közvetlen valóságra vonatkozás igényét, a szociális indokoltság vékonyaszalú, a hőst inkább a tapasztalati világon túli törvények irányítják, noha a két világ tükörszerű megfeleljön egymásnak.⁹ Figyelembe kell vennünk Szabó Dezső hatását is, aki ha nem is formálja át, de erősen fellazítja az uralkodó regénymodell tapasztalati elvét, s pragmatikai szándéka is inkább az expresszionizmus rákiáltó gesztusára emlékeztet. Az erdélyi népi irodalomra egyébként is nagy hatással volt Szabó Dezső irodalomértelmezése. Az irodalomtól a székely nép mélységeinek a kifejezését várták, amely megteremtheti a népregényt, amelynek a hőse maga a nép. Ezzel szemben a „Vallani és vállalni”-vita a közvetlen *társadalomábrázolás* igényének megfogalmazását jelentette. A harmincas évektől pedig a *szociális indíttatású és célzatú regény* követelménye került előtérbe.¹⁰ Tamási ugyan megpróbált kapcsolódni ehhez az irodalmi úthoz, ahogy a *Czímeresek* vagy a *Szülföldem* bizonyíthatja, de míg az előbbi egyik legsikerületlenebb regénye, a másik túllép a szociográfia formaalkotó elvein. Tamási csak akkor tud esztétikailag is érvényes művet teremteni, ha a folklór műfaji konvenciói, illetve az önkifejezés határozzák meg a formáló elveket. Ez nem a reflexió hiányát, hanem a tehetség, az esztétikai szemlélet irányát jelzi.

A későbbiek során Tamási művészetszemléletének vizsgálatánál csak a regényekre támaszkodom. Elméleti-módszertani feltevéseim részletes kifejtése helyett, amely egy önálló tanulmány tárgya lehetne, most csak arra utalnék, hogy

⁷ Lásd Bertha Zoltán és Görömbei András tanulmányait. BERTHA Zoltán, *Szempontok Tamási Áron világgképéhez*. In *A szellem jelző fényei*. Bp., 1988. GÖRÖMBEI András, *Az ábeli létforma titkai*. In „Ki viszi át...?” Bp., 1986.

⁸ BABITS Mihály, *Népmese és regény*. In *Babits Mihály művei*. Esszék, tanulmányok. Bp., 1978. 502.

⁹ LAKNER Lajos, *A teremtet világ*. Életünk, 1990. 5. 460.

¹⁰ CSEKE Péter, *A népiesség elve az Erdélyi Helikonban*. In *Irodalomtudományi és stilisztikai tanulmányok*. Bukarest, 1984.

bármely művészetfelfogás magvát a művészet és a valóság viszonya jelenti. Az alkotások pedig, ahogy A. Danto értelmezi, azt a hálót jelenítik meg, amelyen keresztül a művész a valóságot szemléli, vagyis felderítésükkel az válik láthatóvá, hogyan reprezentálja a világot.¹¹ E megfontolás után számomra a vizsgálat kiindulópontjául a művekben érvényesülő *valóságfogalom*¹² kínálkozott, hiszen ez nemcsak azt árulja el, hogy *mi* számít valóságnak, hanem azt is, *hogyan* születik e valóság. Vagyis közvetlenül utalnak a művekben megtestesülő szemlélet poetikai megfolyára. „In Wahrheit aber kann der Sinn jeder Form nicht in dem gesucht werden, was sie ausdrückt, sondern nur in der Art und Weise, in dem Modus und der inneren Gesetzmäßigkeit des Ausdrucks selbst“¹³ – írja Cassirer.

*

A szakirodalom gyakran utal Tamási regényeinek platonikus struktúrájára, amely főleg arra vonatkozik, hogy a *regényhősök magatartását egy a megvalósult, a tapasztalati világ mélyén működő feltétlen és végérvényes szellemi valóság irányítja*. Erre utalva írta Németh László: Tamási hősei a „mindenséggel félig összetapadva éltek és lélegeztek”.¹⁴ A regények főhőseit mindig *elragadja* valami elementáris szenvedély, amely célelvűvé teszi és szinte kisajátítja cselekedeteiket, gondolataikat. Bódi tetteit és képzeletét a megváltói tudat, Ábelét a cél és az otthonosság keresése, a *Jégtörő Máttyás* szellemét az igazságnak való megfelelés, a *Szülföldem* elbeszélőjének gondolatait az önazonosság keresése uralja. Célhozérésük biztosítóka a tapasztalati világon túl van, s ez iránti entuziaszta rajongásuk teszi lehetővé, hogy túllépjenek közvetlen érzéki világukon. Hiányzik belőlük a kétely, vagy a világképük újrendezését követelő végletes bizonytalanság. A cselekedeteik és a tudásuk közti távolság hiánya meseszerű vonás; hasonlatos ahhoz, ahogy a mesében is hiányzik a baj és az elhárítás közötti távolság. Evidencia-élményük nem fokozatosan, nem tapasztalataik logikus rendezésével alakul ki, hanem ugrásszerűen, az alakok *megvilágosodása* (illuminációja) által. Csorja Bódinak szinte létformája a látomás, ilyenkor „megmondja mi van elrejtve a látóvakok előtt”.¹⁵ Az *Ábel-trilógia* ugyan a történet-tanulság szerkezet szerint szerveződik, de a főhős szinte mindig az álom vagy a képzelet segítségével ébred rá az igazságokra, s jellemző, hogy nem lehet egyértelműen eldönteni, a valóságban, vagy csak Ábel víziójában jelenik meg az ember végső, legbensőbb célját kimondó néger nő. A cselekmény fűzése inkább az előbbit, a jelenet belső felépítése inkább az utóbbi vélekedést erősíti meg. A *Jégtörő Máttyás*ban közvetlenül a megvilágosító szellem ölt állati, majd emberi alakot, a *Szülföldem* elbeszélőjéből pedig önkéntelenül szakad ki a vallomás.

E végérvényes valóság jelenléte *közvetlennek* tűnik, egyrészt azért, mert a regényekben a hős és az elbeszélő nézőpontja azonos, másrészt azért is, mert ez a valóság az epikai világmetset minden pontján megnyilvánul. E szempontból nincs a regényekben semleges, nem értékelődő hely, cselekedet és idő. Tamási

¹¹ A. DANTO, *Metafora, kifejezés és stílus. Szöveg és interpretáció*. Bp., é.n. 156–160.

¹² HANS BLUMENBERG, *Wirklichkeitsbegriff und Möglichkeit des Romans*. Nachahmung und Illusion. Hrg. von H. G. JAUSS. München, 1964.

¹³ ERNST CASSIRER, *Philosophie der symbolischen Formen*. Berlin, 1923. I. 135.

¹⁴ NÉMETH LÁSZLÓ, *Tamási Áron: Szűzmáriás királyfi*, i. m. 256.

¹⁵ TAMÁSI ÁRON, *Szűzmáriás királyfi*. Kolozsvár, 1924. 108.

regényeiben ugyanis a kronotoposz meghatározottságát nem a látvány, hanem e valósághoz való viszonyukból születő jelentésük teremti meg. Így spiritualizálódhat a hegy, a templom, a kocsmá, a hógolyó (*Szűzmáriás királyfi*), a Hargita, a bomba, a könyvek, az Ábel által készített tárgyak (*Ábel-trilógia*), a domb, a kalaplevétel (*Szülföldem*) stb. Egyszóval minden, ahogy erről a *Jégtörő Mátyás* tanúskodik. A nem látható valóság lesz láthatóvá, érzékvé ezekben a terekben, cselekedetekben. Az idő hierarchiáját is e fenti struktúra alakítja. Kitüntetett szerepűvé a megvilágosodás időn kívüli pillanatai válnak. Nem egyszerűen a látomások és a képzelődés időn kívüliségének érzetéről van szó, hanem az idő e platóni struktúrának megfelelő bölcséleti értelmezéséről: a végérvényes és túlléphetetlen valóság örök jelenéről. Bódi időfelettségébe emelkedve váltódhat meg a székelység. Ábelt is az öröklét érzésével tölti el a célhoz érés, a *Szülföldemben* pedig a forma által időtlenné varázsolt szülőföld az önazonosság legfőbb biztosítéka. Az is megfigyelhető azonban, hogy abban a világmetszetben, ahol nem ismerik el, vagy egyszerűen az ott érvényesülő világértelmezés horizontján kívül marad ez a tapasztalati világ mélyén működő valóság, Tamási hősei mintha légüres térben mozognának. Az *Ábel* második és harmadik része ezért olyan súlytalan, a *Szülföldemben* pedig az elbeszélő hiába próbálja meg képzelete segítségével megérteni az otthonát elhagyó Árpádot, csődöt mond kísérlete. Tamási kiválasztott hőseinek – a mesei alakokkal ellentétben – egyetemes kapcsolatteremtő képessége egy meghatározott valóság érvényesüléséhez kötődik. A szellemi valóság és a tapasztalati valóság közötti mediátor szerepük a térnek csak azon a részén érvényes, ahol karizmájukat elfogadják, s ahol a közösséggel való „*participation mystique*” érvényesülhet, „idegen föld nyomorúság a számunkra”.¹⁶

Mindezek arra utalnak, hogy a Hans Blumenberg által „*die Realität der momentanen Evidenz*”-nek¹⁷ nevezett valóságfogalom határozza meg a Tamási-regények világképét és formaalkotó elveit. E valóságfogalom lényege, hogy van egy végérvényes valóság, amely a kiválasztott hősök számára a közvetlen megismerési formák (látomás, képzelet, álom stb.) által prezentálódik, s a prezentáció időn kívüli pillanatban közvetlenül megismerhető. E valóságfogalom főleg a romantikus és az expresszionista alkotások domináns tényezője. Nem véletlen, hogy a *Szűzmáriás királyfi*, amely szinte tobzódik a valóságfogalom tematikai és poetikai megfelelőiben, oly nyilvánvalóan utal ezekre.

Tamási főhőseinek és főhőseiben tehát közvetlenül nyilatkozik meg e szellemi valóság, s egyetlen céljuk, hogy ezt mások számára is láthatóvá tegyék. Céljuk elérésének eszköze a példás élet vagy a példaadó műalkotás. Bódi a festménye segítségével akarja megvilágosítani közösségét, Ábel cselekedetei közvetlenül mutatják meg az univerzális és követendő világrendet, Jégtörő Mátyás szubsztanciája maga a megvilágosítás, s a *Szülföldem* hőse is példának szánja történetét. A látomások, a képzelt világok, az allegorikus értelmű történetek az érzéki és a szellemi, a test és a lélek, az élet és a gondolat szintézisének lehetőségét jelentik a hősök számára. Közösségükben pedig a műalkotásnak és a példás életnek szánnak hasonló szerepet. Mind a műalkotás, mind a példa esetében a szemléletben válik a nem látható evidenssé. A szemlélet az a szellemi állapot, amikor a hősök

¹⁶ Carl G. JUNG, *Az analitikus pszichológia és a költői műalkotás közötti összefüggésről*. In *Művészetpszichológia*, Bp., 1973. 149.

¹⁷ Hans BLUMENBERG, i. m. 10.

bensőséges viszonyba kerülhetnek a tapasztalati világon transzcendáló valósággal, sőt az itt megmutatkozó értékek legbensőbb mozgatóikként mutatkoznak meg. Olyan tudás ez, amely egyszerre transzcendens, nem birtokolható, csak közvetíthető, és egyszerre immanens, legbensőbb lényegünk, mert, ahogy Kerényi Károly írja a mítoszról, itt a tudás és annak tudója eggyé olvad.¹⁸ A művészetnek is – főleg a *Szűzmáriás királyfi*ban – azért lehet megváltó hatalma, mert közvetlen kapcsolatba juttatja befogadóját a transzcendens világgal, miközben a költői kép, a műalkotás „minket fejez ki, amikor azzá tesz minket, amit kifejez”.¹⁹ A Tamási-regényekben tematizált egyén és közösség viszonya lényegileg e különös *bensővé-tétel* különböző nézőpontú és perspektívájú története, a feltétlenség és az emberi szabadság, az egyetemesen érvényes és az esetleges összekapcsolhatóságának látomása.

Legközvetlenebbül a *Szűzmáriás királyfi*ban és a *Szülőföldem*ben látható mindez. Csorja Bódiiban már korán megmutatkozik a művészi látás képessége. A fa, amelyből a lovat faragta, „egy másik világba”²⁰ nyíló ablakot jelent a számára. Festménye segítségével igyekszik közvetíteni e másik világ értékrendjét. Bódi mediátor szerepét egyszerre jelzik sámáni és misztikus vonásai. Világképének e szinkretizmusa ugyan végig megmarad, de a történet előrehaladtával egyre inkább a misztikusokra jellemző magatartásforma lesz dominánssá. Ez a regény értékrendszerével függ össze, hisz a Mária-misztérium eszkatológiai ígéretével a pogány mentalitással legmélyebben összefüggő mitikus önpusztítás kórkörösségéből való kilépést jelenti. Bódi végigjárja a misztikusok útját a „a via purgativa”-tól a „via unitiva”-ig. A megvilágosodás után a passzív szemlélődésig eljutva „lényegesen semmi sem különbözteti meg azoktól, akik között él”.²¹ Szinte teljesen eltűnnek a külső elhivatottság jelei, de ezzel mintha az addigi feladat is eltűnt volna a számára. Nem véletlenül kerül előtérbe a szüzesség motívumával együtt a terméketlenség veszélye is. A kérdés most már nem az, hogy képes-e Bódi a festményével hatni, hanem az, hogy tudja-e a misztikus megvilágosodás élményében felismerni értékeket közvetíteni közössége számára, vagyis Jung tipológiájával szólva, képes-e a misztikus álmodozó formaadó prófétává, művésszé válni.²² A misztikus ismeret eredendően „niemals geknüpft ist an Personen, Zeit, Raum oder der Gang des Geschichte”.²³ Bódi elhivatottságának közösségi irányulását magatartásának sámánisztikus karaktere jelzi, az átvitel lehetőségét pedig a misztika és a művészet közötti párhuzamok alapozzák meg: az univerzum esztétizálása és az esztétikai teremtés egymásra vonatkozása, a kifejezőkészlet hasonlósága, a nem látható láthatóvá tétele, az én és a világ különállásának megszűnése. A misztikus vonások a már korábban említetteken túl tehát azért is erősödnek föl, mert a művészi teremtés lehetősége lesz a fő kérdés. Bódi természetmisztikájának pantheisztikus vonása azt a hitet sugallja, hogy a spirituális testet ölthet az anyagiban. Bódinak végül sikerül a fenti metamorfózis, a művészi teremtővé válás, afelől a regény mítoszi befejezése nem hagy kétséget.

¹⁸ KERÉNYI Károly, *Die antropologische Aussage des Mythos*. Neues Anthropologie. 6. Hrsg. von H. G. GADAME-P. VOGLER. Stuttgart, 1975. 319.

¹⁹ Ricoeur idézi Bachelardot. Paul RICOEUR, *Nyelv, szimbólum és értelmezés*. A hermeneutika elmélete. Szeged, I. 1987. 193.

²⁰ TAMÁSI Áron, *Szűzmáriás királyfi*, 70.

²¹ RADNÓTI Sándor, *A szenvedő misztikus*. Bp., 1981. 33.

²² Carl G. JUNG, *A lélektani típusok*. Bp., 1988. 126–134.

²³ R. F. MERKEL, *Die Mystik im Kulturleben der Völker*. Hamburg, 1940. 20.

Sőt önmaga lesz műalkotássá: szellemi táplálékká, igévé válik. A közösség képes befogadni a közvetlen érzéki tapasztalaton túli valóságot, de a zárlat tanulsága szerint legendásítva, csodaként magyarázva. Bódi igévé magasztosulása egy népi elbeszélés hőisévé válását jelenti. E misztikus történetben karakterizálódó művészet megőrizte a misztika két sajátosságát: bizonyosságát és kinyilatkoztató voltát, de teremtvé válva már kozmikus funkciót is betölthet. A beteljesülés, amelyben a művészet élelalkító szerepének romantikus vágya is bizonyosságot nyer, egyben a művészetet az egyén és a közösség közti kommunikáció kitüntetett nyelveként, az antropomorfizációt pedig kitüntetett kódjaként jeleníti meg. A zárlat expresszív képeivel szemben Fazakas Ádám utolsó megjelenését mágikus képek közvetítik, találkozásukkor még Bódi sem tud megszólalni. Az ő tragikus élete azt a sorsot jelzi, amely Bódira is várt volna, ha látomásai nem formálódtak volna művészzé. Halálával mintegy megelevenedik a nép művészi teremtő képessége, amely a tragikus sorsú hős által látott transzcendens valóság felé közeledés kezdete. A Szűzmáriás királyfi tanulsága szerint tehát a művészet közvetítő szerepet játszik a transzcendentális szellemi valóság és a megvalósuló, közösségi élet között. Ahogy Jancsó Béla írta a regényről: „a művészet az élet kapujába állította, akinek megismerésén át egyedül tökéletesül az emberi élet”.²⁴

A Szülőföldem viszont mintha épp a művészet teremtő voltát tagadná.²⁵ „[...] évekig küszködik valaki, hogy könyvben megteremtsen egy világot. De ahogy akarná és ahogy szeretné, úgy sohasem sikerül. [...] eljön erre a tájra, és akkor betelve látja, hogy amit nem tudott megteremteni, itt van az isteni mű! Érzem, hogy legyőztem.”²⁶ Sőt a szellemi embert, a művészt, ahogy ezt Makkai Sándor választására utalva jelzi, a mindennapok valóságán való túllépés miatt a gyakorlati-mindennapi élet elárulásának veszélye fenyegeti. A történet tanulsága szerint ugyanis úgy tűnik, hogy a szülőföld, az otthon vállalásának kétségei az itt élők „élni kell” perspektívájának elfogadásával, a mindennapi élet és cselekvés korlátainak tudomásulvételével oldhatók fel. Vagyis az itt élő emberek életébe nem kívülről kell bevinni az értékeket, mint megváltó módjára Bódi próbálta, hisz azokat nemcsak immanens módon birtokolják, hanem életükben példaadó erővel láthatóvá is teszik. Az elbeszélő a példa hatására az alázat útjára lépve elismeri, hogy a teremtett világnál valóságosabb és érvényesebb a megvalósuló élet, az „élni kell” mindennapi igazsága pedig egyetemes igazsággá emelkedik. A művészet mimetikus mivoltánál fogva eleve tökéletlen, hisz csak töredék lehet, mégis egészként, teljesként tünteti föl önmagát. Makkai Sándor „nem lehet”-je is egész érvényűként jelenik meg, holott érzéketlen az emberi lét mindennapjaiból adódó erkölcsi és egzisztenciális törvényekkel szemben. A művészi alkotás fenti értékelése azonban korántsem lesz ilyen egyértelmű, ha a történeten túl a mű egészében vizsgáljuk az esztétikai formálás és formáltság helyét. A jelzett szövegrészt tüzetesebben vizsgálva kiderül, hogy a teremtett világ másodlagosságát állító vallomás kiváltója nem a pusztulásnak indult megvalósuló világ, amelyről a mű korábbi részei oly megrendítő módon szóltak, hanem a mindennapokban is esztétikai befogadásra indító táj, amely a szemlélő számára jelentéssel, tehát megformált világ. A tájnak ezt a szemléletét általánosítja az egész szülőföldre az elbeszélő. A megformáltság kitüntetett szerepét az is jelzi, hogy a hős a paraszti

²⁴ JANCÓSÓ Béla, *Tamási Áron: Szűzmáriás királyfi*. In Uő., *Irodalom és közélet*. Bukarest, 1973. 89.

²⁵ A Szülőföldem részletes elemzése: LAKNER Lajos, *A Szülőföldemen jelentésrétegei*. It 1992. 4.

²⁶ TAMÁSI Áron, *Szülőföldem*. Bp., 1990. 123.

létformát is a *hagyomány*tól való megformáltsága miatt mondja megtartónak. *A forma mint az emberi bensőség és otthonosság vágy kielégítője* egzisztenciális jelentőségénél fogva valódi alternatívát jelenthet az egzisztenciális okokra, erkölcsi spekulációkra (Makkai) hivatkozó, a szülőföld elhagyását javalló nézetekkel szemben. A szülőföld vállalása tehát egyaránt következhet az itt „élni kell” erkölcsi parancsot követő magatartás példaadó erejéből, és a bensőségességet, az otthonosságot az emberi lét feltételeként állító, e műben a művészet kitüntetett világlátásának tekintett antropomorfi szemléletből. Mind a kettőben a primér, reflexív elem nélküli érzék konstituálja az emberi életet megalapozó értékeket. Tamási világában tehát, a korábbiakban mondottakkal összhangban, az érték megragadása megelőzi a tapasztalat önkorrektív folyamatát. Ez teremt kitüntetett helyet mind a hagyomány, mind a művészet számára.

A *Szülőföldem* bölcséleti sugallata szerint tehát a lét és a szellem nem kizárják, hanem átjárják egymást. *A szellem és a hagyomány világában láthatóvá, jelentéssé formálódik az emberi élet legapróbb mozzanata is, míg a mindennapi élet belső korlátai emberi léptékűvé teszik a szellem törvényeit.* Így személyesedik a lét létiükké, a szellem szellemükké. Értelmezésünk szempontjából megvilágító erejű a *Jégtörő Mátyás* azon jelenete, amelyben az udvarhelyi kocsmárosné határozottan emlékszik Jégtörő Mátyás keresztelőjére. *Lét és szellem dialógusa teremtheti meg tehát valóságunk: otthonunk. Ennek a megmutatásában lesz kitüntetett szereplővé a művészet és a művész, aki „leereszkedik a lét naiv és primitív formáihoz, megérti minden élet nyelvét, s az út végén jelentésteles diadallal ölt emberi alakot...”*²⁷

A kérdés most már az, hogy az *Ábel* és a *Jégtörő Mátyás* értelmezhető-e a fenti gondolatkörben, hisz közvetlenül nem tematizálják a művészet és az élet viszonyának kérdéseit. Mindkét regény hőse a *példaadást* tekinti cselekedetei és magatartása formálójának. *Ábel* valamennyi törekvését áthatja, hogy „ne olyan ember legyen [mint a többiek – L. L.], hanem példásabb”.²⁸ Az otthon, az apák világa védelmezőjévé válásának épp az ad döntő fordulatot, hogy *Ábel* képes léte értelmét a konkrét szituációtól elvonatkoztatva látni. Olyan jelentéskört von be a pásztorság értelmezésekor, amely az apjától távoli, idegen. *Ábel* a szellem embereként a világ rendje fölött örökös hivatásként fogja föl a pásztorkodást, míg apját a kiszolgáltatottság mindennapjai konkrét, a körülményekből adódó értelmezésre szorítja. Az ábeli értelmezés metaforikussága a szellemet az érzékivel összekapcsoló példásságra utal. A *Jégtörő Mátyás* szellemének is a fő célja, hogy újra fölismertesse „a földi élet mindennapjaiban elfelejtett” lét értelmét, „a természet dicsőségét és a csillagok vidámságát”.²⁹ A szellemnek ez a törekvése egyben ki is jelöli az emberi élet vezérlő elvét, a példaadást és a példakeresést. A példa tehát az emberi létezés mélyebb összefüggéseire döbbsen rá. Megvilágosító erejét mű sem mutatja jobban, mint az *Ábel* azon jelenete, amikor *Surgyelának Márkus* elragadtatott példabeszéde hatására átadják magukat az igazságszolgáltatásnak. *Márkus* beszédének meggyőző, megvilágosító erejében az univerzális világrend emberrel szembeni etikai igénye közvetlenül mutatkozik meg. Tamási regényeiben tehát *a művészet és a példa strukturális helye ugyanaz*: közvetlen kapcsolat kialakítása a hősen keresztül megmutatkozó egyetemes érvényű világrend és az emberi lét tapasztalati övezete között. S ha fígyelembe vesszük azt is,

²⁷ BABITS Mihály, i. m. 502.

²⁸ TAMÁSI Áron, *Ábel*. Bp., 1980. 339.

²⁹ TAMÁSI Áron, *Jégtörő Mátyás*. Bp., 1971. 13., 169., 206.

hogy a példa az irodalmi műalkotás modelljének is tekinthető, amennyiben a példásság a szöveg másságát, metaforikusságát, nem elsődleges informatív természetét jelenti, s a műalkotásokban, illetve Tamási regényeiben meghatározó módon „valamilyen formában mindig jelenlévő, bizonyos szövegek irodalmiságát kifejezetten meghatározó kategória”,³⁰ akkor könnyű belátni, hogy e regények alapkérdés lényegileg azonos a korábban elemzettékével.

A Tamási-regények szemantikai kontextusa és a valóság közti viszony a *modell* szerint szerveződik. A világépítő elemek erősen transzparens jellegűek, hisz mögöttük minden esetben felismerhető a gondolati terv. A transzparencia és a jelképi formálás mindig allegorikus egyértelműségű. Ezen a megfelelések sokasága sem változtat, mert ez nem a motívum szemantikai polivalenciájából fakad, hanem abból, hogy ez egyszerre tagja különböző egyértelmű műbéli vagy külső opozíciónak. A jelentésképzés tehát inkább additív, mintsem asszociatív természetű. Kitűnő példa lehet erre a *Jégtörő Mátyás* fokhagyuma motívuma. Itt a jó és a rossz tudás elkülönítését nem mélységében, hanem szélességében bővítik a későbbi motívumok, így rakódnak rá a fiatalság–öregség, a termékenység–terméketlenség jelentéspárok. Az *Ábelben* is minden történet meghatározott és világosan megfogalmazódó jelentésű. A teremtett világ és építőelemeinek allegorikus átláthatósága a már jelzett példázatossággal az elbeszélők illetve a szerző meghatározott közösség utáni vágyára is utal, hiszen a jelentésteremtésnek ez a módja mindig a művészet közvetlen közösség utáni igényéről tanúskodik.³¹ Esetünkben részben egy meglévő, részben egy vágyott közösségről van szó. Tamási valós közösségétől számos elemi szimbólumot vesz át, de a szimbolikus naivitást mindig alárendeli a példázat igényelte, a kiválasztott, metafizikai tudatossággal rendelkező hős és a közössége aktuális viszonyából fakadó jelképiesítésnek. A látó hős nézőpontjából mutatja a történéseket, de mindezt egy hagyománytól vezérelt közösség nyelvén elbeszélve, s e nyelven keresztül kap értelmet a hős egyéni sorsa is. Ez néha különös nézőponttölvöződésekhez vezethet. *Szűzmáriás királyfi* című regényében egy kollektív tudat, a székely közösségé, egy individuális tudat, Bódié, és egy transzcendens tudat, a sors önkinyilvánítása épül egyggyé,³² azt a hitet sugallva, hogy egyén, közösség és világrend összefonódása szinte természetes adottság. Tamási közössége ugyanakkor elsősorban nem történeti-szociális-társadalmi jelentésű, hanem *emberi-kozmikus jelentőségű*, az emberi és kozmikus bensőség egyedüli biztosítója. Láng Gusztáv mutatott rá Tamásira is utalva, hogy a transzilvanizmus szülőföld-kultusza mögött az időtlenség és az állandóság vágya húzódik meg.³³ Tamási is időn kívüli területre törekszik, amikor a meghatározott közösséget előfeltételező mese és mítosz műfajához fordul. Mind a *Szűzmáriás királyfi*ban mind az *Ábelben* közösségével együtt az időtlenségbe emelkedik a hős, a *Szülőföldemben* már csak a lélek, a vallomás időtlensége állítható szembe a nem feledhető pusztulással.

Valamennyi Tamási-hős önnön legbensőbb lényegként ismeri fel a közösségi és az égi értékeket. A figurák sohasem tudnak meg többet a világról, mint amit önmagukból is kibonthatnak, vagyis amit ösztönösen már úgyszólván ismertek. Nem véletlen, hogy Tamási regényeinek többsége én-regény, s a *Szűzmáriás királyfi*

³⁰ VIGH Árpád, *A mű mint a szöveg példássága*. ITK 1979. 4. 416.

³¹ RADNÓTI Sándor, i. m. 28.

³² BERTHA Zoltán, *Szemponatok Tamási Áron világgképéhez*. In *Uő.*, *A szellem jelzőfényei*. Bp., 1988. 56.

³³ LÁNG Gusztáv, *Egy önmeghatározás tanulságai*. Kortárs, 1989. 8. 92–93.

elbeszélője is csak grammatikailag harmadik személyű. Az első személyű elbeszélés, ahogy erre Stanzel is utal *Theorie des Erzählens* című munkájában, gyakran a reflexió hiányára utal.³⁴ A figurák adottságként hordják magukba a közösségi és az isteni világrend üzenetét, így egyetlen dolguk az önkifejezés. Spontán, improvizatív jellegük miatt maguk a regények is olyanok, mintha az alkotó lélek *túlradásának* (neoplatonizmus!) gyümölcsei lennének. A regényekben kibomló világ tehát a hős világának a kibomlását jelenti, mint a fejlődésregényekben, de itt nem a világ hatol be a figura világába, hanem eleve adott megfelelés van e tapasztalati világ lényege és az alakok között. A regények tehát a *megismerés immanens voltát* állítják, hisz nem a külső, idegen ismeret jut be a lélekbe, hanem önmaguk lényegeként ismerik fel ezeket. Ábel a benne meglévő igazságérzetből következtet arra, hogy léteznie kell az igazságnak is. A regények világában a csodás elemek a fentiek miatt nem a külső világ eseményei, hanem a lélek hirtelen feltárulkozásai. Az így feltárolt ismeretek ugyanakkor mégis transzcendensnek is tűnnek, hisz *megragadják* a hőst, ellene nem tehet semmit, s életét az így megnyilvánuló világrend *szolgálataként* ismeri fel. Ez egyben azt is jelenti, hogy a végérvényesnek mutatkozó valóságot nemcsak „vissza lehet, hanem vissza is kell adni”³⁵ a művészetben vagy a példás életben. Ez a „kell” azonban nem külső parancsként jelenik meg az alakok számára, mert a világ általuk is érzett egységének a tételezésén alapul. A regények azt a platóni pillanatot idézik, amikor a „kell” világa még nem vált el a megvalósulástól. Így a Tamási-művek többségéből *hiányzik a történeti tudat*: az átélő és a figyelő tudat kettőssége. A múlt és a jövő közti átmenet jelentésteremtő szerepe helyett, melyet A. Danto az elbeszélés létfeltételének tekint,³⁶ a jelennek lesz kitüntetett jelentősége. A világ nem az időben, hanem a pillanatban konstituálódik. Ez a jelen ugyan a jövő felől van megkonstruálva, de nem a jövőtől terhes jelen szokásos értelmében, hanem úgy mintha a tudott jövő bekövetkezése elkerülhetetlen bizonyosság lenne. A hősök célképzete ideje ezért mindig a szent időtlenségben jut révbe. A cselekménystruktúra is a fentiek miatt lesz spirális: a regényzárlat az expozíció szellemtől áthatott párja. Bódi ugyanannak a világrendnek a különböző megélési, tudatosulási fokozatain halad át: az ösztönös gyermekitől az egzaltált misztikuson át a megvalósultig. Az *Ábel* első lapjai otthoni derűjének a zárlatban egyetemessé tágított otthonosság a párja. Még a *Szülföldem* is, amelyben pedig már betör a történeti idő tudata, így épül fel: a kezdeti kétely nélküli odatartozás érzésére a végső vallomás megfellebbezhetetlensége felel.

A történeti tudat helyett *platóni szerkezetű, ahistorikus metafizikai tudatosság alkotja a művek világképének tengelyét*. A hősök a konstruálnak érzett, s ezért változékonny és másodlagos társadalmi formákkal szemben a lét egységét, a lélek primátusát állítják szembe. Ez egyben meg is szabja a Tamási-regények világának tágasságát, hisz hőseitől idegen a város, Amerika, mint ahogy Tamásitól is idegen a *Czímeresek* világa. A társadalmi-szociális kérdések sohasem lesznek a regények jelentésvilágának szervezőjévé, s a *Szülföldem* is épp ezzel lóg ki a szociográfiák sorából. Tamási mindig egyetemes igényű létértelmezésre törekszik, s nem

³⁴ F. K. STANZEL, *Theorie des Erzählens*. Göttingen, 1979. 119.

³⁵ H. BLUMENBERG, *i. m.* 15.

³⁶ A. DANTO, *Erzählung, Erkenntnis und die Philosophie der Geschichte*. Erzählforschung, Hrsg. von E. Lammert. Stuttgart, 1962. 647–659.

társadalmi programot kíván adni, ahogy a művészettel és a példás élettel hőseinek is ez a szándéka. Miképpen „Élni és írni”³⁷ című írásában túllép a megalázottság társadalmi jelentésén az életet a maga teljességében kifejező élmény és a csak töredékes visszaadásra képes reflexió viszonyáig, ugyanúgy kerülnek háttérbe a regények társadalmi motívumai. Bódi városellenessége sem elsősorban szociális indíttatású, hanem az emberi létezés mélyebb valóságát elfedő konstruáltság, a felejtésért felelős tanulás elutasítása. Ábél ugyan a társadalmi kiszolgáltatottság indítja a Hargita világán túlra, de későbbi törekvéseit, válaszkeresését nem ez határozza meg. A *Szülföldemben* is a szociális-társadalmi motivációknál mélyebb emberi valóságot fejez ki az otthonosság és a bensőségesség igénye. A kitágított valóságértelmezésre törekvés poétikai megfelelésének lehet tekinteni, hogy Tamási a meséből, a mítoszból és a nem racionális népi megismerési formákból (népi misztika, látomások, babonák stb.) igyekezett saját regénymodelljét kialakítani.

Tamási regényei még a létfeladás előtti állapotot rögzítik, vagy ahogy Bertha Zoltán írja, az individualitás elvű realista regény előtti állapot termékei.³⁸ A befogadói tudat azonban nem tekinthet el a regényfejlődés és a történelem későbbi szakaszának ismeretétől, így csak e későbbi szemléleti állapothoz viszonyítva tudja értelmezni Tamási műveit, vagyis nem szabadulhat attól az érzéstől, hogy a fejlődéssel veszítettünk: „Mindennapi életnek és a gondolkodásnak azt az intenzív poétikus minőségét, a múltórc olyan eleven érzetét, amelyeket a mozgatóerők puritánságának keresése és a haladásba vetett bizalom űzött ki a mesterkéltségtől [...] életből.”³⁹ Ilyen értelemben a regények és a művészet a korrekció igényét jelentik, meg akarják világosítani az önmagát a tapasztalati okságnak, a társadalmi célokért és kényszereknek illetve önmaga individuális vágyainak kiszolgáltató embert.

Már utaltam a Tamási-regényeknek arra a vonására, hogy mögöttük könnyen felfejthető a gondolati terv. Ezt az átlátszóságot csak fokozza, hogy a művek már ismert logika, már ismert perspektíva szerint utalnak a valóságra, amennyiben közvetlenül idézik a folklór különböző műfajait. Így a valóság megismerése helyett magának a megismerésnek a logikájára kerül a hangsúly. A befogadónak számot kell vetnie bizonyos archetipikus világlátási módokkal, a mítoszéval, a mesééval, a legendáéval, a balladáéval stb., illetve azzal, ami ezekben közös, az esztétikai látásmóddal és az azt megalapozó „die Realität der momentan Evidenz”-nek nevezett valóságfogalommal. E valóságfogalom valamennyi műalkotás, a művészet alapját képezi, a hitet abban, hogy a képek, a történetek, s egyáltalán a formálás által valami nem látható válik láthatóvá. Tehát az ember és a világ jelentésszerű voltának eredendő hitéről van szó. Míg azonban számos művész a művészet ilyen szerepében kételkedik, addig Tamási épp e látásmód esztétikai jellegét, s a regényvilág teremtett voltát, vagyis számunkra valóságát hangsúlyozza. A regények nem hagynak kétséget afelől, hogy nem a valósággal, hanem a valóságra perspektívát nyitó és ezzel a valóságot teremtő teremtett világgal van dolgunk. Ez egyben az esztétikai létövezet autonómiájában való hitet is jelenti, azt hogy a művészet a tapasztalati valóságot transzcendáló eszköz, a léttudat és a bensőség utáni elemi vágy őrzője. A világ antropomorf szemléletének fontossága és szükségessége kerül a Tamási-opusz fókuszába.

Lakner Lajos

³⁷ TAMÁSI ÁRON, *Élni és írni*. In *Uő., Jégtörő gondolatok*, I. 221–224.

³⁸ BERTHA ZOLTÁN, *i. m.* 78–81.

³⁹ HABERMAS idézi R. Hortont. Jürgen HABERMAS, *A kommunikatív cselekvés elmélete*. Bp., é. n. 33.

ENYEDI SÁNDOR

AZ ERDÉLYI MAGYAR NYELVMÍVELŐ TÁRSASÁG TÖRTÉNETÉBŐL
(1798–1801)

Jancsó Elemér forrásközlő kötetének, *Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság iratainak*¹ megjelenése óta a tudós közvélemény a kolozsvári professzor hipotéziseit elfogadva a társaság történetét három szakaszra osztja. Az első szakasz a társaság megalakulásától, 1793. december 3-tól 1796-ig tart; a második szakaszt Jancsó az 1796–1801 közötti években jelölte meg; míg a társaság működésének befejező szakaszát az 1801–1806 közötti évekre tette. A kötet bevezető tanulmánya a jelzett időhatárokat lazán követve elsősorban tematikus megközelítésben rajzolta meg a társaság történetét. A közzétett iratok, mindenekelőtt a társaság közölt jegyzőkönyvei viszont arra utalnak, hogy a tudós társaság 1794. június 3-tól 1795. november 8-ig szüneteltette üléseit; ebből az időszakból nincs jegyzőkönyv, ugyanakkor a közölt jegyzőkönyvek sorszámozása folyamatos, semmiféle hiányról nem utal. Ezt a rögtön észrevehető ellentmondást a kötet szerzője nem oldotta fel és nem is magyarázta meg, elfogadva korábbi szerzők (Jakab Elek, Perényi József és mások) téziséit, mely szerint a jelzett másfél év alatt; a jakobinus mozgalom felgöngyölítése idején szüneteltek volna az ülések. Az utóbbi forráskutatások kiderítették,² hogy a valóságban ez nem így volt, az ülések csupán Aranka György 3 hónapos nyári-őszi magyarországi tanulmányútja idején, valamint az 1794. november 11-én megnyílt erdélyi országgyűlés ideje alatt (1795. április 2-ig, míg Kolozsvárt Aranka mint országgyűlési meghívott tevékenykedett) szüneteltek; így a társaság tevékenysége folyamatosnak tekintendő. Jancsó a jakobinus összeesküvés hatását többnyire általánosságban tárgyalja; a megfogalmazásaiban „az 1795 utáni”, vagy – elmosva a közbeeső hónapokban lezajlott fejlemények döntő hatását – többször „1796 utáni” időkről beszél. Az azonban ma is elfogadható, hogy 1796 valóban korszakhatár a társaság történetében. A társaság felkért tiszteletbeli elnöke a Kolozsváron székelő gubernátor, gróf Bánffy György, aki helyetteseként, mint marosvásárhelyi lakost, a maroszséki királybíró gróf Teleki Mihályt nevezi ki, és bízta meg a társaság felügyeletével. Teleki Mihály a harmadik üléstől fogva (1793. december 21.) vesz részt és elnököl; de már az 1794. május 24-i üléstől (a kilencediktől) nincs jelen, s ezt a társaság titoknok, Aranka György nem is nagyon bánja, hiszen köztudott volt, hogy Teleki – a dilettáns arisztokrata típusa, aki személy szerint sem volt közeli kapcsolatban Arankával. Teleki Mihály részvételének a hiánya nem zavarta a társaságot, és mindaddig nem is okozott gondot, míg a jakobinus összeesküvést rendőrségi terror nem követte. Ez azonban kétségesé tette az erdélyi rendek által elfogadott,

¹ Akadémiai Könyvkiadó, Bukarest, 1955.

² Előkerültek az ún. *Jelentések*, amelyek a megtartott ülésekről, ezek napirendi pontjairól tanúskodnak. Történelmi Szemle. 1993. 1–2. sz.

de császári jóváhagyást sohasem nyert Erdélyi Nyelvmívelő Társaság további sorsát. Rövid néhány hónap alatt ugyanis kiderült, hogy a Társaság rég túllépte az önmaga által szükségmegoldásként választott elnevezés, a „próbatársaság” kereteit; célkitűzései következtében inkább tekinthető tudós társaságnak (irodalomra, történelemre, gazdaságra kiterjedő hatáskörrel), mint nyelvművelők szűk körének. A Martinovicsék kivégzése utáni helyzetben az is gyanús lehetett, hogy a társaság szinte kezdettől fogva túllépte Marosvásárhely és Erdély földrajzi kereteit, és a meghívott, jelentkezett tagok túlnyomó többsége Erdélyen kívüli területekről, Magyarországról, Bécsből, külföldi – főleg német protestáns egyetemeken tanuló – diákokból került ki, ami a társaság megnövekedett és kiterjedt levelezéséből, s a jegyzőkönyvekből is nyomon követhető.

A helyzet kényszerének engedve – preventív előrelátással – Bánffy levelet intézett 1796. február 3-án³ Teleki Mihályhoz, amelyben nehezményezi a társaság túl sűrűn tartott üléseit, figyelmezteti Telekit, és kéri is, hogy a társaság elnököt helyettesítő funkcióját gyakorolja a gubernátor által kijelölt igazgató tanácsban, amely Teleki Lászlóból, Sala Mihály ítélő mesterből, Cserei József plébánosból, és Aranka György „assesor”-ból (Királyi Táblai ülnök) állott. Valójában ez a megoldás hasonló volt ahhoz, amelyet a Kolozsváron felállított Kéziratkiadó Társaság esetében is alkalmaztak, hiszen ott kezdettől, 1791-től fogva egy szűkkörű igazgató tanács irányított. A gubernátor által javasolt igazgató tanács Marosvásárhelyen is felállott, bár gróf Teleki Mihály aktivizálása még váratott magára. Kiemelkedő esemény volt 1796-ban, hogy végre megjelenhetett *A Magyar Nyelvmívelő Társaság Munkáinak Első Darabja*,⁴ ami kétségtelenül jelentős esemény akkor, amikor – mint a társaság⁵ 1796. október 13-i jegyzőkönyve írta; „...más nemzeti szép igyekezetek, minémű a pesti játékszin volt, meg nem állhantanak, ez a Társaság elég szerencsésnek itéli magát, hogy ha a világot nem ragyogtathatta is, ártatlanságát s azzal legalább életét fenntartotta...”⁵ A társaság segítségére van egy helybeli hat tagú „mindenik vallásból, a főrendi uraságokból” álló tanács. De a helyzet e jegyzőkönyv szerint még az, hogy „Gyűléseket előlülő nélkül tartatván, vezérli a rendes titoknok...”, azaz: Aranka.

Valójában a társaság megalakulása óta vita folyik a követendő célokról, a társaság szervezeti felépítéséről, a társaság működésének mechanizmusáról. A vita egyik központi kérdése, hogy csak nyelvmívelő társaságként működjenek – amint ezt a társaság elnevezése is sugallja – vagy pedig inkább tudós társaságként? A társaság létrejötte előtt közzétett s Aranka által írott röpiratok e második megoldásért szállnak síkra, a társaság előtt álló feladatok tömkelegét fogalmazzák meg, amelyek a társadalomtudományok széles skáláját ölelik fel.

Kétségtelen, hogy a Martinovics-féle összeesküvés következtében előállott belpolitikai helyzet inkább a társaság működési körének a szűkítését sugalmazta, azok nézeteit erősítette, akik a társaság célkitűzésének a nyelvészetre való korlátozását vélték a követhető helyesebb útnak.

Bánffy György alig küldte el Teleki Mihályhoz a már idézett levelét, a társaság felügyeletével megbízott tanács egyik befolyásos tagja, Cserei József plébános 1796. február 16-án kelt, Bánffyhoz küldött levelében aggályoskodva kifejti, hogy

³ O. L. P. 661. 38. cs. 31.

⁴ Szeben, 1796.

⁵ JANCsó Elemér, *Az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság iratai*. Bukarest, Akadémiai Könyvkiadó, 1955. 212–213.

„a Nemes Társaság olyan tárgyokra is bocsátkozott, a mellyeknek kidolgozása aztot voltaképpen nem illetné...” A nyomtatás előtt Csereihez mint bírálóhoz eljuttatott – a társaság munkáinak első darabját képező – kötet kéziratot anyagról Cserei feddőleg jegyzi meg, hogy: „a Rendes czikkellyeknek II és III szakaszát, a melly nyelvünk pallérozását tsak oldalaslag s távulról tárgyozza, inkább egy Tudós, vagy a magyar Literaturát elemozdittani kívánó, mintsem egy nyelvmívelő Társaság munkái közé kellesék helyheztetni”.⁶ Bánffy György 1796 tavaszán – a készülődő kötet megjelenése előtt – nem támogatja azokat, akik a társaság feladatait a nyelvművelésre akarják korlátozni. Ő – mint már láttuk – inkább a gyakran tartott gyűlések ritkítását szorgalmazza; és a felügyelő bizottság (tanács) aktivizálásában látja a társaság átmentésének lehetőségeit. Az első munka megjelentetését pedig mindenképpen szorgalmazza, és nem lát okot az Aranka által összeállított kötet tartalmának a megváltoztatására.

A kötet átment a cenzúrán és megjelent, ez volt a társaság három éves működésének kézzel fogható, távolban is felmérhető eredménye, ami nem maradt visszhangtalan a társaság levelezői és távoli ismerősei körében. Azonban a művelődés lehetőségei nem lettek jobbak, I. Ferenc uralkodásának ezeket az éveit a szabadságjogok, a szabad gondolat korlátozása jellemezte, a titkos besúgói jelentések száma, a rendőri megfigyelés még tovább fokozódott. Otsovszky Pál – az összekötő kapocs Marosvásárhely és Bécs között –, Teleki Sámuel fiainak nevelője, könyvtáros, aki marosvásárhelyi látogatásai során mindég részt vett a társaság ülésein – és maga is számos kérdésben (numizmatika, újságkiadás, könyvek kiadása stb.) érdekelt – jól érzékeli a birodalmi fővárosból kiinduló uralkodói igyekezetet. Nem véletlen, hogy 1797. szeptember 10-i Arankához írott levélében⁷ – most már nála is felmerült a társaság profilváltásának szükségessége: „Tsak ugyan jut még is eszembe egy mód a melly a két Társaságot függésbe és egységbe hozhatná, ha az a Magyar Nyelvm[ívelő] Társaságnak tzéljával, természetével és állapotjával meg egyezhetőnek találhatnék. Az pedig állana abból, hogy szoríthatná a M[agyar] Ny[elvi] Mívelő Társaság a maga most ugy is igen szélesen ki terjedő határát valamennyire öszve, lene a maga munkálkodásának egy meg határozottabb, bizonyosabb és együgyűbb tzélt;...” Egy valamivel később, 1797. december 22-én Bécsből keltezett Otsovszky levél⁸ pedig arról tudósítja Arankát, hogy Pesten átutazva az erdélyi dolgokról Schedius Lajossal is értekezett, aki lelkes támogatója a társaságnak, de „különösennek nékie sok oka vagon a Maga lépéseit vigyázva tenni” – mert helyzetmegítélése szerint a magyarországi körülmények rosszabbak az erdélyiekénél: „Magyar Országonn az efféle társaságbeli dolgok sokkal kényesebb lábbon állanak, mint Erdélyben...”

A társaság levelezésének egy kisebb része német és latin nyelven folyt, olyanokkal, akik ezeket a nyelveket jobban értették, mint a magyart. A társaság célkitűzésének a szűkítése nyilván azt is jelentette volna, hogy megszűnnek a nem-magyarokkal folytatott levelezések, de ami ennél is fontosabb: a társaság elvesztette volna levelezőinek nagyobbik részét, akik elsősorban nem a nyelvészeti munkálatokban voltak érdekeltek. Aranka a társaság szűkítésének a gondo-

⁶ L. ÉDER Zoltán, *Az Erdélyi Magyar Nyelvt. Benkő József nyelvészeti munkássága és az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság*. Budapest, Akadémiai Könyvkiadó, 1978. 297–298.

⁷ MKSzie 1993. 1. sz. 97.

⁸ Uo.

latával nyilván nem értett egyet, hiszen ha ez bekövetkezik, akkor azt is jelenti, hogy kudarcot szenvednek az általa írt röpiratokban kifejtett gondolatok, és kudarcot szenved a társaság törekvéseinek enciklopedikus jellege. Teleki Sámuel 1798. március 12-én írt sorait⁹ úgy lehet értelmezni, mint aki inkább Arankával ért egyet ebben az ügyben: „Örömmel olvastam mind az Urnak hozzám eresztett kedves Leveléből, mint pedig a Mercuriusból, az Ur fáradhatatlan igyekezetinek gyümölcseit. Bárcsak már magok a tudos Irásokis világosságra jöhetnének, kivált az eddig homályban volt Régiségekre nézve...” Ez a támogatás már nem segít, Aranka komolyan fontolgatja a társaság vezetéséről való lemondását. Végül is 1798. április 18-i levelében Bánffy Györggyel is közli visszavonulási szándékát.¹⁰ A döntő okot nem nehéz kitalálni: „Mind Excellentiád mint a Tekintetes Olyan Társaság jól emlékeznek, hogy már régen készenn vagynak itt helybenn olyan ki nevezett Bölts urak: kik hogy Excellentiád fő vezérlése alatt a kormányt kezekre vegyék, csak az Excellentiád parancsolattját várják...” Három nappal később, 1798. április 21-én Aranka megírta búcsúlevelét *Az én testamentumom a Magyar Nyelvmívelő Társasághoz* címmel,¹¹ amelyben visszatekint a megtett útra, és elmondja véleményét a társaság jövőjét illetően. A társaság vezetését nem vállalja tovább, bár a társaság munkáiban részt kíván venni.

Az 1796-ban felújított, kinevezett, a társaság felügyelését ellátó bizottság tagjai felváltva vettek részt a folyó üléseken, de talán nem véletlen, hogy Teleki Mihály gróf, Marosszék királybírája, Bánffy helyettese mindaddig az ülésekre nem tért vissza, míg Aranka volt a főtitoknok. Az 1798. június 26-i ülésen Sala Mihály és Szentpáli Elek ítélő mesterek, a bizottság tagjai javasolják Teleki Mihály mielőbbi visszatérését, a következő indoklás mellett: „...valamilyen nagy és érzékeny hazafiu örömmel tapasztalták volt annak előtte, hogy mélt[óságos] gr. sz[ék]i Teleki Mihály ur a Társaságnak helybéli elülülőjévé választván, ezen hivatalt nemcsak magára vállalni, hanem a Társaságnak és minden jó hazafiaknak nagy öröme, maga esméretes bölcsessége és nemzethez s hazájához való jóindulatja szerint hasznosan és igen dicséretesen folytatni is kezdte volt; éppen olyan sajnosan veszik észre mostanság, hogy egy darab időtől fogva nem lehet szerencséje a Társaságnak a tisztelt méltóságos urat maga gyűléseibe tisztelni; erre nézve igen helyesnek s a közjó előmozdítására hasznosnak látnák, ha a Társaságnak tetszenék két biztosokat kinevezni, és a méltóságos gróf urat azok által illendő tisztelettel s hathatósan kéretni, hogy maga idejövételével és az ezutáni gyűléseknek előlülése alatt leendő tarthatásával a Társaságot megörvendeztetni méltóztatnék...”¹² A rögtöni határozat szerint a zágoni Aranka Dánielből és Sikó István urakból álló deputáció indult Teleki Mihály lakására, aki ünnepélyesen a deputatus urakkal vonult be a társaság ülésére, s ahol a neki felajánlott elnöki hivatalt ünnepélyesen elfogadta. Így teljesült Bánffy György régóta szorgalmazott óhaja is.

Az első intézkedések közé tartozott, hogy egy bizottságot hoztak létre a társaság szükséges megreformálására, ugyanakkor kineveztek két titkárt, Halmá-

⁹ ItK 1935. 48.

¹⁰ MKSzle 1989. 1. sz. 90–91.

¹¹ *Aranka György erdélyi társaságai*. Válogatta, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta ENYEDI Sándor. Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1988. 181–187.

¹² JANCsó, i. m. 285–287.

gyi Istvánt és Székely Mihályt, hogy az eddig Aranka által bonyolított levelezést folytassák.

A betegeskedő Aranka a továbbiakban csak másodlagos szerepet játszott; olykor közvetített a személyi változást nem tudó hozzáfordulók és a gubernátor között, vagy egy-egy kisebb munka véleményezését vállalta. A főúri vezetés alá kényszerített társaság ugyan nem mondott le enciklopedikus jellegéről (sőt, bizonyos témabővítésre is kísérletet tettek; a Magyar Geographicum Lexicon összeállítását szorgalmazták); mégis, összességében a bekövetkezett változások nem javították a társaság eredményességét, végeredményben nem szolgálták eredeti céljainak a megvalósítását. Az Aranka-korszakhoz képest a társaság ezekben az években az ismeretlenségbe süllyedt; a két titkár sem tudta vállalni és érdemben folytatni a levelezést. Így a fonalak megszakadtak, az Erdélyen kívüli tagok tanácstalanokká váltak a társaság dolgait illetően, amely immár rendszertelenül tartotta üléseit; a jegyzőkönyvek is nehezebben készültek el. A társaság már korábban elkészített második kötetének kéziratából nem lett könyv; a munkákról a bécsi magyar sajtóba küldött tudósítások elmaradtak. A társaság ezekben az években sem szűnt meg, de rapszodikusán végzett munkája követhetetlené vált az érdeklődők számára. Nyilván felmérték ezt azok a személyek is, akik Aranka feladatkörét megosztva akarták gyakorolni: az 1801 júliusában Bánffyhoz küldött Halmágyi vice-titoknok által írott levél arról tudósítja a gubernátort, hogy „jonak tanáltuk nevezett Aranka György Atyánkfiát Tanácsosi Rangjával a Fő Titoknoki hivatalban is meg marasztalni...”¹³ A társaság véglegesen 1806-ban szünteti be tevékenységét. Ami addig hátra van, az a társaságnak egy másik, eddig részleteiben még megíratlan fejezete.

Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaságnak a magyar kultúrtörténetben való jelentősége, továbbá alapításának 200 éves évfordulója is indokolja, hogy a Társaságra vonatkozó, eddig közzé nem tett dokumentumokat megjelentessük.

*

1.

Teleki Domokos 1798-as levelének tartalmi foglalata¹⁴

A Társaság szervezete kérdésében véleménye az, hogy amit egyszer kinyilatkoztattak, a mellett következetesen maradjanak meg s várják be annak a kormányzó által való megerősítését. Egyéb rendezés csak a megerősítés után következhetik. A későbbi rendtartásoknak csak úgy lehet ereje, ha a teendőkre nézve az összesség, vagy pedig annak reprezentatív része [ma választmányának mondanók], megegyezik. Minthogy pedig a Társaságnak tudományos célja van, azt kötelezővé tenni nem lehet, mindenki csak annyira ajánlja és kötelezi magát,

¹³ Lásd a Függelékben (14. sz. levél).

¹⁴ Az eredeti levél lelőhelye ismeretlen; a tartalmi összefoglaló nem korabeli, és ismeretlentől származik. Készítője megjegyezte, hogy a levél „hely és idő nélküli”, de a szövegből megállapítható, hogy 1798-as. A tartalmi összefoglalás szövege Jancsó Elemér hagyatékában volt.

amennyire becsülete és hazafiúi érzése indítja. A Társaság erővel senkit maga számára nem kényszeríthet. Mihelyt a rendtartás meglesz, azonnal megszűnnek A.[ranka] skrupulusai is, amik őt, úgy látszik, kelleténél nagyobb mértékben gyötrik. Legésszerűbbnek tartja nem feszegetni tovább a szervezet kérdését, hanem a tudomány érdekében kezdeni valamit. Schédius professzornak írt, hogy A-[ranka]val lépjen levelezésbe s a Társaság számára, pénzen kívül, gyűjtsön mindent, amit lehet. Azonkívül a pesti tudós urakkal is tartsa fenn az összekötést a Társaság nevében. Ha a kormányzó megerősítése késnek is, azért csak meglesznek, amíg ők ketten élnek és valamit tehetnek.

A szerdai összejeövetelen jó volna, ha minél számosabban megjelenének. Itt két dolgot tárgyaljanak meg: 1. A második kötet összeállítását, 2. a kormányzót erről értesítsék, neki a jegyzőkönyvet küldjék meg s kérjék meg, hogy a szervezet érdekében tett minapi kérésüket teljesítse.

Ekkor majd közzé tehetik a Társaság alapszabályait, a tagok osztályozását, írhatnak és utasításokat adhatnak a magyarországi levelezőnek, új tagokat s új segélyeket gyűjthetnek. Adják elő, hogy a második kötet már szinte egészen készen van, de a kinyomtatásra nincs költség. Határozzák meg továbbá, hogy a főtítkár segítségére legyen egy actuarius, olyan ügyvezető féle s annak a Társaság kasszájából minden begyűjtött 100 rénes forint után 10-et adjanak munkájáért. Ő a maga részéről a következő ívre 50 forintot ajánl meg. Írják meg a kormányzónak, hogy már csak az ügyvezető honorálása céljából is mekkora szükségük van a pénzre, gyűjteni pedig nem foghatnak addig, amíg a megjavított szervezet jóváhagyva nincsen.

2.

Bánffy György gubernátor levele Aranka Györgyhöz

Méltóságos Assesor Ur!

Azon betses Leveleire a' M[é]l[osá]l[os]gos Urnak, melyeket már jó darab időtől fogva a' Nyelv mívelő Társaságra nézve hozzám utasítani nem terhelhetett, el mellőzván azon Tárgyakat, melyek vagy az idő haladás miatt, vagy pedig a' dolgoknak természetes folyamattá nézve meg változtak, rövideden ezeket kívántam a' Méltóságos Urnak válaszolni, és pedig

¹^{ször} Professor Demien Ur a'mely munkáknak le irátását magára vállalta volt, azokat már le iratta azon eredeti Dialectusokban, a melyekben találtattak, s elis küldötte őket; de azon munkák az historicusok ki nyomtatásához tartozván, ha a Nyelv Mívelő Társaság valami-más különös munkáknak le irátását bizta volna az említett Professor Urra, azok irántis ugy vélekedem, hogy természet szerént és annális inkább az eredeti Dialectussokat szükséges volna meg tartani, mivel hogy azok a nyelvnek meg ismeréséhez tartoznak; mint hogy pedig nekem az e féle Irásokról még eddig elé semmi némű tudossittásom nem érkezett, azok iránt bővebb Jelentést várok, hogy az után a dolognak mivoltához képest ezen Tárgyra nézve is szükséges rendeléseket tehessek.

²^{ször} A'mi a Nádorp adományának a Nyelv mívelő Társaság Nyomatásainak költségére valo fordittását, vagy azon Summából adando segedelmet; ugy szintén a Doctor Gyarmatinak is a' Magyar Grammatica készítéséért valo Jutalmaztatását illeti, ez iránt már az Ország Rendjei más Rendeléseket tévén, az említett fundus pedig külömb külömbféle Rendelések által ugy el fogyván, hogy abból a' kívánt

Segedelemhez remétség sem lehet, szükséges lészen más fundusokrol gondoskodni; melyekből a' Társaság nyomtatásbéli költségei potoltathassanak.

3^{szor} A' Ferdinánd Császár Commissáriussinak Relatioja megtalálásáról valo tudosittását köszönöm a' M[éltosá]gos Urnak, hanem hogy meg láthassom, ha valyon nyomtatásra való lészené avagy nem, azon kérem a M[éltosá]gos Urat, hogy aztot, valamint szintén a Társaság Munkája II.^{dik} Darabjátis, a melynek tudni illik a múlt Szent Iván Havának 26^{dik} Napján hozzám utasított Levele mellett tsupán csak a Czikelyeit küldötte, nékem bé küldeni ne terheltesék. Azon Tárgyakra nézve pedig

4^{szor} Melyeket a' M[éltosá]gos Ur Titoknoki Hivatalyától valo el butszuzása, a munkálódó Társaság fel állítása, a a Nyelv-mivelő Társaságnak ujj Elöl-Ülőjének vállasztása, munkájának folytatása, és több más ezekkel öszve köttetett dolgoknak jobb moddal valo el igazittása iránt nékem jelenteni nem terheltetett, a mennyiben tudni illik a későbbek az előbbenieket a különböző idejű környüállások szerént meg nem változtattak, a' M[éltosá]gos Urnak egyebet nem irhatok, hanem hogy a' M[éltosá]gos Urnak, hiven, előmenetelesen, és ritka buzgosággal folytatott, és már tulajdon kedve, és kívánsága szerént le tett Titoknoki Hivatalyában szerzett érdemeit ez által, Hazánk nevében meg esmérvén, azt a' M[éltosá]gos Urnak meg köszönnyem, és mivel a' Nyelv-mivelő-Társaság a' M[éltosá]gos Urnak Jelentése szerént Grof Teleki Mihály Urat Elöl ülőjének már választotta, részemről is ezen választást helyben hagyván mai napon az említett Grof Urat az iránt találtam meg, hogy ezen Társaság által magának Titoknokot vagy Actuariat választván, 's ez iránt engemet tudositván a' Társasághoz tartozandókat, a' M[éltosá]gos Urtol a' Társaság számára vétesse által, a Köz Jónak elő-mozdittására tzelezo munkálkodását a Társaságnak Folytattassa, azon Pontok iránt melyek ezen Társaságnak elő-menetelét akár mely tekintetbenis tárgyazhatnák és a melyek a M[éltosá]gos Ur által akár Professor Schedius Ur iránt, akár a' külsőkkel való Leveledzésnek módgya vagy talán szükségtelensége, akár pedig a szükséges fundusoknak ki szerzése és mennyisége iránt is nékem különböző időkben fel adattattak, a M[éltosá]gos Urral értekezödvén, mindenekről végzés hozattassék, és a Társaságnak Jegyző Könyve a végzésekkel együtt nékem a ki nevezendő Titoknok által bé küldetessék.

Egyéb aránt az öszve állitandó barátságos munkálódó Társaságnak mind azon előmeneteleket kívánván, melyeket maga óhajt a Magyar Nyelv virággzására, meg különböztetett indulattal vagyok

A' Méltoságos Urnak

alázatos Szolgája
G. Bánffy György

Kolosvár 10^{dik} November 798.

M[éltosá]gos Aranka György Urnak, a' Kir[ályi] Tábla Assesorának

3.

Bánffy György gubernátor levele Teleki Mihályhoz

M[é]l[tosá]gos G[roff] Teleki Mihálynak a Kir[ályi] Tábla Birájának, és a' Magyar Nyelv Mivelő Társaság Elöl-Ülőjének

A' M[é]l[tosá]gos Groff Urnak a' Magyar Nyelv mivelő Társaság dolgait tárgyazo, a' közelebb el tölt 1798^{dik} esztendő utolso napján hozzám utasittani nem

sajnálott Levelét vévén; abból meg értettem M[é]l[os]gos Aranka György Urnak a' Titoknoki Hivataláról lett le mondása után, más Titoknok választásának halasztása okát, melyet magam részemről is helyesnek esmérvén, tőkéletes helybe hagyásomat a' M[é]l[os]gos Groff Urnak ezennel tudtára adni kívántam.

A mi a' Magyar Nyelvet mivelő Társaságot illető dolgokban ki rendelt Commissionnak abbéli kívánságát (szándékát) illeti: hogy a' most közelebből meg halálozott Ö e(xcellentziája) Erdély Országi Püspök Ur ö Excellentiájától az Országnak testált Könyv-Tára, vagy annak bizonyos részei (a Társaság számára M[aros] Vásárhelyre vitettnék), úgy nem külömben a' Könyv Nyomtato Műhelye a' Társaság számára meg szereztettnék és M[aros] Vásárhelyre vitetteknek; sajnálom az érdemes Társaság kívánságának részemről nem lehető Tellyesítettét, mert ugyan is a' Könyv-Tárt boldogult Püspök Ur ö Ex[cellenti]ája azon fel tétel alatt testálta az Országnak, hogy az K[ároly] Fejérváron tartassék, mely végre a' helyettis, az hová az tétessék, meg nevezte; a' Könyv Nyomtato Műhelyt pedig volt Komornyikjának testálta.

Már pedig a' Testatornak utolso meg határozását meg változtatnom nem lehet, de ha az Hatalmamban lenne is, valyon az által nem mutatnék é rosz utat a' Testatornak akarattyok meg változtatására? melyeknek szentül valo meg tartásokat, mind az Egyházi, mind a' Világi Törvények parantsolják.

Nem oly nehéz léssen a' Könyv Nyomtato Műhelynek meg szerzése, mivel hogy ámbátor az Licitacione mediante nem fog el adattni, reménlem mindazonáltal a' mostani Birtokossának a' Társaság kívánságára leendő reá hajlását; de ha ne talántán el-idegeníteniis nem akarná a Társaság Czéljára elegendőnek vélném, ha az M[aros]Vásárhelyt úzná a' Könyv-Nyomtatást, melyre az itteni több Nyomtato Műhelyeknek léte könnyen reá birhatnák.

Ha tehát a' Társaság (eztet vagy egy képpen) ennek vagy egy, vagy más képpen hasznát akarja venni, ereszkedgyék a' meg nevezett Birtokossal alkuba, melynek leg jobb moddal lehető végre hajtására magam is közben vetésemet ajánlom.

Kolosvár 14^{dk} Jan[uar] 799.

(Kívül:) A Magyar Nyelv Mivelő Társaság Elöl-Ülőjének M[é]l[os]gos G[roff] Teleki Mihály- Urnak dímissum die 16.^a Jan[uar]ius] 799.

4.

Aranka György levele Bánffy György gubernátorhoz

Nagy Méltoságu Groff Királyi Fő Kormányozo Ur,
Kegyelmes Uram!

Excellentiád kegyes Parancsolattya, 's magam ajánlása következése rendibe, ide zárom alázasoson Exc[ellentiád]nak a' Nemes Nyelv Mivelő Társaság valóságos Munkás Tagjainak Laistromát: mellyből annak mostani állapottját Ex[cellentiád] méltoztatik megesmérni. Könyörögvén alázasoson Ex[cellentiád]nak, méltoztasék kegyesen megengedni: hogy a' mint vagyok; legyek ezutánis igen alázasos méjj Tisztelettel

Excellentiádnak

igen alázasos legkissebb Szolgája
Aranka György

M[aros]Vásárhely 8. May 1799.

5.

Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság bizottságának a levele
Teleki Mihályhoz

Méltóságos Groff Helybéli Elöll-Ülő Ur!
Nemes Magyar Nyelv-Mívelő Társaság!

Egy a végre tartatott különös Ülésben, méltoztatván minket M[éltosá]gos Groff Ur, és a N[eme]s Magyar Nyelv mívelő Társaság, ezen Társaság, Organizatioja Planumának ki dolgozására ki nevezni; mi ezen Czélnak, és kötelességünk[ne]k eleget tenni kívántunk, és annak jeléül a reánk bizott Tárgyra nézve el készített vélekedésünket alázatosan ide zárjuk. Minthogy pedig az Organizatio Planumának meg állítása, még időt kíván, és annak helybe hagyása, és meg erősítése függ az Fő Elöll-Ülő Ur ö Ex[cellenti]ájától, hogy a Társaság foglalatosságáért illető dolgok folytatásában semmi akadály ne legyen, addig is, mig az meg állitando Planum szerént az Társaság jobb rendel fell álhatna, a Társaság Gyüleseit a moddal, mind eddig tartani szükségesnek itélnők. Mél[to]s[ságodna]k jelentése mellett Atyafiságos tisztelettel maradtunk
Méltóságos Groff Urnak, és
A Nemes Magyar Nyelv Mívelő Társaság[na]k

alázatos Szolgái atyafiai
A' N[eme]s Magyar Nyelv Mívelő Társa-
ság Organizatioja Planumá[na]k ki dolgozására,
ki rendelt Co[m]missio

M[aros]Vásárhely 29^{dk} Maji 1799.

6.

Mátyási József levele Aranka Györgyhöz

Méltóságos Királyi Tanácsos Ur,
Kegyess Pártfogy Uram!

Hozzám 4^a Febr. bocsátani méltoztatott Levelit 19^a ejusdem vettem különös tisztelettel. A Méltóságos Ur irántam érdemem felett valo hajlandóságának, abban szemlélt ki fejezései, elevenítő gyönörűséggel illettek.

A válaszolást tsak addig tartottam halászthatonak, mig a Méltóságos Ur kérdéseire adando feleletekhez elégséges tudományt szerezhethnék; melly már végbe menvén, alázatos tudositásom eképpen következik:

Noha a Fő Méltóságos Grofi Teleki Házhoz, ö Excellentiája halálától fogva, relatioba lenni szerentsém nintsen: mindazáltal ugy tudom, hogy a Magyar Bibliotheca Szirákról ide Pestre be nem hozthatott.

Mind a Prof. Schedius Ur recensioja félbe Szakadásának, mind a Kis János könyve késedelmének okául a praenumeránsok ritka voltát adják közönségesen, rövideken, kárt vallani nem akarnak, hasznát pedig nem reménylhetek. Én magam is mindennek, a ki ditsérettel meg elégedni nem kíván javasolhatom, hogy a kész vagyónkáját kotzkára tegye.

Professor Váli András Lexiconja egészen ki jött 3. darabban, mellynek ára egy hozzá tartozó Mappával 8 f[orint] 30 kr[ajcár] a nélkül pedig 7 f[orint] 45 kr[ajcár]

Kováchich Urnál Személyessen meg fordulván tudakozódás végett, pro memoria maga tett egy kis jegyzést, mellyet is eredeti voltának tekintetéből ide

rekesztve küldök. A Méltóságos Ur érdemes nevét egyik könyvében meg mutatta. Láttatta velem a fiát is, hogy tanuja lehessen a gyermek jelességének.

Az ujonnan ki jött Munkákra eddig ugyan nem igen vigyáztam: de éppen tegnap hallám másoknak arról valo panaszkodásokat, hogy a Könyvek felette meg szüntek világ előtt magokat mutogatni. Esztendőől fogva tsak kettőt mondottak valamire valot, hogy ki adattak volna. Egyet tudok én is, Minerva tzimer és név alatt. Ez már három kötet: az elsőben vagynak Ányos Pál versei, mellyeket a Méltóságos Generalis Ur tsak nem imád; a Másodikban Takátsnak erköltsi regulái; a harmadikban pedig Virág Benedek versei. Ugy tudom, hogy az árrok mind összve 3 f[orint] 4 kr[ajcár].

A mi a Palatinusné fogadásának pompáját illeti: azokat böven meg irta utobbi Levelében a M[éltóságos] Gener[ális] Ur. Én ahoz a meg íráshoz többet annál nem adhatok, hogy alkalmatosságom adodván, egy azon alkalmatosságra készült csekély munkátskámmal fogok a Méltóságos Urnak kedveskedni. Ezek azok a Szerentsétlen *Gondolatok*, a mellyek nem annyira azon hibájok miatt, hogy magyarul s Magyar által készithettek, azért, hogy Magyar Nagy Ur által kellett volna bényujtaniok, ö Felsőgekhez nem juthattak. Annak idejében vagy 12 examplarral fogok szolgálni a Méltóságos Urnak a végre, hogy másokat belőlök részeltetni méltoztasson; magamat tapasztalt kegyes indulataiba továbbra is ajánlva maradván

alázatos tisztelő szolgálja
Mátyási Josef s.k.

Pesth, d. 25. Febr. 1800.

(Címzés:) Pestről. Méltóságos Aranka György urnak, a Romai Császári és Apostoli Királyi Felség Tanácsosának, az Erdély Országai Méltóságos Királyi Tábla egyik nagy érdemü Birájának, nékem kegyes Pártfogo Uramnak tisztelettel adassék – per Temesvár – Hermannstadt. – *Maros-Vásárhely-*

(Aranka jegyzete:) Mátyási. Válaszoltam 12. Martz. 1800. NB. Kovachich Ur Jegyzése.

7.

Aranka György Bánffy György gubernátorhoz

Fő Méltóságú Groff Gubernátor Urunk,
Kegyelmes Uram!

Eperjes mellett Fintán lako Groff Desöffy Josef Ur jelentvén nékem ez előtt, hogy Lengyel Herczeg Csáturninszky Ádám igen szeretvén a Magyar Nyelvet, s azt megakarván jobban tanulni, irnám meg mellyik volna a' jobb Magyar Grammatika: én az Grofnak Grammatikákat neveztem ugyan, de javaslatom hogy a dolog jobb és könnyebb voltáért venne a Herczeg egy jo Erdélyi Ifiat maga mellé. Tetszván a Herczegnek javaslasom: a melly Ifiat az Herczeg Gr[off] Desöffy kérésére szerzetten, minekelötte utnak eresztettem volna: illőnek és kötelességemnek tartottam Ex[cellentiad]nak mind az egészsz dolgot magát Eleibe és felsőbb Itélete alá terjeszteni; mind pedig ha Ex[cellentiad]nak ellenére nem leszen hogy az Ifiu ki mennyen; ötet személlyesen Ex[cellentiad]dal megesmértetni; és számára vagy a Felsőges K[irályi] Guberniumtól szükséges Passust, vagy legalább Bizonság levelet nyerni. Ez az Ifiu, ezen Levelemet megado Körodi Lászlo Dési fiu, nemes; itt N[a]gyságos Juri Itélo Mester mellett, N[eme]s Magyarországon

pedig Patvanánn [?] lakott, jo erkölsü és magaviseletü, jo tanulásu Ifiu: kit Excellentiájd Kegyességébe igen alázatosan bátorkodom ajánlani. Lévéen igen alázatos

Tisztelettel Excellentiádnak

igen alázatos Szolgája
Aranka György

M[áros]Vásárhely Mart 25^{dk} 1800. (3226)

8.

Aranka György levele Bánffy György gubernátorhoz

Fő Méltoságu Groff Gubernátor Urunk,
Kegyelmes Uram!

Méltóságos Cons[iliárius] Heydendorff Ur által hozzám küldött kéz írásba lévő, még világot nem látott Munkáit Schesaeus, ezenn Levelem mellett bé nyujtom alázatosan Excellentiádnak, mint a' Nemes Kéz Írások Társasága Méltóságos Elölülőjének; a' nevezett Ur maga Levelével együtt. Ugy egyeztünk volt meg Levelünk által, hogy addig tartoztassam; mig az ellene indított publica Actio alkalmatosságával ide jövéen együtt találkozhatunk, 's más Kéz Írásokrolis végezhetünk: de az Egek Felséges Urunk Kegyelmessége által azt az jo Urat attól a' méltatlan keresettől megszabadítván a'mint írja, és szüksége nem lévéen ide fáradni; a' lévéen az ö tetszése tovább magamnál nem tartoztatom, hanem eresztem alázatosan Excellentiád Kegyelmes Szine eleibe; magamat igen alázatosan ajánlván Excellentiád Kegyességébe, és alázatos Tisztelettel lévéen Excellentiádnak

igen alázatos Szolgája
Aranka György s.k.

M[áros]Vásárhely Mart 25dikén 1800.

9.

Bánffy György gubernátor levele Aranka Györgyhöz

Georgii Aranka Tabulae Regiae Actuali Assesori

A mult Martiusnak 25^{dk} Napján hozzám utasított Leveléből a Méltóságos Urnak örömmel értettem, hogy Schesaeus még világot nem látot Munkáinak meg szerzésében és hozzám utasításában maga Készségét meg bizonyítani nem terhelte, s valamint hogy a Méltóságos Urnak e részben is meg mutatott hajlandóságáért a Társaság nevében [Különös] nagy háládatossággal tartozom, Heydendorf Mihály Urnak pedig azon Munkáknak kiadását mái napon költ Levelem által különösönis meg köszöntöm, szintén úgy örvendeni fogok ha az Méltóságos Ur Szolgálatyára való képességemet meg bizonyíthatom.

(aláírás)

Gr. Bánffy s.k.

Claud[iopoli] 24. Apr. 800.
+fogalmazvány

Michaeli Heydendorf Consiliario Regio

A Tudományok bővítéséhez és az Hazát illető régi történetek világosításához vonszo indulattyanak különös jeleiül vettem, hogy a Méltóságos Ur a közelébb mult December 15^{ik} Napján költ és tsak most vehetett Levele mellet a Nemes Társaság törekedéseit elő-segálleni és aztot a Schesaeus Munkáinak nyóltz utolsó, még világot nem látot darabjaival meg ajándékozni nem terhelhetett; valamint pedig hogy a Méltóságos Urnak ezen Jóságáért a Társaság nevében különös köszönettel tartozom, és valósággal aztot köszönöm is szintén ugy örömemnek fogom tartani, ha a Társaságnak is alkalmatossága lehet a Méltóságos viseltető indulattját vóltaképpen is meg bizonyítani.

aláírás
Gr. Bánffy

Clau[diopoli] 24. Ápr. 800.

M[aros]Vásárhely 25 Nov. 1800.

Méltóságos Ur,
Kedves Barátom!

Hatodik Nov. irt becses levelit a Méltóságos Urnak örömmel vettem; de igen rossz állapotba. Mert Ma három hete hogy igen rosszul vagyok. Tegnap delutántol fogva maradt ki a' veszedelmes paroxizmusom; és ma vagyok annyira hogy a' fejemnek egy kis hasznát vehessem. Első gondom az: hogy kedves levelére válaszoljak. Az első Levelére én a Méltóságos Urnak bizonyosan irtam és küldtettem voltválaszt, és egyszersmind Grof Teleki László Urnak is irtam volt. Azis válasz volt, és együtt küldvén falurol bé postára: csudánám ha mindenik Levél elnemveszett a' miatt a' mellette küldött 12 iv miatt. Kedves Méltóságos Ur, a' mint irtam volt, én az irást egyszempillanatil se tartoztatom. Hogy tartoztatnám? mikor 1um másé. 2um A' Méltóságos Ur jo igyekezetét nemhogy hátráltatni kívánám, sőt ki telhetőkben benn tellyes örömmel segilleni és ajánlani igyekezem: De 3um Nemes tartoztathatom: mert igaz hogy Grof Teleki László Ur nekem adta volt által, de azután benn járván Gr. Teleki Mihály Urra bizta, mint a' Társaság helybeli Praesessére; és 4um ezenn az okonn én már a' K[éz] Irásokat által is adtam Grof Teleki Mihály Ur kezibe, 's ottvagynak; és kértem a' Grofot, hogy ha jonak itéli, küldje által Kolozsvárra Mauks Urnak. Nagyon sajnálom hogy abban a' kimondhatatlan Nemes és hasznos Igyekezeten, a' N[éhai] Kornides hazát illető Irásainak ki adásában a' Méltóságos Ur késleltetik. Én részemről éppen nem vagyok oka: legelsőbbben mihelyt parancsolt a' Méltóságos Ur, Grof Teleki László Urnak minden parancsolattya nélkül által küldöttem Kereskedő Csikinek, a' ki felvételit ígerte volt: és az nap mikor elindult, vissza küldötte. Azután Grof Teleki László Ur itt járván, nekem egyszotse parancsolt, hanem Grof Teleki Mihály Urnal találkozáván, a' Grofra bizta mint Társaság Praesessére. Attol fogva én nekem nemlehetett semmi hatalmom rajtok.

¹⁵ levélfogalmazvány

Mostutollyán vévén a' Grofnak – Grof Teleki László Urnak levelét; válaszoltam, hogy nekem nincsenek hatalmamba, és hogy én ne láttassam tartoztatni kívánni, magamnál setartom, hanem által küldöm a' Praesesnek, hogy én ne okoztassam. Általis küldöttem. – Én nekem nem kell a' másé, az Urat és Nemes Igyekezeteit szeretem, Grof Teleki László Urat igen nagyon tisztetem: hogy ne kívánnám egyik[ne]k jo igyekezetét, másik[na]k kész segittségét, Litteraturánk Szerencsését elé mozdítani? és annál inkább hogy kívánnám megakadályoztatni, késleltetni. Nem vagyok vad ember. Tartson engem jo Baráttjának és ollyannak a'ki nemes nagy Igyekezeteit csudállya, becsülni is tudja. Ezzel az igaz érzékenységgel vagyok

a' méltóságos Urnak

alázatos Szolgája, Baráttja
Aranka György

Vienna

Illustrissimo D^{no} S.R.I.Comiti
Ladislao Teleki de Szék, s C.R.et
ac Majestatis Cameraria
Pl. Titc. D^{no} mihi peculiariter colendissimo
Pesthini

12.

Bánffy György levele Székely Mihályhoz

Supernumericus Assesor Székely Mihály Urnak
Méltóságos Ur!

A' Nemes Magyar Nyelv-mivelő Társaság nevében a' mult Juliusnak első Napján hozzám utasított levelére a' Méltóságos Urnak, mellyben az iránt tanáltattam meg, hogy egy Magyar Geographicum Lexiconnak el készítésére a' Nemes Vármegyéknek, Székeknek, és Vidékeknek azonn munkájokat, mellyeket közelebről bizonyos Válya [!] nevezetű Magyar Országi Tanito számára készítettek volt, valamint szintén azokat is, mellyek Felséges Második Joseff Császár uralkodásának idejében az akkori Királyi Comisariusok által vitettek volt véghez, a' Nemes Társasággal közölném, bizalmos[an] kívántam válaszolni, hogy a' kérdésben forgó Munka közelebről nem Professor Válya, hanem bizonyos Crusius nevezetű Bétsi Posta Tiszt számára készitetett, a'melly nagyobb- részént a' Felséges Udvari Cancellária Utján az említett Tisztnek kezében szolgáltatattván, azon lészek, hogy aztat kezemre kerithessem, és a' Nemes Társaságnak az iránt jelentett ditséretes célját annak közlése által könnyebithessem. A'mi illeti az előbbeni Uralkodásbeli hasonló színű munkájokat, az akkori vólt Királyi Commisariusoknak, ugy tudom hogy azok tsak bizonyos Földrajzolatoknak igazítására vóltak intézve, mellyel némellyek által el készitettvén, némellyeknél pedig az Uralkodás Változása által félbe szakadván, azok nem tsak egész zürzavarban vagynak, hanem a' Felséges Udvarnak különös engedelme nélkül ki sem adatathatnak; mindazonáltal ugy reménlem hogy ezen akadályok miatt a' Nemes Társaság ditséretes Célja Hátra-maradást nem szenvedhet, mivel hogy ennek el hártásával ki tetszván, hogy az meg nyerendő Irások között valami az az alatt készitendő munkában haszon véhető találatnék, avval mindenkor hasznoson élni lehetne. A'ki egyébaránt, szokott tekintettel maradok

A' Méltóságos Urnak

engedelmes Szolgája
G. Bánffy György s.k.

Béts Januarius 10^{dik} Napján 1801.

Külső címzés: (*Vienna*)
Spectabili, ac Magnifico Domino Michaeli Székely de Kilyén
Super Numerario Tabulae Regiae Judiciariae Assessoris
Ex Off[ici]o Bánffy
M[aros]Vásárhely

13.

Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság levele Bánffy Györgyhez

Méltóságos Groff Gubernátor Ur ó Ex[cellentia]jának
M[aros]Vásárhely 3 Julii 1801

Excellentiádnak ez folyo esztendő Januariusnak 10. Napján köt Levelét, melyben aláztatos kérésünkre, Bétsi Posta Tiszt Crusius számára a Vármegyék Székek és Vidékek Helységei le irásáról készültt Munkáknak meg szerzésit, és általunk készittendő Magyar Geographicum Lexiconnak ki dolgozása könnyebbitésére meg küldésit igérni méltoztatott, nagy tisztelettel vettük, mivel pedig Excellentiád leveléből ugy láttyuk, hogy a nevezett Munka nem ezen célra, 's talám nemis egész tökéletességgel készittetett, azért hogy azon Lexicon mind a Tanulo hazai Ifiuságnak, mind ezen hazával esmérkedni kéváno idegeneknek hasznára lehessen, jonak gondoltuk bizonyos utasito pontokat készíteni mellyek szerint az helységek le irásai meg eshetnének. Mely pontokat ide zárva oly aláztatos kérelem mellett terjeszszük Excellentiád eleiben, hogy ha Excellenciádnakis bölts jóvá hagyása azokhoz járul, méltoztassék Excellentiád a Vármegyék, Székek, és Vidékek Fő Előli Jároihoz oly rendelést tenni, hogy a' járásbéli Tisztek vagy más arra alkalmas érdemes személyek által az helységek az utasito pontok szerint Processusonként le iratván, nekünk bé külgyék, ezt meg nyervén tellyes reménységünk vagyon, hogy a Crusius számára készített, és most általunk készitteni kívánt munkáknak egyben vetéséből a Lexicon készítéséhez ohajtott jo elő menetel le nyulhatunk, egyéb aránt engedelmes tisztelettel maradunk

Halmágyi Mihály s.k.

(el ment 3. Julii 1801) + levélfogalmazvány

14.

Halmágyi István leve Bánffy György gubernátorhoz

Méltóságos Fő Kormányzo Ur ó Excellenciájának
M[aros]Vásárhely 1801. 3ra Juli

Minekutánna Excellenciád ezen Társaságnak belső alkotmányáról és az elő kerülendő dolgok tőkélletes folytatása modgyáról készült rendszabást a közelebb mult esztendőben Junius 21^{ik} Napján költ Levele által meg erősíteni méltoztatott volna, – annak utasításához képest kévánta Társaságunk munkálkodását folytatni; de midőn a bėjött munkákat a Tanátsosoknak, kik a két meg visgált Széket formállják meg visgálás és vélekedés adás végett ki osztani kellett volna tapasztaltuk, hogy a' Tanátsosok többire közönséges hivatalokban lévén hivatalbéli foglatosságok miatt annyira nem érkezhetének, hogy (azoknak) a Társaság ohajtott elő menetel le célját érhetné, azért jonak esmértük, hogy az O(rszágos) Tanátsosokon kívül még 4 Referensek rendeltetének, kik között a munkák fel osztattván, s általok meg vizsgálttván, minek utánna azok magok recensiojokat ki dolgozzák, kötelességek-

ben fog állani a Tanátsnak elsőbenis jelentéseket meg tenni arról: ha a munkákban Religiot, Fejedelmet, haza alkotmányát és jó erköltséket sértő dolgok elegendve nincsenek? és hogy a Társaság céljára valóké? egyszersmind az egész munkáról recensiojokatis meg tévén így a Tanátsnak meg vizsgálása, s álitása után ha arra valoknak tanáltnak úgy botsáttatnának a Társaság közönséges gyűlése eleiben a Munkák az okokrol készült recensiokkal edgyütt valo fel olvastatás, és határozás tétel végett, ily karban álitván a Tanáts nem láttya a Társaság szükségít a rendszabásban említett 2 vizsgáló Székeknek kiknek kötelességeit a 4 Referensek jobb moddal, és hasznosabban folytathatták, s mivel előre magokban tsendesen jobban meg fontolhatták a vizsgálásra adando munkákat nem lehet attol tartani, hogy valamely munka elegendő vizsgálat nélkül kerüljen a közönség eleiben. Referenseketis választott a Társaság úgy mint Tiszt Lakatos Ferencz Tompa János és Köteles Sámuel Professor Urakat, hogy pedig Társaságunk dolgai a Rendszabásnak ezen változásánál fogva fenn ne akadjanak tellyes bizadalom táplálván bennünket, hogy Excellenciád annak tekéntetéből, és bölts meg fontolásából, hogy egy Társaság sem elégséges magának egyszerre oly tökéletes rendszabást álitván melyhez jobbitás ne férhessen, ezen változtatást rosz neven nem venni méltosztatik bátorokdunk dolgainkat ezen jelentett modon folyamatban ereszteti addigis míg Excellenciád jóvá hagyását vagy újabb rendelésit ki nyernők aláztatosan kérvén Excellenciádot hogy a Rendszabásunkat az említett változás tétel mellett helyben hagyásával meg erősíteni méltosztatassék.

Méltosztatott Excellenciád fenn tisztelt levelében rendelést tenni arrólis hogy Fő Titoknok Aranka György Atyánkfiának ezen hivatalrol lett le mondásakor a Társaság fundussának, Könyveinek, Írásainak az ujjannon ki nevezett Titoknoknak ne talám meg esett által adásával készült munkák Excellenciád elciben terjesztenők, de mivel előre látta Társaságunk, hogy a Fő Titoknoki hivatalnak ily hirtelen valo változásával ohajtott célunkra nehezebben juthatunk, jonak tanáltuk nevezett Aranka György Atyánkfiát Tanátsosi Rangjával a Fő Titoknoki hivatalban is meg marasztani, kiis kívánságunkra maga szolgálattját továbbrais ajálván, valamint a fundust, Írásokat s könyveket másnak által adni szükségtelen volt, úgy az által adásrolis semmi munka sem készitetett. Azomban az Excellenciád által meg erősített uj V[ice] Titoknok Székely Mihály Atyánkfia is segittségül (mellette) a Fő Titoknak mellett hagyatott. (nem tsak) sőt (előre látván hogy) jónak tanultuk meg más vice Titoknokatis választani (a végre) azon tekéntetből hogy ha valamely akadály miatt egyik jelen nem lehetne a dolgokat a másik folytassa, melyre Supernumericus Assessor Halmágyi Istvánt választván annak ezen hivatalban valo meg erősítését Excellenciádtol aláztatosan kérjük.

Továbbá Excellenciád a még kún lévő ígért ajánlásoknak bé szedésérol rendelést tenni méltosztatván Excellenciádnak ezen rendelésítés tellyesíteni el nem mulattjuk jonak találtuk azomban azt addig még egy kevésse halasztani, míg Társaságunk valamely munkának ki adása által a közönségnek bizalmát meg nyeri, az alatt a szükséges költségeket mű magunk igyekezünk ki potolni.

Végre (hogy) Jegyző könyveink[et] Excellenciád eleiben Titoknokjainknak hivatalbéli foglalatosságai miatt el nem készülhetvén Excellenciád eleiben most nem terjeszthettyük, de igyekezünk hova hamarébb tisztában iratni s Excellenciád eleiben terjeszteti, aláztatos tisztelettel maradván

Halmágyi s.k.
V[ice] Titoknok.

+ levélfogalmazvány

„Expediáltatott és el küldetett 4 Julii 1801.”

ODORICS FERENC

FOGALMA(M) SINCS...!

Alföldy Jenő: Irodalmi fogalomtár A–Z. Budapest, Tankönyvkiadó, 1992.

„Ez a kislexikon túlzás nélkül hiánypótló munkának nevezhető” – olvassuk a fülszövegben. A recenzens többé-kevésbé egyetért ezzel az állítással. Talán a „munka” és a „kislexikon” szó utótagja kelt némi zavart e sorok írójában – bár – ahányan vagyunk, annyiféleképpen munkálkodunk. S mindenkinek megvan a maga lexikonja.

Tehát hiánypótlás. Kinek a hiánya? Az Előszó szerint: „Ez a szócikkgyűjtemény [az Előszó szerzője óvatosabban fogalmaz (nem hiánypótló munka) a fülszöveg írójánál – van is oka rá] elsősorban a tizenkét-tizennyolc éves fiatalok segédkönyve szeretne lenni, de bízom benne, hogy az egyetemi ifjúság, a pályakezdő kulturális újságírók, s egyáltalán, a művelődő emberek legkülönbözőbb rétegei is haszonnal forgathatják...” Tehát mindenkinek a hiánya, aki művelődik. A legkülönbözőbb rétegekben művelődők hiánya. Mégiscsak jelentős művet tartunk a kezünkben.

S minek a hiánya? „A műfajelmélet, a stilisztika, esztétika alap- és segédfogalmi szerepelnek itt, s olyan szakkifejezések, amelyek a műelemzések, eszmetörténeti fejtegetések szövegében, a művelődők irodalomelméleti olvasmányjaiban gyakran előfordulnak.” Rendben van. Az persze nem feltétlenül követelmény, hogy egy ilyen fogalomtár meghatározza az alapfogalmait, de azért mégiscsak furcsa, hogy sem a „műfajelmélet”, sem a „műelemzés”, sem az „eszmetörténet”, sem az „irodalomelmélet” nem fordul elő a szócikkek között. Műfajelmélet nincs, de van műfordítás és műfordító. Műelemzés nincs, persze mű(alkotás) sincs. Eszmetörténet nincs (talán nem is baj), de van establishment, eschatologia, eruptív, erudíció, erotika stb. – így, visszafelé haladva a szótárban. (69–68.) Irodalomelmélet nincs, de van irodalompolitika, melyről megtudjuk – Illyés Gyulát segítségül hívva –, hogy „... az irodalompolitika: héja, hattyúnyakkal. (A hattyúnyak az irodalom, és a héja a politika.)” (112.) Ha esetleg valamelyik művelődő magyar vagy az a tizenkét éves fiatal fordítva gondolná.

S ez még mind semmi. Irodalmi fogalmak. Lássunk először csak felsorolásszerűen néhány „irodalmi” fogalmat! Alkohol, harmadik út, antiszemita, keep smiling, sporthasonlat, tripartitum, struggle for life, világfájdalom, vieux jeu, antediluvialis, közkatona, ötágú síp, prae..., rubál (perzsa időmértékes versforma), sváda, szadista, tanka (öt soros japán versforma), tektonikus (a földkéreg mozgásával összefüggő, vagy ahhoz hasonlatos), xenofóbia, agresszivitás... És mit tudunk meg például az alkoholról mint irodalmi fogalomról? „Jellemző, hogy arab eredetű szó, miközben az arabok nem fogyasztják, legalábbis tiltja a vallásuk. [!] [...] Jelentős tényező számos költő korai elhalálzásában is. [...] A magyar irodalomban különösen sokan áldoztak és áldoznak az alkohol szenvedélyének remekműveket és egészséget. [tragikus magyar sors!] [...] Petőfi, a magyar

irodalom legőszintébb embere odáig ment az őszinteségben, hogy bordalaiban bort prédikált, miközben vizet ivott. Ezzel is borsot tört a hamis próféták orra alá, akik bort isznak és vizet prédikálnak." Amikor a gyanútlan olvasó azt gondolja, hogy ezt már nem lehet fokozni, akkor jön az Alföldy a Petőfivel, meg a borral-borssal. Vagy a sporthasonlatról: „Kedvelt szemléltető eszköz az irodalomkritikában (célszalag, tízes találat, magasugróléc, gól, poén, vezércsel, köténcsel, könnyed labdázás hatalmas súlyokkal, patthelyzet ...)”. Ez már annyira képtelen, annyira PATTHELYZET, annyira brülladél (Garaczilaci), hogy szép. A hülyeség esztétikája.

Vegyük komolyabbra! Sok olyan terminus fordul elő a szócikkgyűjteményben, melynek irodalmi státusza – finoman fogalmazva – bizonytalan. Persze az irodalom az élet egészéről szól, de ebbe az ezüstösen csillogó kis irodalmi fogalomtárkönyvecskébe mégse tuszkolható bele az egész világ. Különösen akkor védhető nehezen például a „rebellis” vagy a „pantha rei” kislexikonbeli helye, ha olyan fogalmak szorulnak ki, melyek valóban *gyakran* előfordulnak műelemzések szövegeiben vagy a művelődők irodalomelméleti olvasmányjaiban. (vö: 6.) Például nyomát sem látni azoknak a fogalmaknak, melyek az újabb – posztstrukturalistának nevezhető – irodalomtudományi irányzatok terminológiájának elméletalkotó szavai. Szó nincs sem a dekonstrukcióról, sem a konstruktivizmusról, sem a feminizmusról, sem a pszichoanalitikus felfogásokról. Nincs nyom, jelvéset, törlésjel, *differance*; nincs kommunikát, nincs irodalomrendszer; nincs szubjektum. A hermeneutika ugyan szerepel a könyv 97. oldalán: „Magyarázattan. Az esztétikában a művek értelmezésének és magyarázatának tudományága, illetve irányzata, mely a szövegközpontúság elvén alapul”. Heidegger óta a hermeneutika a magyarázattan helyett inkább a megértés filozófiájaként veendő számba, s ha megfontoljuk Gadamer alábbi mondatát, akkor a hermeneutika nem fogható úgy föl, mint a szövegközpontúság elvére épülő műértelmezési tudományág. „A köztes helyből, melyet a hermeneutikának el kell foglalnia, következik, hogy feladata egyáltalán nem az, hogy kidolgozza a megértés módszerét, hanem azokat a feltételeket kell feltárnia, amelyek közt a megértés történik.” (Hans-Georg Gadamer: *Igazság és módszer*. Budapest, 1984. 210.) A hermeneutika alapvető terminusai viszont nem találhatók meg a szócikkgyűjteményben, hiányzik például: horizont, hermeneutikai kör, előítéletek. Megjegyzésként annyit még, hogy az imént említett irányzatok szövegei és terminusai a magyar nyelven művelődők irodalomelméleti olvasmányjaiban igencsak jelen lehetnek, hiszen az utóbbi öt-hat évben tíznél több tanulmánykötet-fordításgyűjtemény jelent meg ezeket a gondolatrendszereket reprezentálандó, a folyóiratok pedig most próbálják behozni az elmúlt harminc-négyven év lemaradását. Gondoljunk a ma már klasszikusnak számító Helikon és Literatura mellett többek között az Athenaeumra, a Holmira, a Gondra, a Határra, a Nappali Házra, a Pompejire.

De a ma már kissé porosnak tűnő elméletek terminusai sem jelennek meg a kötetben. Például az orosz formalizmus automatizáció–deautomatizáció fogalompárja, mely a konvenció–invenció vagy a költői újítás jelenségére ad megfontolásra érdemes magyarázatot. Vagy Roman Ingarden intencionális tárgya, amely segítségével az irodalmi mű létmódja érzékeny pontossággal leírható. Freudizmusról valamelyest esik szó: „Sigmund Freud (1856–1939) osztrák ideggyógyász nevéhez fűződő elmélet, mely szerint a tudattalan lelki tartalmak, az ösztönök készítetik tudatos vagy annak hitt magatartásunkat.” Aztán a freudizmusról megtudhatjuk még, hogy hatott Thomas Mannra és József Attilára, Buñuelre,

Fellinire és „más filmesekre” – szűken tizenkét sorban akkor, amikor a „jelentőségteljes semmitmondás” mint címszó – ez nem vicc! – közel tizenhat sort küzdött ki magának Alföldy Jenőnél. Noha nem vagyok a számok embere.

És hol vannak a bejelentett műelemzési szakkifejezések? Hol vannak például a narratológia terminusai? Nézőpont, narráció, történet, cselekmény? Hogy a kronotoposzt már ne is említsem. Érték, értékállapot, értékmozgás? Vagy a hagyományosabb poétikai fogalmak: felütés, zárlat, sűrítés, késleltetés? Amikor olvashatunk a demagógiáról (megtudjuk: elfajult retorika), a csodagyerekről (Weöres Sándor is az volt, de ő sem kész költőként jött a világra), a cirkuszról, s a primadonnáról stb.

Hasonlóképp elszomorodik az *Irodalmi fogalomtár* olvasója, ha ilyen rövid meghatározásokkal találkozik bizonyíthatóan irodalmi fogalmak esetén: „Epoepia Görög. Eposz, nagyszabású hősköltemény.” Ha Alföldy Jenő mást nem tett volna, mint felüti a Csibra–Szerdahelyi-féle *Esztétikai ABC*-t (Ezt a könyvet a recenzens korántsem tekinti etalonnak [Étalon. Francia. Hitelesített mérték, a mérték alapjául szolgáló tárgy vagy személy. A méter etalonja egy platinarúd, melyet a párizsi tudományos akadémián őriznek. »Babits: etalon.« – írja mértékadónak tartott mesteréről Somlyó György Babits-émlékversében.] – 71.), hogy a Világirodalmi Lexikon vagy valamely idegennyelvű fogalomtár ne is említék, akkor is valamivel több kerülhetett volna a könyv 66. oldalára. Ugyanezt mondható el például a recenzióról. „Latin. Kis terjedelmű, elsősorban ismertetésre törekvő kritika.”

Fölvethetők bizonyos rendszertani problémák is. Ha van anafora, akkor miért nincs epifora? Ismeretes, az anafora esetén elől van ismétlés, az epiforánál pedig a végén. És hol van a többi metataxis? Például a szimploché? Azt már nem is kérdezem, hogy a metabolák rendszere miért nem jelenik meg a könyvben.

Szerkesztésbeli gondok: amit a szerző elmond az egyes címszavaknál, például a kancsal rímnél, azt miért mondja el még egyszer az összefoglaló definíciónál, a rímnél, ráadásul másként.

Kancsal rím: „Olyan rím, amelyben a rímhívó szórész vagy szó és a felelő rím mássalhangzói teljesen megegyeznek, vagy a képzés helye, esetleg módja szerint hasonlóan csengenek, s a mássalhangzók[!] különböznek. (119.)”

Rím: „...a kancsal rímekben a mássalhangzók csengenek össze és a magánhangzók térnek el egymástól...” (213.) Az feltehetően a korrektor és a szerkesztő lazasága, illetve a szerző figyelmetlensége, hogy a 119. oldalon úgy olvasható, hogy a mássalhangzók egyrészt teljesen megegyeznek, másrészt különböznek, itt nyilván arról van szó, hogy a magánhangzók különböznek. De miért ismételtet? Nincs mit mondani? Lenne. Arról nem is beszélve, hogy a kurzívval szedett szavak terminusértékűek, s azt jelzik, hogy a megfelelő helyen definitíve előfordulnak. Sajnos a kecskerímet és a sorrímet nem találjuk a kötetben. Hiba.

Hasonlóképpen ígéretet kapunk a recepcióesztétikára, s azt sem találjuk sehol. Viszont megvan az interpretáció. „...Az irodalomban: egy mű esztétikai hatóelemeinek közvetítése az emberi gesztusok, a hanglejtés, arcjáték és más személyes eszközök segítségével.” Kétségtelen, hogy az interpretáció ezt is jelenti, de irodalomelméleti szempontból talán nem ez a jelentés a leginkább lényeges. Ha szerepelne – mondjuk – az értelmezés terminus a szócikkgyűjteményben, akkor esetleg, előfordulhatott volna, hogy az interpretáció (= körülbelül értelmezés) mint az egyik legfontosabb irodalmi tevékenység is szóba kerül. Hiszen minden irodalmári cselekvést meg kell előzőn magának a műnek, a szövegnek az

értelmezése, interpretálása, ezután jöhet a többi. Itt például van egy hiány, ami pótlásra vár.

A metonímia meghatározásával is baj van. Nem fordul elő önálló szócikként, noha megérdemelné. Így a trópusnál olvashatunk róla. „Trópus. Görög. Szókép, fordulat, képes kifejezés. Egy név átvitele olyan dologra, mely a név eredeti hordozójához valamilyen szempontból *hasonlít*.” (Kiem. O. F.) És a metonímia: „Metonímia pl., ha nem azt mondjuk, hogy a kórház betegek fellázadtak, hanem azt, hogy a kórház fellázadt.” Itt azonban a kórház és a betegek közötti reláció nem a hasonlóság, hiszen a betegek nem hasonlítanak a kórházra – általában –, hanem az érintkezés (itt: térbeli), mint a metonímiák esetében valamilyen érintkezés mindig, hiszen épp az érintkezési viszonytól metonímia a metonímia.

Grammatikailag jelent definíciós problémát, amikor melléknevet főnévként definiál: „*Kategorikus*. Görög. Egyértelmű, tételes, ellentmondást nem tűrő határozat, parancs vagy kinyilatkoztatás.”

Alföldy Jenő irodalomszemlélete sem tekinthető a legkorszerűbbnek. „A tisztán artikulált irodalmi szöveg *nem érthető félre*, meggyőző, tömör és világos; vannak azonban tudatosan többértelmű alkotások.” (25. Kiem. O. F.) Nyilván nem véletlen, hogy az ún. posztstrukturalista iskolák nincsenek jelen a kötetben, hiszen a fent idézett kijelentés sem a hermeneutika, sem a dekonstrukció, sem a konstruktivizmus horizontjába nem helyezhető el. Bizony már viszonylag régen volt, amikor lehetett érvelni bizonyos irodalmi szövegek félreérthetlensége mellett. Persze az sem véletlen, hogy a hermeneutika félreértés terminusát nem leljük a szócikkgyűjteményben.

A szerző az Előszóban hangsúlyozza, hogy nem akar a műveltségyszavak „fitogtatására” buzdítani, sőt inkább a magyar megfelelők használatát kívánja előnyben részesíteni. S aztán amikor rálelünk a felvilágosodás szócikkre, a szerző az Aufklärismus terminushoz tanácsol. Magyarosítással is próbálkozik: így lesz a plaszticitásból plasztikuság. Viszont nagyon helyesen teszi, hogy az idegen szavakhoz ejtési útmutatót ad: pl. *corvina*: *korvina*, de a *carmen*hez és a *curriculum vitae*-hez miért nem ad?

A recenzens ugyan nem egy Grétsy, de szereti, ha a szöveg rendben van. Ellenpélda: „Apologetika: Görög. Hitvédelem, a keresztény vallás hittételeinek védelmezése észérvekkel. Az irodalom elméletében és kritikájában elfogult szerzőkre mondjuk...” Mit? Azt, hogy apologetika? Nem. Nyilván azt, hogy *apologe-tikus*. („*Nota bene: a magyar egyeztető nép*” – Esterházy Péter: *Bevezetés a szépirodalomba*, 402.) Vagy: „Petőfi költészetének kulcsszava pl. szabadság és a szerelem.” – 138. (No comment.)

Apróság, de árulkodó. Tévesen szerepel Roman Jakobson, Robert Jakobsonként (224.), ezen Kálmán C. György már elviccelődött (Robert biztos egy rokon.)

S a vége előtt – nem lehet megállni – néhány (irodalmilag) nehezen minősíthető mondat Alföldy Jenőtől.

„Empirikus. Görög-latin. Tapasztalati. Olyan ember, aki csak az érzékszerveiben bízik.”

„Gasztronómia. [...] Nem tekinthetjük az irodalommal és a képzőművészettel egyenrangú művészetnek...”

„*Hic et nunc*. [...] Szerencsés esetben a művészileg megragadott valóság nemcsak »itt és most«, hanem máshol és máskor is érvényes marad.”

„Az íróknak egy közös vonásuk volt, hogy írtak.” (vö: 113.)

„A kadencia [...] Nem tehet róla, hogy úgy hangzik, mintha a dekadencia ellentéte volna...”

„A költő nemcsak verset, pénzt is költ” – a Pénz a költészetben című szócikkből.

„...az 1988 táján és később tapasztalható, nagy változások idején igen gyakran emlegették a »damaszkuszi utat«, melyen Esterházy Péter szerint »nagy a tülekedés«. Ezt úgy is érthetjük, hogy sok megterő újprófeta a könyökét használja páfordulat közben.” (179.)

„– Postscriptum. [...] Levélírók akkor élnek vele, ha valamit kifejejtettek a levél szövegéből, de még a boríték földadása előtt észbe kaptak.” (196.)

„Zsonglőr. [...] A költészetben: virtuóz, aki a levegőbe hajigálja remekül megválasztott ölelkező- és keresztímeit, jambikus bravúrral váltogatja őket, s amikor a zenekar tust húz és ő elkapja a slusszpoént – már kész is a vers.” (259.)

Hát, mit lehet ilyenkor mondani? A recenzens fel van háborodva. Elsősorban nem is azon, hogy hogyan lehet ilyen könyvet írni. Sokkal inkább azon, hogy hogyan lehet ilyen könyvet kiadni. Ki az a kiadó, aki ezt a könyvet kiadta? Ki az a felelős szerkesztő, aki megszerkesztette – nyilván nem kellő felelősséggel? És ki az, aki bírálta? A könyv tizenkétezer példányban jelent meg. Vélhetően eljutott a könyvesboltok polcaira. S most gondoljuk el! Bemegy a boltba a gyanútlan tizenkét–tizennyolc éves, bemegy az egyetemi ifjúság, bemennek a pályakezdő kulturális újságírók, s bemennek a művelődő emberek legkülönbözőbb rétegei és kézbe veszik az Alföldy-féle *Irodalmi fogalomtárt*. Fűlszöveg jó, tipográfia jó, nem túl vastag, nem is vékony, kiadta a Tankönyvkiadó, papír jó, megvesszük. Hazaviszi és olvasni kezdi, sőt kézikönyvként használni. És azt fogja hinni, hogy amiket ebben a kötetben talál, azok az irodalmi fogalmak; és épp azt jelentik, amik oda vannak írva. Szörnyű. Így terjed a... (z altáji) tankönyvkiadás. Amikor fogalma sincs sem Alföldy Jenőnek (szerző), sem Benkő Attilának (felelős szerkesztő), sem Berkes Erzsébetnek (bíró), sem ...-nek (felelős kiadó), hogy mik azok az irodalmi fogalmak. S a recenzensnek sincs fogalma arról, hogy milyen is az a(z irodalmi) hiány, amit ez a könyv pótol.

GERGYE LÁSZLÓ

KAZINCZY VERSEINEK KÉSZÜLŐ KRITIKAI KIADÁSÁRÓL

A Kazinczy-szövegkiadás mostoha helyzete közismert tény. Hosszú ideig a szaktudomány még a hagyaték pontos tartalmával sem volt tisztában, így teljes, kritikai igényű szöveggondozásról gyakorlatilag szó sem lehetett. Mára annyiban változott a helyzet, hogy befejeződött az akadémiai iratanyag feltárása, míg az OSZK-ban fellelhető kéziratok rendszerezése folyamatban van. Ezzel elvileg a legfőbb akadály elhárulni látszik a hatalmas életmű kiadása elől, amely azonban természeténél fogva így is rengeteg nehézséget tartogat a vállalkozó szellemű sajtó alá rendezők számára.

A legidősebbnek Kazinczy Ferenc költeményeinek kiadása tűnik. A közhi-edelemmel ellentétben Kazinczy sok verset írt, továbbá a magyar nyelvújítási harc elindítója a maga részéről a költészet művelését tartotta a legmagasabb rendű szellemi tevékenységnek, sőt, mi több: önmagát is elsősorban költőnek tekintette. Ehhez képest elszomorító, hogy Kazinczy összes verseit utóljára 1879-ben adták ki, s Abafi Lajos példáját azóta sem követte senki.

Kazinczy Ferencnek igen határozott elképzelései voltak verseskötete sajtó alá rendezését illetően. Toldy Ferencnek, a hagyaték talán leglelküismeretesebb gondozójának, például így írt röviddel halála előtt: „A német kiadók a verseket *chronologiai* rendben szeretik egy idő óta kiereszteni, s miattam teheti minden, amit jónak lát. De én a magamét szeretném a szerint fűzni rendbe, ahogy a bokrétaöntő a maga virágait. Én első helyt a magaméi között kevés számú *ódláimnak* és *dalaimnak* adtam, mert az *óda* méltósága elsőséget kívánt. Ezeket epigrammáim váltják fel, melyek a szobrászok és festők műveikkel vannak összeköttesben, – a görögnél az epigramma is a lyrára tartozott. Úgy jönnének a ritornellák, epigrammák ismét: s most a sonettek, s legutól a koporsók és a tájdarabok. Ezeket követnék, bántó tarkaságban, a vegyes költések, s végre az epistolák.”¹ Az idézett levélrészleten kívül az akadémiai hagyatékban is több olyan kéziratot feljegyzés található, amelyben a költő a legapróbb részletekre is kiterjedő utasításokkal látta el versei kiadóját. Ilyen például a *Cikkek, versek, családi emlékek* c. kötetben fellelhető „Magyarázatok a' Kiadó' és a' Nyomtató' számára” c. autográf feljegyzéstöredék:

lap. 1.	Schmutztitel.
lap. 2.	üresen.
lap. 3.	E' lapra csak két stróphát. Felül lesz a' Grátziák' képe a' Baggesen' Parthenáisz'a' Vignette után. A' Strópha' negyedik sora csak kevés-sel beljebb mint a' három első, nem úgy mint a' Sapphicusokban;

¹ *Kazinczy Ferenc levelezése*. Kiad. VÁCZY János. Bp., 1890–1911. XXI. 521–522. (A továbbiakban: *KazLev.*)

hogy ez is mutassa, hogy a' három elsőbb sor nem Sapphicus, hanem Phaleucius.

A' darabok' címje Versaliákkal, és nem apró betűkkel, még pedig azon írás' Versaliájival, a' mellyel a' versek fognak nyomtattatni, 's nem nagyobb írásával.

Dolgoztam ezt az Odáriumot 1790 előtt; de már Széphalmon, és így 1806 oltá, sok igazításokat tettem benne.

lap. 5. A' Tanítvány. Ezt is újra dolgoztam 1806 oltá. Régibb dolgozásokom Alcaiusokból volt fűzve. Megjelent Aurorában 1822.

lap. 7. A' Tisztulás' Innepe. 1820. Motiválva van a' Magyarok' jövetele: Etelyénk, a' mi Etelyénk! hagyá reánk. – Az Oltár' szűze elmondja, mint akarának itt megtelepedni a' Magyarok. – A' Fő-Jós Predikatiója a' Nemzettől elhárítani igyekszik a' tolvajkodás' szennyét. (Akkor minden Nemzet lopott.) – Etely így fut ... az az, az Ázsiai Etely folyam. – Megjelent Aurorában 1822.

lap. 11. A' szabad Erdély. Ez az óda a' Kenyérmezején támadott Lelkemben. Bátorit és Kinizsit akartam énekelni, de az Ódából más valami leve. Kedves Darabom. Es hat viel ... [olvashatatlan szó] ezt írta nekem róla Mailáth János.

A' csata tűzéhez jól illik az anapesztusnak a' jámbus lábak helyébe felvétele. Megjelent Aurorában 1822.

lap. 13. Apollohoz. Ujra dolgozott régi Ódám. Fogságom előtt dolgozott Verseim mind odatesztek. Egy csomó papirosomban akadtam némelly darabjaikra. Nagyrészt elvettem; némellyeket Pandektáim Köt[et]é]be beraktam, 's megigazítottam.

lap. 15. Csüggedés. Eletemnek sok keserűségei tűzbe hozának. Öszveavartam őket, hogy még magam se értsem később mellyik forga szemeim előtt, midőn ezt dolgoztam.

lap. 17. Minnyihez. Debr[ecen]be utazván 1809. ápril. Szent Mihály és Böszörmény között.

lap. 19. Mezei virágok. Gróf Dezsőffy József a' második distichont leli igen szépnek: Minket az aljas rét s hihetőleg a' képek' gazdagságáért. Az efféle dolgozás azzal kívánná magát megkedveltetni, a' mivel a' Mezei virágok: simplicitás, könnyűség, báj. Nekem itt ezek kedvesek: 3, 4, 5, 7, 10, 11, 12. S hiú vagyok úgy hinni, hogy ezeket maga Göthe is szeretné.

Sonettek. Sonettet én írtam legelsőbben Magyarúl (mert a' Csokonaié és Fazekasé nem sonett.) Legelsőben ezt írtam: Milliók közt nincs ... 1809. midőn tagja valék a' Zempl.[én] V[árme]gyei permanens Deputatióának, 's Széphalomról U[j]h[ely]be be be sétálék. – 2dik vala ez: Mint a' Szerelmes – 3dik: Midőn az Hajnal Épületem' Ujhely felé fekvő szegletében vala az ágyam az ajtó mellett. Áteltenben függött a' kép 's a' Nap belőtt a' zsalu nyíláson, 's karikát vont a képen. – 4dik Fény és homály 1811. – 5.d. Melly boldog óra. 6.d. Csalárd örv. 182.

Ezek között a' Csereihez szolló tetszik magamnak legkevésbbé, leginkább a' Milliók, a Menüetes és a' Sajka, meg a' Kép. Nehéz neme a dolgozásnak, de hálás. A' Sonettnek nem csak Édesnek kell lenni, hanem magasnak is, komolynak, forrónak.

Utánam Szemere írt néhányat, és az ő Reménye 's Emlékezete gyönyörű. Horvát István az enyémet és a Szemeréét egy 8. rétvű ívbem kiadá Pestem 1812. Kölcsey 's Szent Miklósi is igen szépeket írtak. 1813. dolgoztam a Szirmay Jánoshoz írottat. A Niniét nem emlékszem mikor.

Epigrammák. A Sonettek után Epigrammáimat szeretem minden dolgozásim között leginkább. Téged nyájas Anyád ezt írtam Iphigeniem' halálára. 1816. Ez Paródiája a Göthe Herzig Leopold v. Braunschweigjának, vagy Pendantja.

1808-tól jövén Bécsből, 's egyedül ülve szekerebem Literatúránk lassú előmenésén tördödvén, az a gondolat szálla meg, hogy czivakodást támasszak Iróink között, hogy virrongásuk' az a haszna legyen', a mi volt a Bodmerének Gottschédal. A ködöt, felhőket a mennydörgés és a vihar verhetik-el a legkönnyebben. Nyerges Ujfaluban egy éjjel írtam Verseginek Aglaláját tartván szemem előtt ép: Jót 's jól. Kis tüzelt többekre. Így szaporodtak Epigrammjaim.² [Ít a kézirat megszakad.]

Amint az a feljegyzésekből egyértelműen kiviláglik, Kazinczy versei sorrendjét nem kronológiai, hanem műfaji szempontok alapján akarta meghatározni. A szerző akaratát persze a kötet mai sajtó alá rendezője aligha tudja maradéktalanul teljesíteni, hiszen az olyan műfaji kategóriákkal, mint például a „tájdarabok” nem nagyon lehet mit kezdeni. Kazinczy több versében is található ugyan tájleíró részletek, de egyetlen olyan költeménye sincs, amely egészében véve teljesítené például a leíró vers kritériumait. Ettől függetlenül a versek műfajcsoportok szerinti besorolása – az inént kapott utasításokat természetesen rugalmasan kezelve – járható útnak tűnik. Egy ilyen típusú beosztás sokat elárul egy költő műfajszemléletéről, preferenciáiról, s az életmű egészéről feltétlenül rendszerszerűbb, áttekinthetőbb képet ad. Ezzel persze nem kerülhetők meg a kronológiai problémák, amely alighanem minden Kazinczy-szöveg sajtó alá rendezője számára sok fejtörést fog okozni.

Mint ahogy az közismert, Kazinczy folyamatosan, lankadatlan buzgalommal újra és újra átdolgozta szövegeit, de az elkészült változatokat korántsem látta el mindig dátummal. Tovább bonyolítja a dolgot, hogy a költő számos alkalommal megsemmisítette verseit, hogy aztán később emlékezetből újra rekonstruálja azokat. Nagy kérdés, hogy mit tekintsen itt a sajtó alá rendező kronológiailag mérvadóknak: a művet életre hívó eredeti művészi szándékot, vagy a „végleges” formába öntött szöveget? A szakemberek többsége valószínűleg az *ultima manus* elv érvényesítése mellett tenné le a voksát, csakhogy az utolsó hiteles szöveg megállapítása jelen esetben igen fogas kérdésnek bizonyul. Kazinczy ugyanis éppen „véglegesnek” szánt szövegeit nem datálta. Legjellemzőbb szokása az volt, hogy készen ítélt tisztázatait mániákusan újra meg újra leírta, s bár az egyes tisztázatok között rendszerint alig van eltérés, textológiai szempontból mindegyik csak külön-külön értékelhető: a központosítás tekintetében például egyszerűen nem létezik két teljesen egyforma változat. Pontos keltezés rendszerint csak a piszkozatok, autográf fogalmazványok mellett található, amelyek viszont természetüknél fogva sehol sem jöhetnek főszöveggként számításba. Ez a fajta írásmód

² KAZINCZY Ferenc, *Cikkek, versek, csládi emlékek*. MTA Kt K 608. 81.f.

nyilván összefüggésben van azzal a klasszicista műszeménnyel áthatott szemlélettel, amelynek számára az egyes kezdeményezéseket megőrző szövegváltozatok jelentősége csak abban áll, hogy jelezni tudják egy-egy műalkotás a tökéletesség, az időtlen szépség birodalmába vezető útjának fő kronológiai állomásait. Ha a mű elérte e tökéletesség elérhető végpontját, akkor az időfaktor jelentősége automatikusan megszűnik: Kazinczy talán ezért nem írt szinte soha verisztizációkat alá dátumot. Persze, nyilván a költőnek sem könnyű megállapítani, hogy mikor érte el művével azt a pontot, ahonnan már nem léphet tovább. Kazinczy tollán is így születtek folyamatosan a „végleges”, „tökéletesre csiszolt” versszövegek, alaposan feladva a leckét majdani kiadójának: melyiket tekintse utolsóznak, véglegesnek? S akkor még nem is szóltunk arról, hogy Kazinczy esetében – a művészi színvonal szempontjából – talán még ott sem lehet automatikus a főszöveg kiválasztása, ahol meg lehet határozni az utolsó szövegváltozatot; példa erre az *Erdélyi levelek*, ahol az ötszöri átdolgozás inkább visszalépést jelentett az eredeti verzióhoz képest. Így aztán önkéntelenül is felvetődik a kérdés: nem lenne-e célszerűbb lemondani a főszöveg kiválasztásáról, s a modern textológia vívmányait alkalmazva, a francia *critique génétique* szellemében, inkább az alkotói folyamat bemutatására helyezni a fő hangsúlyt?

Mint ahogy az köztudott, a hagyományos kritikai kiadás célja egy tiszta, biztos, hierarchikusan elrendezett szöveg felépítése. Ezzel szemben a genetikus szemléletű sajtó alá rendező számára a véglegesnek ítélt szöveg kiadása csupán egy fontos állomást jelent a szöveg történetében, sőt gyakran még az „utolsó változat” meghatározása is csak idézőjelben értendő. A genetikus kiadás a megfogalmazás időrendjét követve valamennyi kézirat egyidejű reprodukálására törekszik, folyamatszerűen próbálja megjeleníteni a szövegszerveződés egyes stádiumait. Természetesen a szövegdinamika élethű érzékeltetésének problémáját úgy kell technikailag megoldani, hogy az olvasó pontosan figyelemmel tudja kísérni az egymást követő szövegállapotokat. A genetikus kiadás egyik fontos alapkövetelménye még a kommentár beépítése a szövegközlési technikába, amely így egyszerre tölt be indokló, magyarázó és kiegészítő funkciót. Itt elsősorban az író levelezéséről, a kéziratok jegyzeteinek tanulmányozásáról lehet szó, amelynek értelemszerűen szerves részét kell képeznie a genetikus kiadó szövegkommentárjának.³

Az akadémiai Kazinczy-hagyatékot lapozgató kutató könnyen bukkanhat olyan kéziraatra, amely első ránézésre alkalmas munkaanyagot kínálhat a genetikus textológia művelője számára. Az *én Pandectám* VI. c. kötet egyik autográf feljegyzése például *A' Sonetto' Múzsája* c. költemény műhelytitkairól lebbenti fel a fátylat. Érdekes módon ez a fogalmazvány egyetlen törlést sem mutat, ehelyett a költés folyamatszerűségének érzékeltetésére helyeződik a fő hangsúly, a gondolati mozgásokról készült pillanatfelvételeket pedig mindenütt kísérő kommentárok követik. Kazinczy célja ezzel nyilván saját alkotói módszerének ismertetése lehetett; hogyan alakul ki a gondolatok tagolatlan kontinuumából az igényes költő tollán magas nyelvi szervezettségű, organikus egész. Ezt a több szempontból is értékes kéziratot teljes terjedelmében az Irodalomtörténet 1991. 2. számában tettem közzé.

Maga a feljegyzés két részből tevődik össze. Az első részt, amelyet Kazinczy 1809. ápr. 22-én vetett papírra, a genetikus kritika szellemében a vers első „főszövegeként” kellene közölnünk. Ezt az a második, 1809. máj. 26-án írt verzió

³ A szövegkiadás új elmélete és gyakorlata. Helikon, 1989/3–4.

követné, amelyet Kazinczy Kölcseynek írt levelében küldött el. Szemben az előző változattal, ez már teljesen kidolgozott szöveg, akárcsak a harmadik, Kis Józsefnek 1809. máj. 30-án szintén levélben továbbított verzió. A szövegszerveződés folyamatának újabb állomását *Az én Pandectám VI. feljegyzésének* második, 1811. ápr. 28. keltezésű részének közlése jelenthetné, amely szerzői kommentár kíséretében a szonett egyik quatrinjának átdolgozásáról tudósít. Ezt követően kerülhetne sor végül az akadémiai hagyatéék kéziratok versesköteteiben (*Az én verseim, Lyriai költések*) fellelhető, valószínűleg 1827 és 1828 táján készült tisztázatok bemutatására. Megjegyzendő még, hogy az itt felsorolt, teljesen kidolgozottnak tekinthető szövegváltozatok mindegyikében regisztrálható a másikkhoz képest eltérés: a kilencedik sor első szava helyén például hol *borág*, hol *szőlő*, hol pedig *gerézd* olvasható.

Mint ahogy arról már volt szó, a genetikus textológia az összes itt látott változatot egymással egyenrangú főszövegnek tekintené, így e módszer szellemiségét követve egyebet nem is tehetnénk, mint azt, hogy kronológiai sorrendben valamennyit egymás után közöljük. Ez az eljárás érdekes módon még a hagyományos szövegkiadás előtt sem teljesen ismeretlen: Szauder Mária például Kazinczy válogatásában egymás mellett adja *Az én boldogítóm* c. szonett két különböző szövegváltozatát. Nagyon kérdéses azonban, hogy egy ilyen módszer kiterjeszhető-e egy kritikai igényű kiadásra is, amely nem érheti be egy-egy érdekesnek tűnő verzió ötletszerű kiemelésével. Ebből a szempontból viszont még csak lényegi különbség sincs a hagyományos és a genetikai szemléletet követő kiadások között. Ahogy Claudine Gothot Mersch találóan megjegyzi: a genetikus kiadás a kritikai kiadások hagyományos típusaihoz hasonlóan az „azonbanok” birodalma, amelyben lépten-nyomon bukkannak fel a sajtó alá rendező részéről a különböző megszorítások, kitételek. („Először vehetik itt kezükbe a teljes cédulaanyagot, úgy véljük azonban, hogy a néhol túl hosszú újságcikkeket kivonathatjuk.”⁴ stb.) Nyilvánvaló, hogy a levelekben, kéziratokban található szerzői kommentárok nagy száma miatt Kazinczy esetében is feltétlenül szektálni kellene. Az egyes változatok, feljegyzések közötti válogatás viszont óhatatlanul önkényes döntésekhez vezet, s így a genetikus kiadás – amely felfogásából adódóan minden típusú szöveget egymással azonos értékűnek ismer el – ahelyett, hogy kiküszöbölné, inkább csak felerősíti a szubjektivitás veszélyét. A kimerítő teljesség megvalósítása éppen annyira látszik kivitelezhetetlennek, mint amennyire fontos lenne, nem is beszélve arról, hogy ez többet jelent a terjedelem kezelhetetlenné váló felduzzadásának egyszerű technikai problémájánál. Nagy veszélyt hordoz magában az, hogy a genetikus kritika művelője nem csak a teljesség igényéről kénytelen lemondani (ami még érthető lenne), hanem az olvasó számára nélkülözhetetlen támpontot nyújtó alapszöveg kiválasztásáról is. Ez óhatatlanul zavart kelt, ráadásul ha az egyes változatok időbeli sorrendje pontosan nem állapítható meg, a szövegközlés így alig segíti a különböző kéziratok közötti eligazodást. A főszöveg kiválasztásának gyötrelmes munkájától tehát aligha kímélhetjük meg magunkat.

De van a genetikus szövegkiadással ennél még súlyosabb probléma is, mégpedig az egymást követő változatok olvashatóságának kérdése. Ez az olyan típusú, törlést nem, vagy csak alig mutató kéziratok esetében, mint *A' Sonetto' Múzsája*, nem sok gondot okoz. Kazinczy hagyatékában azonban más jellegű

⁴ Claudine GOTHOT-MERSCH, *A genetikus szövegkiadás: a francia terület*. Helikon, 1989. 3–4. 393.

autográf fogalmazványok is fellelhetők. Erre talán *Az áldozó c.*, mindössze kilenc soros óda a legszemléletesebb példa, amely a folyamatos átdolgozások alkalmával még címét is gyakran változtatta. A vers eredetileg 1787 táján készült, *Az áldozat* címmel, ezt a kéziratot azonban 1809-ben Kazinczy megsemmisítette. Munkáját egy évvel később emlékezetből rekonstruálta, memóriája azonban az eredeti szövegből maradéktalanul csak az első strófát őrizte meg, így inkább az egész költemény strófaszervezetét átalakította. *Az én Pundectám VI. 147. verzóján* olvasható, Kazinczy kezétől származó fogalmazvány erről az alkotói folyamatról nyújt tanulságos keresztmetszetet. Ez a verzió *A' Gráziákhoz* címmel készült, számos toldással, törléssel, egymáshoz képest egyenrangú változattal. A genetikus textológia álláspontja szerint a hagyományos kiadások variáns apparátusa nem alkalmas az írói alkotómunka folyamatában való megragadására. Nem állítható, hogy ebben az érvelésben nincs igazság, annál is inkább, mert a fennmaradt verziók nagy száma miatt a költeményben gyakorlatilag egyetlen olyan szó sincs, amelyhez a variáns apparátusban ne kellene újabb változatot rendelni. Ugyanakkor nem egészen világos, hogy mit kínál cserébe a genetikus kritika. Louis Hay egy tanulmánya lábjegyzetében tesz említést arról, hogy Valery *L'Été c. költeményének* egyik kézírata csak a verskezdet vonatkozásában tizenöt féle megoldási kísérletet mutat, s csupán kizárólag nyomdatechnikai oka van annak, hogy itt ezt nem tudja hitelesen bemutatni.⁵ Kazinczy esetében is éppen az lenne a legizgalmasabb kérdés, hogy milyen módon, milyen nyomdatechnikai eszközökkel lehet ezt a fajta szövegdinamikát az olvasó számára áttekinthető formában megjeleníteni. Pontosan ugyanez a helyzet azzal a másik, szintén 1810. máj. 26. keltezésű autográf fogalmazvánnyal, amely *A' Gráziákhoz* cím alatt az *Az én verseim c.* kötet 107. verzóján tanulmányozható. Érdekessége, hogy ebben nincsenek törlések; Kazinczy csupán aláhúzta azokat a szövegrészeket, amelyekre az írás pillanatában még egyszerre több jó megoldási lehetőséget is el tudott képzelni. A fogalmazvány különben valóban szép példája annak, amit egyes genetikus textológusok találóan (Claude Duchet, Jean Bellemin-Noel) a munkaanyag „lebegő egységének”, „megnyilatkozás kisugárzásának” neveznek. Valóban nagyon izgalmas lenne ezeket az állapotokat egyidejűleg rögzíteni, de a genetikus kritika átírási technikája, amely a kézirat minél hűségesebb leképezésén alapul, nem tűnik igazán alkalmasnak a munkaanyagot összetartó „csillagköd” érzékeltetésére. A kézirat „tisztelőben tartása” és a még olvasható, egymást követő változatok összeállítása közötti feszültség feloldása szinte megoldhatatlan feladat.⁶

Míg az autográf fogalmazványoknál főként a kézirat átírása, tükröztetése jelent súlyos problémát, addig a tisztázatok esetében más nehézségeket kell leküzdeni. Változatokban olyannyira nincs hiány, hogy gyakran még két, ugyanazon a napon készült szöveg sem teljesen egyforma, mint ahogy azt Kazinczy 1810. jún. 4-én Berzsenyihez, illetve Kishez írt levelei tanúsítják. Hol húzzuk meg tehát azt a határt, amelyen túl két verzió már nem tekinthető azonosnak egymással? Erre a kérdésre akkor is válaszolnunk kell, ha nem lépünk át a genetikus textológia ingoványosnak tűnő területeire. Az interpunkció változásainak jelzésére például – mint ahogy erre már utaltam – pusztán terjedelmi okok miatt sem látok lehetőséget. Ha viszont a szöveg olyan fontos ponton változik, mint a cím, minden körülmények között a teljességre kell törekedni, s ez az elv alighanem a szóértékű

⁵ Louis HAY, *A kézirat kritikái*. Helikon, 1989/3–4. 344.

⁶ Claudine GOTHOT-MERSCH, *i. m.* 400.

eltérésekre is kiterjeszhető. Korántsem ilyen egyértelmű a helyzet a helyesírás vagy az egyes szavak alakváltozatainak feltüntetésére. Az előttünk lévő Kazinczy-vers szövegtörténetében például nyilván fontos pillanatot rögzítenek a *Lyrái költések* c. kötet 4. és 7. verzóján olvasható változatok, amelyek a korábbiaktól eltérően már *Az áldozó* címet viselik. Erre a körülményre feltétlenül szükséges valahol utalni, ám azon talán már töprengeni kell, hogy feltüntessük-e egymáshoz képest mutatott, nem túl jelentékeny változataikat: hűvetek – hívetek, szelídek – Szelídek. Hasonló nagyságrendű eltérés tapasztalható az említett két verzió és a *Lyrái költések* 20. fóliájára írt változat között: Úgy – Így, Gnídusz – Cnidosz. Persze, egy kritikai kiadás szigorú követelményeinek ez is szerves részét képezi, de Kazinczy közismert grafomániája olyan egyedi textológiai kérdéseket vet fel, amelyekre a válaszok is csak egyediek, személyre szólóan testre szabottak lehetnek.

Összegezőképpen alighanem egyértelműen leszögezhető: Kazinczy Ferenc verseinek sajtó alá rendezése során a szövegkiadás hagyományos útját kell járjunk, a genetikus textológia szempontjai csak korlátozott mértékben, esetleg a variáns apparátusba beépítve vehetők figyelembe. Ezzel együtt sem kíséreltünk meg eddig megoldást találni a talán legfontosabb kérdésre: milyen alapon válasszuk ki Kazinczynál a szövegek közlés alapjául szolgáló főszöveget? Ez a probléma „A XVIII. század költői” c. sorozat készítőinek egyik munka-megbeszélésén is terítékre került. Mezei Márta itt azt javasolta, hogy a Kazinczy életében nyomtatásban megjelent verseket tekintsük alapszövegeknek. Ez mindenesetre megfontolásra érdemes ötletnek látszik. Bár az egykorú nyomtatott szövegeket általában csak akkor szoktuk ilyen célra felhasználni, ha valamilyen okból már nem áll rendelkezésünkre az autográf kézirat, jelen esetben bizvást kivételt tehetünk. Igaz ugyan, hogy itt eredeti manuscriptumokban éppen nincs hiány, ám a kiadásra előkészített verseskötetek fedőlapjain található dátumokat csak feltételesen szabad kezelni. A Kazinczy-hagyaték iratanyagát ugyanis 1950 körül rohammunkában úgy kötötték be, hogy gyakran az eredetileg nem összetartozó lapok is egy kötetbe kerültek. Ezért korántsem biztos, hogy *Az én verseim* vagy a *Lyrái költések* c. kötetek 1827-es, illetve 1828-as keltezésű fedőlapjai valóban ez idő tájt rögzített versszövegeket fognak egybe. Ebből adódóan – konkrét példánknál maradva – az sem egészen egyértelmű, hogy *Az áldozó* esetében a *Lyrái költések* 85. verzóján olvasható szöveg valóban 1828 novemberében készült, továbbá, arra sincs bizonyíték, hogy valóban ez a legutolsó szöveg-változat. Ezzel szemben a *Hébeben* megjelent verzió autentikusabbnak tűnik. Nemcsak azért, mert Kazinczy félkész szövegeket soha nem adott ki a kezéből nyomtatásra – példa erre az 1787 táján írt, majd éppen a nem kívánt megjelenéstől való félelemben 1809-ben elégetett versek sorsa – hanem azért is, mert a széphalmi mester, ellenőrizve a nyomtatás minden apró részletét, igen lelkiismeretesen javította korrektúráit. Mivel *Az én verseim* és a *Lyrái költések* c. kötetekbe helyenként az autográf kéziratok mellett olykor az adott vers nyomtatásban megjelent változata is be van ragasztva, nem látszik akadálya annak, hogy esetenként hitelesnek fogadjuk el az ilyen típusú szövegeket. Ez a módszer ráadásul még a kronológiai besorolás tekintetében is a sajtó alá rendező segítségére lehet, amelynek rendkívüli problematikuságára megint csak *Az áldozó* szolgáltatja az egyik legszemléletesebb példát. Csupán szubjektív nézőpont kérdése, hogy ezt a verset a kassai évekre, az 1810-es első átdolgozások idejére, netán még későbbre datáljuk-e, hiszen valamennyi megoldás mellett komoly érv szól. Maga Kazinczy

azonban az óda 1825-ben nyomtatásban megjelent (*Hébe*) változatában az 1788-as évszámot biggyesztette a cím alá, s ezt a szerzői gesztust a probléma mérlegelése során nyilván a sajtó alá rendezőnek kiemelten kell kezelnie.

Más kérdés, hogy minden esetben ez a valóban gyümölcsözőnek tűnő módszer sem alkalmazható. Bármilyen gondosan ellenőrizte is Kazinczy a versek levonatait, a nyomda ördögével szemben néha minden igyekezete ellenére tehetetlennek bizonyult. Példa erre az a levél, amelyet Zádor (Stettner) Györgynek írt annak kapcsán, hogy Toldy *Handbuch*-ja számára tőle is több verset kért: „A' *Tanftvány* és a' *Szabad Erdély* Aurorában hibákkal elhalmozva jelent meg. Némelly darabjaimon külső indítás nélkül tettem változásokat. Venni fogod a' kis csomót még e' holnapban, de kérlek hogy darabjaim ezen javítás nélkül ne vétessenek fel.”⁷ Nyilvánvaló, hogy itt a szerzői akaratot méltányolni kell, s az *Aurora* nyomtatott szövege nem használható fel főszöveggként. Mindebből nemigen szűrhető le más végkövetkeztetés, mint hogy a sajtó alá rendezőnek nem árt szorgalmasan lapozgatni a hagyaték és a levelezés verskiadására vonatkozó részleteit, s lehetőség szerint igazodnia kell a szerző igényeihez.

Talán az itt felvetett problémák is elegendőek voltak annak illusztrálására, hogy milyen jellegű nehézségekkel kell a Kazinczy-szövegek gondozójának szembesülnie. Rugalmasan értelmezhető, Kazinczy írói alkatát maximálisan figyelembe vevő módszerre van szükség, amelynek kidolgozása azonban csak kollektív szakmai erőfeszítések árán, komoly műhelymunka keretein belül képzelhető el.

⁷ *KazLev.* XX. 126.

A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNET BIBLIOGRÁFIÁJA 1905–1945

Személyi rész 2. köt. L–Zs. Szerk. Botka Ferenc–Vargha Kálmán. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1989. 789 l. (A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 7.)

Mi mindig mindenről elkészünk. A *Spenót* (1964–1966) után az Irodalomtudományi Intézet Kókay György, Vargha Kálmán és V. Windisch Éva szerkesztésében nekilátott irodalomtörténeti bibliográfiánk hét kötetre tervezett sorozatának. Záró évnek 1970-et jelölte meg, korszakbeosztásában pedig a *Spenótot* követte. Az 1772-ig terjedő első kötet – Stoll Béla, Varga Imre és V. Kovács Sándor munkájaként – 1972-ben meg is jelent. 1975-ben követte Kókay György egyéni teljesítménye, az 1849-ig eljutó 2. kötet. 1982-ben Botka Ferencnek és Vargha Kálmánnak az 1905 és 1945 közötti korszakra vonatkozó gyűjtéséből a személyi rész első fele (A–K), 1989-ben a most ismertetendő második fele (L–Zs) jelent meg. Ekkor mintha meggyorsult volna a „késő szüret”: 1990-ben H. Törő Gyöngyi, Nagy Miklós és Tódor Ildikó munkájaként megjelent a 3. kötet, az 1849 és 1905 közötti időszakról (általános rész és személyi rész A-tól Gy-ig), 1991-ben pedig Botka Ferenc egyedüli teljesítményeként az 1945–1970 közötti kor személyi része (A–Zs).

A 4. kötet (az 1849–1905 közti idő személyi részének második fele (H–Zs), valamint az 5. kötet, az 1905–1970 közötti évek anyagának általános része) még mindig csak előkészületben van.

A lassan negyedszázados késedelem legrosszabb következménye, hogy a kutatás az 1970. évi zárás miatt a friss irodalmat nélkülözi. Ezen csak enyhít, hogy 1965-ig Kozocsa Sándor évi

bibliográfiái rendelkezésünkre állnak, 1971-től pedig az OSZK bibliográfusainak Pajkossy György vezérelte csapata – sajnos, nagy késéssel (e percben az 1986. évi termés az utolsó) folytatja a folyamatos számbavételt. Valamikor a kimaradt 1966–1970. évek kiadását is megígérték.

A mostani kötet első felének még Vargha Kálmán (1925–1988) is örülhetett, ennek a címlapján azonban már csak gyászkeretben láthatjuk a nevét. Hatalmas teljesítmény fűződik személyéhez, hiszen ő volt e vállalkozásnak a központi mozgatója. Halála után az ő terhei is Botka Ferencre szálltak. Mindenekelőtt tehát érdemeiket kell elismernem, nehogy félreérthetők legyenek az alább következő észrevételek, amelyekben itt-ott elvi ellenvéleményt, másutt igazításaimat teszem közzé. Ha ez a vállalkozás már nem látja is hasznát, talán a következők megszívlelhetik őket.

Szekunder bibliográfia

A sorozat – ezt a bibliográfusok a félreértések és várakozások elkerülésére joggal hangsúlyozzák – *nem a magyar irodalom, hanem a magyar irodalomtudomány, irodalomtörténet bibliográfiája*; „nem terjed ki tehát az írói alkotások nem tudományos igénnyel, nem összegező szándékkal készült kiadásainak az adataira, regények, verses- és novelláskötetek első vagy későbbi kiadásainak regisztrálására” (6. köt. 5.). Szaknyelven szólva ez a bibliográfia tehát nem primer, hanem szekunder bibli-

ográfia: nem az írók műveit, hanem a róluk szóló írásokat tartalmazza. Az ő műveiket csak annyiban, amennyiben mások írtak róluk. Ezt jó tudni, nehogy számon kérjünk rajta olyat, amely nem rendeltetése.

Így például hiába keresnénk azokat a kritikusokat, akik a névmutató tanúsága szerint a kor irodalmán rajta tartották szemüket, ám köteteket nem hagytak hátra. Kelemen János, Makay Gusztáv, Nyígrí Imre, Szira Béla, Várdai Béla csak szétszórt cikkeikkel vannak jelen irodalomtudományunkban, önálló címszót sem itt, sem a következő kötetben nem kaphattak. Túlzott szerénységből kihagyta önmagát a 8. kötetből Botka Ferenc és Vargha Kálmán is. Ez különösen akkor föltűnő, ha engem viszont szerepeltetnek.

Néhány kimaradt írónak azonban művei jogán itt volna a helye: Magyar László (1900–1971), Rónai Ernő (1897–1970), Szentiványi Jenő (1909–1986), Szirbik Antal (1888–1971) címszót kaphatott volna. Viszont a bibliográfia, etimológiájával szemben, helyesen, közli a színházi bemutatók visszhangját is, függetlenül attól, hogy a színmű könyv alakban megjelent-e (pl. a két Vaszary esetében).

Mindig vitatható, mi tartozik az irodalomtudomány körébe. A nyelvtudósok szerepeltetése általában érthető, még ha némelyikük (mint Melich János vagy Németh Gyula) munkássága távol esik is az irodalomtól. A zenetudósok (pl. Szabolcsi Bence vagy Tóth Aladár) jelenléte is természetes. Pogány József vagy Prohászka Ottokár szintén nem kifogásolható. Rózsa Ferencé vagy kivált Szamuely Tiboré már nyilván a kor kényszere.

Alig ismert írókkal, költőkkel is találkozunk: pl. Leél Leó, Nagy Karola, Pitroff Pál, Radnóy Teréz, Vasas Mihály neve előttem ismeretlen volt. (Jellemző, hogy ez utóbbinak a bibliográfusok sem tudják születési és halálozási évét.)

Mások, mint Matolcsi Andor vagy Tarczay Gizella neve azt a kérdést veti föl: mi lett velük, mióta a *Magyar irodalmi lexikon* élőként vette őket nyilvántartásba? Az is érdekes, hogy Clinton elnök munkatársa, Charles Gati, ebben a bibliográfiában a Nagy Lajossal 1954-ben készült utolsó interjú szerzőjeként, Gáti Károlyként szerepel (218).

Az időrend

Már az előző kötet ismertetője, Lichtmann Tamás (ItK 1984. 532.) joggal kifogásolta, hogy az irodalomtörténészek bizonyos könyveit nem a róluk szóló címszóban, hanem a könyvük tárgya szerinti író, költő címszavában közlik, a róluk szóló ismertetésekkel együtt. Ez a fonák eljárás vezet ebben a kötetben például oda, hogy Szalatnai Rezső legjobb művét (*Juhász Gyula hat-száz napja*, 1962) nem könyveinek sorában, hanem csak a Juhász-irodalomban találjuk. Annyit mindenképpen meg lehetett volna tenni, hogy utaljanak a másutt leírt műre.

Azt viszont nem értem, Lichtmann Tamás miért nem látta értelmét, ha egy-egy mű ismertetései „évszám alapján sorakoznak egymás után”; szerinte ezzel „óhatatlanul összekavarodnak”. Én inkább azzal vagyok elégedetlen, hogy a szerkesztők ebben nem következtettek: „Egy-egy év keretén belül a tételek a szerzők betűrendjében követik egymást, majd a szerző nélküli tételek a címek betűrendjében következnek” (6. köt. 7.). Ahelyett, hogy egy éven belül a hónapok és napok rendjében sorakoznának. Hiszen az élet természetes rendje az idő: ha valaki egy könyv fogadtatására kíváncsi, leglogikusabban időrendben ismerheti meg; az utóbbi gyakran utal is az előbbire. Éppen e módszer következtében kavarodnak össze a tételek, és csak nagy fáradsággal lehet őket értelmes rendbe visszaállítani. Például Vajda László és Remete László vitáját (151.) vagy a vár-

megyék Móricz elleni hajszáját (163.). Egyenesen nevetséges, hogy Vajthó László könyve csak azért került a róla ugyancsak 1969-ben megjelent nyilatkozata mögé, mert a könyv T betűvel, a nyilatkozat S betűvel kezdődik (636.).

Természetesen a napra szoros időrendhez nélkülözhetetlen az adatok keltezés szerinti föltüntetése. A 376. lapon található például ez az adat: *Új Ember, 1970. 1230. sz.* Ennek nincs tájékoztató („informatív”) értéke, mert nem lehet elhelyezni az időben. Ha a heti- vagy napilap évenként újrakezdődő sorszámát kapnánk meg keltezés helyett, abból is lehetne következtetni. (Pl. a napilap 100. száma kb. május elejére esik, s így tovább.) Ez a bibliográfia következtelen: olykor fölöslegesen keltezés is, sorszámot is ad, más-
kor keltezés, megint máskor csak sorszámot. Gyakran napilapok cikkeinek oldalszámát is, holott leginkább ez nélkülözhető, hiszen csekély lapozással a cikkek megtalálhatók. Nem győzöm eléggé hangsúlyozni, hogy a keltezésben van a legtöbb tájékoztató érték.

Formai követelmények

A bibliográfiában a formai megoldásoknak a célt szolgáló vagy korlátozó, tehát lényegbe vágó szerepük van. Aki például az *élelfejet* a lapnak a gerinc felőli szélére tette, annak fogalma sincs az *élelfej* rendeltetéséről. A pagina kerülhetett volna alulra, az *élelfejnek* viszont csak akkor van értelme, ha fönt, páros oldalon a bal, páratlanon a jobb szélén található. Ahogy Máté evangélista írta vala: értelmetlen dolog a méceszt véka alá tenni; az *élelfejet* elrejtteni, hogy minden lapozáskor teljesen ki kelljen hajtani a könyvet! S ha két hasábra szedette a szöveget, nem a lapot, hanem a hasábot kellett volna számozni. Ezt már Szinnyei József és Gulyás Pál is tudta. Újra kell tanulnunk?

Annak sincs semmi értelme, hogy a szerzői neveket kapitálchen betűvel

szedessék. A kiemelésnek bibliográfiai módszere a vezetéknev verzális írása. Ennek ugyanis van tájékoztató szerepe, különösen idegen nevekben, de olykor a kétes magyar nevekben (pl. ANDOR Leon, ISTVAN Marian) is. Fölsőleges helyet vesz el a kövér betűs **Irodalom** és a verzális TANULMÁNYOK, CIKKEK alcím olyan esetekben, amikor más tagolás nincs is, mint például Margalits Ede címszavában. Sok helyet meg lehetett volna ezzel takarítani. Nagyon hasznos viszont az „egyes művekről” szóló írások kiemelése külön csoportba; ezzel főként a verselemzések található meg könnyen. Vitatható az „összefoglaló munkák” kategóriája. Tolnai Vilmosról a 81 lap terjedelmű füzet ide került, Tompa Lászlóról Tóth Bélának 21 lap terjedelmű tanulmánya, noha címe szerint összefoglaló jellegű, hiszen a költő „élete és költészete” a tárgya, még sincs így kiemelve, csak a *Tanulmányok, cikkek* között a maga időrendi helyén bukkanunk rá. Csupán terjedelme miatt? Szintén cseppfolyós tagolást tett lehetővé a *Világnézet, társadalomszemlélete* című, fölösleges csoport; itt sok ismétlésre kényszerül a bibliográfus.

Az annotáció

Szintén fölösleges sok ilyen, szögletes zárójelben adott annotáció: „Többek közt M. Zs.” Azaz: a Móricz Zsigmondról szóló címszóban szereplő tételnek általános címét (*Forma és világkép az új magyar regényben*) szükségtelen ezzel kiegészíteni, hiszen éppen azért szerepel itt, mert „többek közt Móricz Zsigmondról” is mond valami érdekmit. Keszti Imre írókat faggat terveikről. Sötér István címszavában fölösleges kiegészítés tehát: „Köztük S. I. nyilatkozta.” Addig volt az ilyen annotációnak szerepe a cédulán, amíg be nem osztották Móricz vagy Sötér neve alá. Utána törölni kellett volna. Az állványt,

amely a tatarozáshoz nélkülözhetetlen, mihelyt az épület kész, lebontják.

Komlós Aladár a Nyelvőrben cikket írt egy ritka magyar igenévről. A Szabó Dezsőről szóló címszóban az annotáció – megint fölöslegesen – tudatja velünk: „Többek közt Sz. D.-nél.” Ahelyett, hogy ezzel a ritka igenévvél („létezni nem fogó”) ismertette meg bennünket. (József Attila versében is: „győzni fogó” stb.). Sok kicsi sokra megy: pár betűt meg lehet takarítani azzal is, ha a latinos (pl. *De senectute*; magyarul: *Az öregség*) cím helyett a magyar formához ragaszkodunk. „Szabó Dezső helyéről a magyar irodalomban.” Magyarul: „Sz. D. helye a m. irodalomban.”

Többször viszont hiányzik az annotáció. Zsolt Béláról van szó, mégsem értjük, Dinnyés Lajosnak *Viszontlátásra Kijevben* című cikke vajon mit mond az íróról. Bernáth Árpád Weöres Sándor egyik versét elemzi (nem 1956-ban, mint sajtóhibásan található, hanem 1965-ben). Nagyon hiányzik az annotációból a vers címe: *A Graduale bevezető verse*. S azt is érdemes volna tudnunk, hogy Bernáth Árpádnak e cikke vita Bata Imrének *Vers és logika* című írásával, amely ugyanezt a verset vizsgálta. Az ő cikkének annotációja is csak annyit árul el: Elemzés. Pár szóval több, és a bibliográfia használója értékes többlet tájékoztatáshoz („információhoz”) jut.

Zsadányi Oszkár cikkének címe: *Móra Ferenc és a szegedi öreg főrabbi*. Nélkülözhetetlen az annotáció: Löw Immanuel. Ha Venkovics Károly, Móricz kéziratának derék nyomdai szedője joggal szerepel a névmutatóban, Löw Immanuel is megérdemelné. Ez nem valami szubjektív óhaj, hanem a bibliográfia műfaji követelménye.

Analitikus fölvétel

Hasonlóképpen a műfaj követelménye a gyűjteményes művek elemző,

tartalomismertető címfölvétele. Számos esetben nemcsak tájékoztató értékű, hanem takarékos is a sokszerzős művek egyszeri, analitikus leírása. Így például a *Móricz Zsigmond ébresztése* (1945) című emlékkönyv külön szerepel az összefoglaló munkák közt (161.) ismertetéseivel, ámde tartalma előtte meg utána, szétszórva, ráadásul nem a kötetbeli rendben, hanem először a mesterséges tagolás szerint, másodszer a szerzők semmire sem jó betűrendjében. Sajnos Kozocsa Móricz-bibliográfiája (1952) ugyanígy járt el, így alig lehet rekonstruálni a Móricz-emlékkönyv eredeti szerkezetét.

Íme, milyen lett volna analitikus fölvétele:

5–9.: DARVAS József: M. Zs. ébresztése... 11–30.: ERDEI Ferenc: M. Zs. pályája. 31–42.: VERES Péter: M. Zs., a magyar ember. 43–47.: KOVÁCS Imre: Találkozásaim M. Zs.-dal. 49–52.: A nagy csevegő. 54–57.: ILLYÉS Gyula: M. Zs. Jegyzet. 59–69.: NÉMETH László: M. Zs., a szerkesztő. 71–81.: JÓCSIK Lajos: A Kelet Népe szerkesztőségében. 85–98.: VASS László: Gyalogolni jó. 99–102.: GULYÁS Pál: Búcsú M. Zs.-tól. [Versek.] 103–113.: GULYÁS Pál: M.-napok Debrecenben. 115–137.: JUHÁSZ Géza: M. Zs. Debrecene. 139–147.: SZABÓ Pál: Biharban, Békésben. 149–158.: BALOGH Edgár: „Julián barát” a Felvidéken. 159–177.: BÖZÖDI György: M. Zs. a székelyek között. 179–200.: SZENTIMREI Jenő: Erős Zsiga. 201–219.: NAGY István: M. Zs. építkezése. 221–240.: KOVÁCS György: M. Zs. utolsó levelei Erdélybe. 243–291.: PINTÉR József: M. Zs. műveinek bibliográfiája.

Ehhez hasonlóan van – nagy gond! – átrendezve, valójában az értelmetlen, mechanikus szerzői betűrend szerint szétdobálva a Nyegyes-emlékkönyv vagy a *Tolnai Vilmos emlékezete* című gyűjteményes mű tartalma is.

A betűrendnek egyedül a mutatóban van szerepe. Jó volna persze olyan mutató, amely nemcsak személyneveket, hanem helyneveket vagy tárgyszavakat is tartalmazna. Az előbbi a helyi hagyományok ápolását könnyíténi meg, az utóbbi az időben szétszórt, ám azonos tárgyakat hozná össze. Móricz példájánál maradván egyrészt országjárása, itineráriuma roppant tanulságos; másrészt különféle vitáit (zsidókérdés, Népszava-ügy, csehszlovákiai útja utáni hajsza; Arany János-vita, Rózsa Sándor-vita, spiritizmusa stb.) csoportosítaná a tárgymutató egy helyre. A mostani névmutatóban is van néhány nem ide való szó. *Bánk bán* vagy *Jézus* mint műcím fordul elő a bibliográfiában, tehát tárgymutatóban volna a helyük. Mint a *Kner családnak* vagy a *Szász családnak* is.

A bibliográfia névmutatója nemcsak az előforduló nevek megtalálását teszi lehetővé, hanem föladata az is, hogy az azonos nevek viselőit megkülönböztesse, és fordítva: az esetleg több néven szereplőket azonosítsa. Minél közelebb vagyunk az írások születéséhez, annál könnyebb ez; utódaink majd nehezebben találják meg az effajta rejtvények megoldását.

Ez a bibliográfia tesz ugyan kísérletet az azonos nevék szétválasztására, de következtlenül. A jó megoldást a három Szigligeti József megkülönböztetésében találjuk: születési, s ahol van, halálzási évük megadásával. A hat Tóth Lászlót viszont részben születési és halálzási évszámokkal, részben betűjegyekkel, ifj. jelzővel próbálja elkülöníteni, részben sehogy. A három Szabó Istvánt, a két Szabó Ferencet stb. csak úgy, hogy külön sorolja föl őket.

Sokakat még így sem, hanem egyetlen névként tünteti föl. Esze Tamás a 345. lapon az irodalomtörténész, de a 466. lapon csak az őse, a kuruc vezér

szerepel. A 469. lapon mind a ketten előfordulnak. Faragó József is két személyt takar: a 276. és az 562. lap a kolozsvári folkloristát (1922–), a 336. lap pedig az azonos nevű század-eleji elfelejtett költőt. Farkas László legalább három van: a hajdani Táltos könyvkiadó (1882–1970), (39., 408., 647., 675.); a Radnóti versében szereplő költőbarát (1901–1932) (322.); és az Új Írás szerkesztője (1931–) (99., 169., 604., 615.). Ha a többi előfordulás (208., 382., 576.) nem a Táltost rejti (A Könyv hátsó oldalain megjelent kritikáival ez idős kora ellenére valószínű), akkor egy negyedik Farkas Lászlóval is számolnunk kell.

Két Fehér Ferenc szerepel egy néven. A bácskai költő (1928–1989) a 31., 496., 525., 662. lapokon, a többin pedig a filozófus (1933–).

Jász Dezső is kettő volt; igaz, Brenner Dezső (1890–1968), Brenner Józsefnek, azaz Csáth Géának öccse, a Nyugat munkatársa csak írói névként használta (338., 506., 611.); lehet, hogy a munkásmozgalomban, a spanyol polgárháborúban szereplő hadtörténész Jász Dezsőnek (1897–1981) pedig mozgalmi neve volt ez. Gyanús, hogy Kálmán László is két személy: az egyik a szegedi, a másik pesti.

Kelemen János neve alatt a 35. lapon (tévésen 34. szerepel a mutatóban) az a másik Kelemen János értendő, aki pályája elején éppen az előbbtől való különbözés végett Kassai Kelemen Jánosnak írta magát, s így szerepel is a mutatóban. Kiss Lajos megint három van egy név alatt: a 150. lapon a néprajztudós, múzeumigazgató (1881–1965); a 111. lapon a nyelvész, szlavista, a földrajzi nevek kutatója (1922–), a többi lapon pedig a hatvanas-hetvenes években publikáló kritikus (1924–). Kiss Sándor is kettő van itt: a 215. lapon a Parasztszövetség igazgatója, az Amerika Hangja kiváló publicistája (1918–1982), a 446. lapon pedig a közelebről

nem ismert, de az ItK-ban szereplő irodalomtörténész. Mérey Ferenc neve alatt a 68. lapon szereplőé helyesen Mérei Ferenc.

Az egy név alatt található két Szőnyi Sándor zűrzavarát növeli a Szőnyi Kálmánnal való többszörös összekeverés. Az 55., 244. és 318. lapon ugyanis nem Szőnyi Sándor, hanem Szőnyi Kálmán található. A megmaradt tételek közül a 357. lap Szőnyi Sándora (1910–1989) József Attila-díjas író, míg a többi lapon a Napkelet és a Protestáns Szemle azonos nevű kritikusa a szerző.

Ur György (1894–1964) neve után négy lapszám áll, de rá csak egy (429.) vonatkozik. A többi három Urr György írására utal.

S most lássuk a fordítottját. Barabás Tibor és Barrabás Tibor ugyanaz, csak a Szép Szóban eleinte két *r*-rel írta a nevét. Dezséri György és Dezséry György, Erdődi József és Erdődy József szintén azonos. Eszes Balázs Tóth Béla (1924–) ritkán használta írói álneve. Eszerint a már szereplő két Tóth Béla mellett harmadikként őt is meg kell különböztetni. Farkas István nincs a bibliográfiában: ez a név Fazekas István nevének elírásaként került ide; a 147. lapot tehát az ő nevéhez kellene beszúrni, ha már nem volna ott, mert azon a lapon a helyes nevével is előfordul. Isák József és Izsák József, Kessler Balogh Edgár és Balogh Edgár, Liptai Károly és Liptay Károly, Mándy Teréz és Sztróka Teréz, B. Nagy Ernő és Böszörményi Nagy Ernő, Meggyes Ede és Meggyes Ete szintén ugyanaz. A ritka és szokatlan Ete banalizációja a szokványos Edére – textológiai törvényszerűség.

Térey-Kuthy Sándor sohasem volt; Kuti (!) Sándor az itt nem szereplő első könyvét (*A fehér hegedű*, 1907), melyet barátja, Tóth Árpád ismertetett a Nyugatban, még Kuthy Sándorként adta ki, de a következőket már Térey Sándorként. Az itt is említett *Magányos embert*

(1922) egyébként Kardos László is méltatta (*Hármaskönyv*, 1978).

Waitsch István 1934-ben Vajtaira magyarította nevét, tehát a névmutatónak ez a két neve is egy személyt jelöl.

Igazítások

Néhány elírás, sajtóhiba és kiegészítés is megérdemli a helyesbítést. Áfra Nagy János nem Árfa. A Szabad Európa Rádió irodalomkritikusának, Albert Pálnak a neve írói név; családi neve Sipos Gyula. Az emigráció szükségelte változtatáson kívül nyilván az azonos nevű költőtől is így kívánta magát megkülönböztetni. Antalffy Gyula két *f*-fel írja nevét. Babinczy László helyesen Babiczky, Bécsi Tamás Bécsy, Berczeli Anselm Károly Anzelm, Berki Imre Berky, Bernát Árpád Bernáth, Bretovszky Bresztovszky, Csűrös Csűrös. A két Bolyai neve rövid *o*-val írandó. Borszéky György is írói név: családi neve Kaáli Nagy György. (Az Ady-versében szereplő republikánus Nagy György fia.) Görnyei Sándor helyesen Gönyey Sándor. Halmi János *én valék*. Hebenstreit Nándor nevét Heltaira magyarítva folytatja Kecskeméten újságírói és művelődéstörténeti munkáját. Horvát Henrik nevének végén nincs *h* betű. Maczkó Piroska néven helyesen Matzkó. Furcsa volna, ha Anasztaz Mikojan apai neve Ivanovna volna, mint olvassuk. Helyesen Ivanovics. Rappaport Samu így írta nevét, nem Rappaportnak. Szente Károly rövid ideig Pándi Pál álneve. Szitróka Teréz helyesen, mint már láttuk, Sztróka Teréz. Tarczai György helyesen Tarczai György. Tárnok László a szegedi ifjú Tóth László írói neve, tehát az itt adott lapszám is amoda szúrandó be. „Tomcsányi (jezsuita páter)” névmutatóba illő szabotossággal: Tomcsányi Lajos. „Vajda-Voevod” teljes neve Vajda-Voevod (Szekfű Gyula írásmódja szerint Voivod, Ady szerint Vojvoda) Sándor. Vogt Vilmos helyesen Voigt Vilmos.

Gond van a vásárhelyi költőnek, Vörös(s) Istvánnak a nevével. Első két versesfüzetén (*Papírsárkány*, 1936; *Üvegphóár*, 1937) egy s-sel van írva, csak a harmadikon (*Tű hegyén*, 1943) két s-sel. A róla szóló irodalmat is ki kellene két fontos közleménnyel egészíteni. Az egyik tanárának, Szathmáry Lajosnak emlékezése (*Vöröss Pistától Vöröss Istvánig*) a Bethlen Gábor Gimnázium 1968. évi értesítőjében; a másik, ugyanott, Imolya Imre bibliográfiája Vöröss István műveiről.

Elhunytak

Talán a bibliográfia forgatói hasznát látják, ha pótoljuk az időközben elhunyt írók, költők halálozási évét. Többnyire a bibliográfia nyomdai munkálatai közben vagy megjelenése után haltak el, de meglepő, hogy akad pályáját jóval régebben befejező is, ez elkerülte a bibliográfusok figyelmét. Így már 1983-ban elhunyt Székely László; 1989-ben Thury Lajos és Thury Zsuzsa; 1990-ben Oravec Paula, Tolnai Gábor; 1991-ben Mátyás Ferenc, Tatay Sándor, Vas István; 1992-ben Pákozdy Ferenc, Rónai Mihály András, Rónai Pál, Sásdi Sándor, Sziráky Judit, Tűz Tamás.

Adalékok

Móra verseskötetének címe nem *Könnyes*, hanem archaizmussal *Könyes könyv*, tárcagyűjteményének pedig nem *Szegedi tulipános*, hanem *tulipántos láda*. Móricz Pál elbeszéléskötetének (*A boglyakemence mellől*, 1903) nem bővített kiadása az 1970-ben ugyane címmel megjelent gyűjteménye, hanem Dankó Imre új válogatása. A Simonyi Mária nekrológiát író sz. d. minden bizonnyal Szánthó Dénes. Ugyanaz, aki a 224. lapon hibásan Szántóként, de a mutatóban helyesen *th*-val írva szerepel. A cikk nekrológjellege egyébként nem derül ki az annotációból, csak az, hogy Simonyi Mária Móricz özvegye. Az

Egyes novellák cím alatt a *Barbárokhoz* föltétlenül említendő Kosztolányi írása, amely ugyan az ugyanilyen című kötetéről szól, de zömmel a címadó novellát elemzi. Szelei István idézett dolgozatának annotációjában említeni kellett volna a forrást, Móra István *Párbaj* című elbeszélését. S bár szerénytelen-ség, kénytelen vagyok hivatkozni saját idevágó írásmra, amely először a *Kis-kunságban* 1968-ban, majd *Szegedi örökség* (1983) című kötetemben jelent meg, és amely hitem szerint a *Barbárok* tárgytörténetét máig érvényesen dolgozta föl. A 334. lapon R. S. alighanem Rókás Sándort rejti. Sinkó Ervin *Optimisták* című könyvéről adott nyilatkozatának nem a 402. lapon, hanem az erre rendszerezített kategóriában, már a 401-en szerepelnie kellett volna. A 405. lapon található (gy. m.) bizonyára György Miklós, a 467. lapon (n. k.) Németh Károly, az 535. lapon (k. l.) pedig Kádár Lehel betűjegye. A 494. lapon a g. s. hibás lehet; az eredeti helyen g-s állhat, és így Gosztonyi Lajost rejtheti. Hasonlóan elírás a 600. lapon a g. i. – g. l. helyett. Nem is jelölheti tehát az akkor még diák Gábor Istvánt, hanem a Magyar Nemzet ismert munkatársát, Gogolák Lajost.

Szabó Lőrinc levelei (445.) nem *Levelek Kanyó Bélához* címmel jelentek meg, hanem – ahogy a következő lapon helyesen szerepel – Sz. L. *Szegeden* címmel. Az előbbit tehát szögletes zárójelbe kellett volna tenni. Szabó Lőrincnek *A műfordítás öröme* és *A költészet dicsérete* című esszéi szintén megjelentek *A költészet dicsérete* című gyűjteményében (447.). Tisztázandó Szabó Lőrinc két verseskötetének pontos címe is, mert összevevésre írjuk őket. Mivel a címek többnyire verzális betűkből vannak, a nagybetűs szókezdetek elsikkadnak. Ha kurrens betűkkel írjuk őket, bizonytalan, hogy – mint itt – *Föld, Erdő, Isten; Föld, erdő, Isten; Föld, erdő, isten* a helyes-e. Ugyanígy: *A Sá-*

tán Műremekei; A Sátán műremekei; A sátán műremekei. Kéziratok dönthetik el.

Szekfű Gyula híres-hírhedt könyvről, *A száműzött Rákóczi*ról szellemes tárcát írt Móra Ferenc *Amikor máglyát raktunk Szekfű Gyulának* címmel a *Világ* 1925. júl. 10-i számában, s azóta a *Sokféle* című gyűjteményének kiadásaiban. Szirmai Károly elbeszéléskötetéről, *A csend vízióiról* a legjobb méltatást Ökrös László írta a Délmagyarország 1966. jan. 4-i számában. Szűcs Sándor bibliográfiáját az *Ethnographia* 1963. évi 3. számában közöltem.

Juhász Gyula és Tóth Árpád válogatott művei 1951-ben egy kötetben jelentek meg a *Magyar klasszikusok* sorozatában. Kritikai visszhangjuk eltér a Juhásztól szóló 6. kötetben és a Tóth

Árpádról szóló itteniben. Itt csak öt tétel van, ott nyolc volt.

Várkonyi Nagy Béla pályakezdként Ligeti (Ligethy) Bélaként szerepelt. Ezt legalább a mutatóban érdemes lett volna utalásként föltüntetni.

Zárószó

Nem szeretném, ha az apró kifogások, helyesbítések, pótlások elhomályosítanák e bibliográfia érdemét, a több ezernyi pontos, jól használható, nélkülözhetetlen adatot. Ezért mondandómat azzal zárom, amivel e sorozat első kötetének ismertetését Nemeskürty István kezdte: „Alig van önzetlenebb, áldozatosabb és hálátlanabb munka az irodalomtudományban a bibliográfiánál” (ItK 1974. 377.).

Péter László

GULYÁS PÁL: MAGYAR ÍRÓK ÉLETE ÉS MUNKÁI

Új sorozat. I. kötet. Budapest, 1939. 1247 coll. Budapest, MTA Irodalomtudományi Intézet, 1990. (Reprint kiad.)

Új sorozat. VII. kötet. Sajtó alá rend. Viczián János. Budapest, MTA Irodalomtudományi Intézet, MTA Könyvtára, Petőfi Irodalmi Múzeum, 1990. 846 coll.

Korunk csapatomunkára és számítógépes segítségre berendezkedett világban csodabogarának kijáró bámulattal és teljesítőképességüket illető tisztelettel tekintünk a magyar irodalmi lexikográfia olyan egyéniségeire, mint Szinnyei József vagy Gulyás Pál. Szinnyei 14 kötetes életrajzi gyűjteménye minden szubjektívizmusa és a korszerűbbnek tartott, mert szikárabb adattárak ellenére is sokáig alapműve marad minden irodalomtörténésznek, és ez nem csupán idézetségén mérhető le, hanem azon is, hogy a borsos árú hasonmás-sorozat számos magánkönyvtár polcain is megtalálható. Hasonló elismerés övezi Gulyás Pál munkásságát is, akinek Szinnyeit kiegészítő hat köteté eddig csak nagy könyvtárak és szerencsés könyvgyűjtők birtokában lehetett. „A Gulyás” iránti keres-

letet ismerte fel az MTA Irodalomtudományi Intézete, amikor Klaniczay Tibor kezdeményezésére, a „Kulturális és Történelmi Emlékeink Feltárása, Nyilvántartása és Kiadása Kutatási Program” támogatásával elindította a sorozat hasonmás kiadását és egyidőben a nyomtatásban még meg nem jelent anyag közreadását.

Gulyás hatkötetes életrajzgyűjteménye reprintjének ismertetésére a gesztust elismerő szavakon kívül nincs különösebb szükség, hiszen a kiadvány ritkasága ellenére is egyetemi tananyag, a szűkebb szakma számára pedig nem szorul bemutató támogatásra. Annál inkább megérdemli a részletesebb tárgyalást a VII. kötet és a sajtó alá rendező Viczián János munkája. Viczián János több évtizedes kitartó életmentő tevékenysége nagy mérték-

ben hozzájárult ahhoz, hogy Gulyás Pál posztumusz gyűjtése eljusson az olvasóhoz. A kötet előszavában Viczián részletesen ismerteti azt a szinte kriminológiai fordulatokban gazdag eseménysorozatot, amely nyomán a fizikai enyészet által többször fenyegetett cédulaanyag végül is elnyerte (megkezdte elnyerni) végső formáját. Ha meggondoljuk, hogy Gulyás Pál már 1939-ben, az első kötet megjelenésekor arról számolt be, hogy Színnyei kezdeményezése is csupán hátrahagyott jegyzetek nyomozati munkája eredményeként fejeződött be, az ő 1915-ben kapott megbízatását pedig először az első világháború hátráltatta, majd különböző nyomdai csődök és hanyagságok veszélyeztették, alig kell csodálkoznunk azon, hogy a VII. kötettel kezdődő gyűjtés csak most, ennyi „vérzivataros” évtized után jutott el az olvasóhoz.

Gulyás Pál, akit munkássága elismeréseként 1946. július 24-én a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagjává választott, 1966-ban bekövetkezett haláláig az elismerés ellenére is csak nagy nehézségek árán tudta munkáját folytatni. Az Országos Széchényi Könyvtárban nem mindig kapta meg azt a segítséget, amely e hatalmas vállalkozás eredményes véghezviteléhez szükséges lett volna, és gyakran támadták az új idők szellemében elavultnak tartott adatgyűjtését is. A lektorálások sem mindig csupán az anyag tárgyilagos bírálatára szorítkoztak, és bizonyos anyagrészek hosszabb-rövidebb időre el is kallódtak. A felmérhetetlen értékű adatmennyiség 1981-ben kezdett el újból „élni”, amikor az Akadémiai Könyvtár a porladó, halványodó cédulatömeg megmentését és kiadásra való előkészítését tudományos programja részévé tette, és a munkával Viczián Jánost bízta meg. A kiadáshoz szükséges anyagi fedezet előteremtésére már három intézmény, az Akadémiai

Könyvtár, az Irodalomtudományi Intézet és a Petőfi Irodalmi Múzeum szövetkezett, és így indulhatott el 1990-ben az első kiegészítő kötet, amelyet remélhetőleg mihamarabb követnek társai is.

A hetedik kötet szerkezetében, külső megjelenési formájában teljes mértékben azonosult az előzményekkel, ami nem kis feladat elé állította a szöveg gondozóját és a Láng József irányításával dolgozó számítógépes szedőket is. (Csupán azt róhatjuk fel a közreadónak, hogy a kézikönyvként használatos életrajzgyűjtemény ragasztott, papírkötésben jelent meg, tehát a könyvtárakra vár, hogy időt és olvasót álló tartós kötéssel védjék a sok évtizedre szóló munkákat.)

Viczián János beszámol arról is, hogy milyen sok támadás érte még halála után is Gulyás módszerét, objektivitását. Az anyag megőrzése, újratemtése mellett az erkölcsi igazságszolgáltatás a sajtó alá rendező egyik fő érdeme. Ugyanakkor sajnálattal kell megállapítanunk, hogy Gulyás Pál a háború utáni anyaggyűjtésben már sokkal nagyobb nehézségekbe ütközött, mint korábban, ebből következően életrajzai a harmincas évek végétől kezdve jóval hiányosabbak, mint a korábbi korszakokra vonatkozóan. Az életrajzokból szinte teljesen hiányzik a második világháború pusztítása, sok helyen az 1939–1945 közötti eseményekre még csak utalás sincs. Az adatok megszerzésének nehézségét messzemenően elismerve is meg kell jegyeznünk, hogy ma már furcsa olvasni, amikor egy-egy életrajzban pont az adott időszakban keletkezik lyuk, nincs szó háborús részvételről, munkaszolgálatról, koncentrációs táborról, kivégzésről. (A kevés kivétel közé tartozik az 1944-ben deportált katolikus lelkész, Eglis István, a Sopronkőhidára elhurcolt Erdődy Elek, Erődi-Harrach Béla és Tihamér, a Dunába lőtt 13 éves

Erdős Gábor, a Dachauba hurcolt Erdős László). Úgy véljük azonban, hogy a veszteség sokkal nagyobb és az adatok esetleg már a cédulaanyag összeállításakor is ismertek lehettek. Miután Viczián János érthető okokból a cikkeket információkkal nem egészítette, nem egészíthette ki (bár néha azért korrigált, pl. Erneyi István életrajzában), az életrajzi dátumok nyitva maradtak, ami a kötet tájékozatlan használóját abban a hitben ringathatja, hogy itt gyakran száz év feletti matuzsálemekről van szó. Nem ártott volna az előszó-

ban vagy használati útmutatóban nyomatékosan hangsúlyozni azt, amit Gyulyas Pál már az első kötetben leírt: „hamar rájött, hogy a jelen milyen gyorsan válik múlttá”.

E megállapítás vonatkozik a lexicont ismertető recenzióra is, hiszen a zöveg fogalmazása közben még hiába kerestük az 1990-ben ígért évenkénti 1–3 kötetet, de reméljük, hogy a megjelenéskor már ez a megállapítás is elavult múlttá válik.

Németh S. Katalin

UNGARISCHE DRUCKE UND HUNGARICA 1480–1720

Katalog der Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel. Bearbeitet von S. Katalin Németh. München–New York–London–Paris, K. G. Saur, 1993. Bd. I–III. I. A–H 287 l. II. I–R 288–611 l. III. S–Z. 612–917 l.

Európa egyik legjelentékenyebb régi könyvgyűjteménye és kutatóközpontja a magyar szakemberek által is jól ismert Herzog August Könyvtár, amely mind a reneszánsz és barokk korszak művelődésének feltárásában, mind a könyvtörténeti kutatásokban előkelő rangot vívott ki magának a nemzetközi tudományos életben. A magyar és német művelődéstörténészek régi óhaja és igénye teljesült azzal, hogy megjelent a wolfenbütteli bibliotéka magyar nyomtatványainak és hungarikáinak katalógusa, amely a *Deutsche Drucke des Barock 1600–1720* és a *Polnische Drucke und Polonica 1501–1700* cím kiadványok mintájára készült, s szerkezetében is azokhoz igazodik.

Mint Georg Ruppelt bevezetőjében hangsúlyozza, a HAB és az MTA Reneszansz-kutató Csoportja – még Klanczay Tibor kezdeményezésére – 1979-től élénk tudományos együttműködést alakított ki, s ennek eredményeként születhetett meg a jelen katalógus is. A wolfenbütteli hungarikák számbavételét Vásárhelyi Judit kezdte meg, a munkát azonban rövidesen Németh S.

Katalin folytatta, s ő adta meg a végső formáját a 2250 tételt számláló, csaknem ezer lapnyi, címlapfotós köteteggyüttesnek.

Németh S. Katalin előszava – németül és magyarul egyaránt – pontos tájékoztatást nyújt mindazokról a szakmai kérdésekről, amelyek felmerülnek a katalógus használatával kapcsolatban. A *hungarica* fogalmát a hagyományos értelemben használja, s ez így négy kategóriát ölel fel (magyar szövegek, magyarországi nyomdatermékek különböző nyelveken, magyar szerzők külföldön kiadott művei, magyar vonatkozású külföldi kiadványok). Mivel az utolsó csoport meglehetősen nehezen definiálható, az előszónak is jeleznie kellett, hogy ilyen esetekben az autopszia és a szubjektív megítélés döntött a katalógusba kerülést illetően. Jobb megoldás nem lévén, ezt el kell fogadnunk, s azzal is egyetérthetünk, hogy a jelentéktelen említéseket nem vette figyelembe a feldolgozás, s ilyenekkel Németh S. Katalin nem terhelte meg az anyagot. Így elmondható, hogy azok a tételek, amelyek bekerültek a

kötetbe, sok hasznos ismeretet és művelődéstörténeti adatot adnak közre.

Megtudjuk többek között, hogy kilenc korvina található Wolfenbüttelben, s ezek még August herceg idején kerültek oda ajándékozás vagy vásárlás útján. Temesvári Pelbártnak nem kevesebb, mint harmincnegyzet kötet van meg itt, megerősítve az ismert tényt: ő volt a legismertebb, legnépszerűbb magyar szerző a későközépkori Európában. A több mint kétezer tételnek nem jelentéktelen hányadát teszik ki a németországi egyetemekre peregrináló, ott stúdiumaikat lezáró protestáns diákok disputációi, disszertációi, üdvözlő versei, különféle albumai. Nem kevés az olyan földrajzi és történelmi tárgyú kiadvány sem, amelyik Magyarországról közöl képeket, várakról és városokról metszeteket, így ezekből megtudható, miféle ismeretei lehetnek a külföldieknek a Kárpát-medencéről a kora újkorban. A régi magyar irodalom számos képviselőjének jutott el könyve Wolfenbüttelbe, így Szenci Molnár Albert, Pázmány Péter, Káldi György, Szegedi Kis István, Sylvester János, Zsámboki János, Csanaki Máté és Komáromi Csipkés György munkái. minden tételnél megtalálható a könyvtári jelzet, ezt követi a rövidített címleírás (a teljeset a címlapfotó adja), majd helyenként annotáció is, amely a másod- és többes példányokra utal, megadja az RMK és RMNy számot. Possessorok nincsenek feltüntetve, de ez aligha lehet fontos itt, hiszen szinte mindig a könyvtár volt a tulajdonos.

A katalógus használatát számos mutató könnyíti meg. Ilyen a könyvtári jelzetek listája, a kronológiai mutató, a névmutató, az anonym kiadványok re-

gisztere, a kiadók és nyomdahelyek, valamint a nyomdászok betűrendes lajstroma. Mindezek lehetővé teszik a közreadott anyag sokoldalú hasznosítását, s a betűrendben közölt tételeknek egyéb szempontok szerinti csoportosítását és kezelését. Itt-ott azonban mint ha a filológiai akribia túlzásai is megjelenének. Az például nem egészen látszik indokoltnak, hogy a személynevek regiszterében huszonnégy *Ungarn* név fordul elő, az összes uralkodók itt is felsorolhatnák (pl. Ungarn, Ludwig II. König von ~). Miután az L-nél megkapjuk a szükséges adatokat, nem valószínű, hogy az U-nál keresné valaki II. Lajos királyt.

A katalógus felbecsülhetetlen értékű segédeszköz, alapvető eligazítást nyújtó kézikönyv lesz mindazok számára, akik a jövőben Wolfenbüttelben kutatnak magyarországi művelődéstörténeti adatok és emlékek után. S még valami, ami talán ennél is fontosabb. Mostanában sok szó esik tudomány-
szakunk külföldi kapcsolatairól, európai elismertségéről, helyéről, a Klaniczay Tibor által lerakott alapok továbbépítéséről, a magyar reneszánsz és barokk-kutatás nemzetközi kapcsolatrendszerének megőrzéséről és fejlesztéséről. Németh S. Katalin példát mutatott rá, hogyan kell – a szavakon túl – tenni is azért, hogy a magyar tudományosság beilleszkedjék a nemzetközi szellemi élet vérkeringésébe. Szívós, kitartó filológiai munkálkodása jelentős hozzájárulás ahhoz, hogy az MTA Irodalomtudományi Intézetének (s egyben a magyarországi művelődéstörténeti kutatások egészének) európai kapcsolatai erősödjenek s az eddigiek-nél is tartalmasabbakká váljanak.

Bitskey István

MAGYAR UTAZÁSI IRODALOM. 15–18. SZÁZAD

Válogatta Kovács Sándor Iván. A szöveget gondozta és a jegyzeteket írta Monok István. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1990. 1013 l. (Magyar Remekírók)

Rendkívüli feladatra vállalkozott a Szépirodalmi Könyvkiadó, amikor „Magyar Remekírók” sorozatában kiadta ezt a terjedelmes, de a kiváló papírmínőség jóvoltából mégis könnyen lapozható utazási antológiát. Kovács Sándor Iván utószavában hosszan tárgyalja a kötet előkészületeit, s azt, hogy a magyar irodalomtudománynak a hetvenes években kidolgozott gazdag peregrináció-kutatás programjából eddig mi valósult meg, pontosabban mi kerülhetett a régi magyar irodalom iránt érdeklődő olvasó kezébe. A jelenlegi gyűjteménynek van határozott koncepciója: egy részben magyar nyelvű, részben latinból fordított utazáselméleti fejezettel indul, amelyben Forgách Mihály wittenbergi orációjától kezdve egészen Széchényi György 1699-es peregrináció-utasításáig számos érdekes szöveget olvashatunk. Ezt négy évszázad utazási irodalmából merített szemelvények követik: Janus Pannonius versekkel kezdődnek és különféle útleírásokkal, útlevelekkel és naplórészletekkel folytatódnak, amelyekből a Szentföldtől Peruiig számos ország földrajzáról és lakosainak életéről kapunk hírt. Kovács Sándor Iván, a szövegek válogatója öntudatosan vállalja a gyűjtemény egy eléggé szembetűnő sajátosságát – Itália-központúságát, amit „utazáselméleti megfontolásokkal” kíván igazolni (1993.). Vannak azonban praktikus megfontolások, amelyeket a szerkesztő helyében figyelembe vettünk volna (ilyen az ismétlések olvasói figyelem-csökkentő szerepe), s amelyekről a későbbiekben majd részletesebben is szót ejtünk.

Mindenekelőtt a kötet tartalmi gazdagságát kell kiemelnünk: ennyi utazási szöveget évtizedek óta nem gyűj-

töttek egy kötetbe Magyarországon. Negyvenhat szemelvény közül hiszen fordítás latinból, a többi magyarul íródott; ahogy közeledünk 1800-hoz, a latin szövegek száma természetesen fogy. Ez a kettősség megbontja ugyan a gyűjtemény stilisztikai egységét (ami amúgyis csak elméletben létezik, hiszen annyi kor annyiféle szerzőjéről van szó), de növeli annak sokszínűségét, végső soron attraktivitását; mindez egyébként eleve adódik a magyarországi írásbeliség évszázados történetéből, a „műveltség” nyelve és az anyanyelv szüntelenül változó viszonyából. Vitatható talán csak az, okvetlenül helye van-e egy ilyen válogatásban egy olyan jellegű Itália-dicsőítésnek, mint Janus Pannoniusnak a velencei Giacomo Antonio Marcellóhoz írt költeménye, ahol a mitológiai utalások szinte elfedik a topográfiai tényanyagot. A műfaji sokféleség persze csak helyeselhető, de a gyűjtemény bősége feletti zavarunkban csak azt kérdeznénk meg, szükség volt-e *ennyi* szerzőtől Velence részletes leírására? Például a Bucentoro-gálya tengerre bocsájtásáról (a „tenger eljegyzése” néven ismert velencei szokásról) nem kevesebb, mint öt alkalommal esik szó a kötetben: a 287–288, 454, 482, 684 és 771–772. lapokon), igaz, hogy legelső említése Thurzó Györgynél még XVI. századi és Kászonyi Andrásé már a XVIII. század végéről való, de ez kissé már túlzásba viszi a szándékolt és bizonyos fokig el is fogadható Itáliacentrikusságot. Annál is inkább, mert a gyűjteménybe még be lehetett volna venni egy-két olyan érdekesebb utazási szemelvényt, mint Vizaknai Bereczk György XVII. század végi, vagy Fogarasi Sámuel majd egy évszázaddal ké-

sőbbi útinaplója, szövegeket, amelyek enyhíthették volna az Itáliával foglalkozó részletek túlsúlyát.

A *Magyar utazási irodalom* meglepően olyan útirajzokkal, amelyeket eddig jobbára csak a téma szakemberei ismertek. Ezekhez tartoznak a közel-keleti, pontosabban szentföldi útleírások Pécsváradi Gábor, Huszti György és Kiss István tollából. Természetesen ezek között is vannak eltérések: mind-egyik zárandók meghatódik, ha bibliai nevű városok kövein taposhat, de van köztük olyan is, aki a zárandoklat áhítatából is hitbuzgalmat próbál kisajtolni, aki ezzel hív föl a lagymatag katalikusok, protestánsok és más „eretnekek” elleni küzdelemre. Például Kiss István Jeruzsálemben a „Petra Unctio-nis” megtekintése után így fohászko-dik: „Vajha te is annyi sok keneteknek árát, melyeket bűzös ortzádra, pond-rék eledelére mázolsz, az Isten dücsös-ségére fordítanád, vagy szeplős lelked tisztítására nyújtanád; a sok bűdös po-mádéknak árát is az Úr Jé-sus szegényi-nek osztogatnád...” (725.) Kiss egyé-bként, bár retorikája lendületes, hitbéli dolgokban elképesztően hiszékeny: nem csak hogy minden ereklyét hitelesnek tart (eszébe sem jut a hamisítás lehetősége), hanem egy betlehemi bar-langból olyan követ hoz magával, amit állítólag Szűz Mária teje fehérített meg, s ami – úgymond – kifejezetten fokozza – a kecskeméti szoptatós anyák tejter-melését! (737.) Ilyenkor érez az ember hálát a Felvilágosodásnak, amely min-den túlzása és tragikusan elvont em-berszeretete ellenére mégiscsak bebizo-nyította egy-két hiedelemről, hogy nem egyéb babonánál...

Olvasmányosak egyébként az olasz-orosz útleírások is, különösen azok a részletek, amelyek nem a műemlékek-vel és (az általunk is látható) jelesebb látnivalókkal, hanem a népszokásokkal, erkölcsökkel, egyszóval a minden-napi élettel foglalkoznak. A régi ma-

gyar utazók szinte egybehangzóan állítják, hogy Itáliában rendkívül nagy kosz van: „Az utcák piszkosak, a házak emberi ürüléktől bűzlenek, ugyanúgy még a templomok is, meg előcsarnoka-ik”. (Sennyei Pál, 1687-ben); „Kár és szegény, hogy minden szegeletben az rútság és a szaglást bosszontó bűdös-ség. Nem tsuda, mert az olasz ahol terheltek, izibe ott hagyja terhét min-den szemérem nélkül...” (Kiss István, 1766-ról írván a század végén). Az egyik itáliai magyar utazó, Kászonyi András, a velencei bort és ételt sem állhatja, a többi közt ezért tér haza a tervezettnél hamarabb a jó ízekben úgy látszik bővelkedő Aradra. Ami a velen-cei kurtizánokat illeti, azok szokásairól hallunk már Bethlen Miklóstól, később meg Sándor Istvántól is – abból, amit az utóbbi a XVIII. század végén leír (806.), úgy tetszik, a mai Amszterdam kirakatban üldögélő prostituáltjai ere-detileg Velencéből vehették a mintát.

Ahhoz képest, hogy hány magyar diák tanult Hollandiában a XVII–XVIII. században, viszonylag kevés útleírás foglalkozik a németalföldi–angliai út-szakasszal, bár ami van, az jó szer-zőktől való. Itt van mindenekelőtt a kitűnő *Europica Varietas* szerzője, Szep-si Csombor Márton (tőle a Hollandia–Anglia–Gallia útszakasz leírását olvas-hatjuk a gyűjteményben), aki érzéklete-sen és élvezetesen ír, legyen az a hol-landusok korcsolyázásának, vagy Pá-rizs város szépségeinek leírása: „Vala-hova eltekint ember, mindenütt az el-mének csudáit láthatja...” Méltó párja Bethlen Miklós, akinek a huszadik szá-zadban fölfedezett *Önéletírásából* a vá-logatás az angliai és franciaországi ré-szen kívül igazából csak a velencei részt adja. Itt jegyeznék meg, hogy ideje lenne a Bethlen Miklós-újraköz-lésekben kijavítani a „londoni gallus pré-dikátor” nevét Duvelről Durelre (606.) – ez már alighanem az első kiadás esetében is a kézirat rossz olvasata

miatt íródott így. Főként Hollandiával foglalkozik Haller Gábor eléggé szűkszavú, de így is érdekes útinaplója. Úgy tetszik, az 1862-es őskiadás óta az itteni a napló eddig legrészletesebb újrakiadása, s bár ez a tény örvendetes, gondozása, a jegyzetanyag meglehetősen hiányos volta miatt, nem kielégítő. Haller ugyan rengeteg emberrel találkozott, sokakkal levelezett, de ezek közül olyanokat, mint Ludovicus Eskenn, Tobias Haller, Janusz Radziwiłł, a Leszczyński testvérek, vagy Paludanus, meg kellett volna nevezni a „Névmagyarázatok”-ban.

A XVII. századi anyagban szerepel az erdélyi Adami János két, latinból magyarra fordított verse is, Weöres Sándor fordításában. Bár Kovács Sándor Iván szerint a londoni és oxfordi vers szerzőjét „Ádám” Jánosnak hívták, hipotézise korábban sem hangzott meggyőzőnek és a heidelbergi matricula újabbban előkerült 1669-es adata az „Adami” verzió hitelességét bizonyítja. Emellett a jegyzetekben (887.) újra felbukkan az a légből kapott állítás, miszerint Adami már 1661-től az angol királyi testőrség tagja lett volna. (Basire csak annyit mond róla Barlowhoz intézett levelében, hogy „hajdan az én diákom volt” és „beszereztem őt a testőrségbe”, de dátumot nem ad meg.) Adami oxfordi búcsúverse esetében a valószínűbb keletkezési dátum 1671 eleje, továbbá a Guildhall és a Whitehall nem londoni utcák, ahogy a jegyzet állítja, hanem épületek (889.).

Ha már a jegyzetknél tartunk, Komáromi Jánosnak, Thököly Imre titkárnak *Konstantinápoly leírása* c. művével kapcsolatban meg kellett volna említeni, hogy az a „Belgrád”, amelyik Ko-

máromi szerint „szép lakó nyári hely az erdő között vagyon” (584.), nem azonos a mai Belgráddal, már csak azért sem, mert a Komáromi által leírt kellemes kirándulóhely csak hat órányi lovaglásra van a hajdani török fővárostól.

A gyűjtemény egyik különösen érdekes darabja egy selmebányai születésű és Nagyszombatban tanult jezsuita, Éder Xavér Ferenc jelentése a XVIII. századi Peruról. Ebből a helyi természeti viszonyok leírásán kívül elég jó képet kaphatunk a lakosság életmódjáról, a már akkor is elképesztően nagy osztálykülönbségekről, az indiánok általános nyomoráról: „Sehol másutt nem találtam a nyomornak ily élő példáját”, írja 1767-ben Éder atya, s hozzáteszi: a jelenlegi, bányákban végzett kényszermunka mellett nem az a csoda, hogy az indiánok jórésze kipusztult, hanem az, hogy valaki egyáltalán fennmaradt közülük.

A *Magyar utazási irodalmat* bőséges jegyzetanyag teszi filológiaiul haszonnal forgathatóvá. A jegyzetek minden esetben feltüntetik az adott szöveggözlés korábbi helyét; a jegyzetekhez szó- és névmagyarázatok, helynévszótár és utószó járulnak. A „Névmagyarázatok” dátumai közt hibás a 965. lapon Valois Margit válásának időpontja (nem lehet 1660, ha a hölgy már 1615-ben meghalt) és a következő lapon a Veterani-jegyzetben a bécsi ostrom évszáma. A helynevek közül „Szaualo” nem Zamość, hanem az ugyancsak lengyelországi Zawalów és a „Weretzsch” folyó magyar neve ha a lengyel és litván, nem az orosz változatot vesszük figyelembe helyesen „Niemen”.

Gömöri György

KOMLOVSZKI TIBOR: A BALASSI-VERS KARAKTERE

Tanulmányok. Balassi Kiadó, Budapest, 139 l. (Régi Magyar Könyvtár. Tanulmányok 1.)

1. Megjelent végre a könyv, Komlovszki Tibor és Balassi Bálint könyve. Fontos figyelni arra is, hogy éppen a Balassi Kiadónál, egy újabb sorozat első köteteként. Úgy gondolom, valóban kettejük könyve ez. Komlovszki Tibor közel négy évtizede mozog a régi magyar irodalom terepén, s ez ideig legerőteljesebben Balassi Bálint költészetével foglalkozott. E tárgyban mindent tud; mindent figyelmesen elolvasott, a föllelhető levéltári dokumentumoktól egészen a legapróbb adatközlésig. Balassi Bálint szövegeit pedig számtalanszor. Ismeri a kortárs hazai és külföldi fejleményeket, az irodalomtörténet különböző ítéleteit, a legfontosabb költésztörténeti kérdéseket s vitákat, legjobban azonban Balassi Bálintot. Olyan tudósnak gondolom, akit tárgyról szerzett fölényes ismerete nem gátol az esztétikai értékekre figyelő olvasásban, illetve újraolvasásban, azaz munkáiból megismerhettük az érzékeny olvasót is. Azt hiszem, nagyon élvezi azt, amit csinál; a tudós pozíciója egyenrangú az olvasóéval. Ez pedig igen szimpatikus, mostanában mégiscsak ritka magatartás. Komlovszki bátran kijelenti ugyanis, hogy pl. a „vérem hullásával, ha hozzám hajlanál, tündöklő szép gyémántom” (*Ötven hetedik, Én édes szerelmem...* 7. str.) „az egyik legszebb Balassi-sor, teljes összhangban a jelentéssel” (ItK 1989. 3. 210., illetve könyvének 13. oldalán), vagy hogy a „liliom, violák idővel mind elhullnak” (*Negyven hetedik, Idővel paloták* 1. str.) hangzáshangulata őt, a versolvasót Petőfi Sándor „elhull a virág, eliramlik az élet” verssorára emlékezteti (i. m. 209. és 10.).

Mindezt persze nem vitatom s nem kárhoztatom, pusztán megállapítom. Megállapítom, hogy a szaktudós Komlovszki Tibor olvasóként – több iroda-

lomelméleti irány számára oly rokonszenvesen – az irodalmi folyamatot is alakítja.

2. Ez a könyv igen lényeges tanulságait emeli ki mind Komlovszki Tibor, mind Balassi Bálint munkásságának. Ezért is mondtam azt, hogy kettejüké. A négy fejezet másfél évtized szívós munkáját tükrözi: a szerző kitarotán időzött a számára legfontosabb kérdéseknél, eredményeit mindig publikálta, s így szakmai vitákban is kipróbálhatta azokat. A „Függelék” („Balassi költészete és az *Eurialus és Lucretia*” valóban leválasztható a főbb gondolatmenetről, viszont jó, hogy felvette könyvébe: immár húsz éve kötelező olvasmány a régi magyar irodalom kezdő stúdiumában is. Az e helyütt összerendezett (korábban külön tanulmányokban megjelentetett) négy fejezet koherens szöveget ad, hiszen mindig újabb szempontokkal *ugyanazt* a fontos kérdést igyekszik megválaszolni. Azt tudniillik, hogyan alakult ki Balassi Bálint költészetében a „modern értelemben vett lírai vers” („Bevezető”, 5.). A kérdés nagyon lényeges, Komlovszki Tibor válaszainak pedig összefüggő rendjük van. Először a *szöveghangzás* változásairól beszél (I. „A szöveghangzás”), majd a *költői képekről* (II. „A költői nyelv néhány sajátága”), a *verskompozíciókról* (III. „A verskompozíciók kérdéséhez”), végül a *Balassi-vers és Rimay költészetének* bonyolult viszonyáról (IV. „Mester és tanítvány. A Balassi-vers és Rimay költészete”). A már említett függelék pedig egy régi vitakérdésben ajánl – igaz, nem teljesen friss – álláspontot. Olyan ez a rend, mint az irodalmi mű polifon alapstruktúrája.

2.1. Első fejezete igen határozottan képviseli azt a tételt, hogy Balassi kései verseiben egyre nyilvánvalóbb a *hang-*

zás szerepe. E változásnak (s fejlődésnek) poétikai funkciója van: az énekverstől való távolodással megszűnik ugyanis a dallamra támaszkodó hangzásélmény, s ezt majd a szóhangzás tudatos – változatos és finom – kidolgozása helyettesíti. A tétel az önálló szövegvers kialakulásának talán legfontosabb mozzanatát kívánja rögzíteni, nem is előzmények nélkül. Horváth János a Balassi-vers ritmikái magára utalását („a magyar vers számára ő képezte ki az igazi szövegönállóságot”) az irodalmiság elemi feltételének mondja (*A magyar irodalom fejlődéstörténete*. Bp., 1976. 102–103.), Klaniczay Tibor a „feszesebb kompozíciót”, az „érzelmi-hangulati egységet” és a „fejlett rímélést” említi az „igazi szövegvers” kialakulásakor (*A szerelem költője*. In *Reneszánsz és barokk*. Bp., 1961. 205.). Komlós Aladár a könyvben is idézett megállapítása (8–9.) pedig egyenesen Komlós Tibor tételét előlegzi. Az autonóm szövegvers kialakulásában tehát a szerző is dominánsnak tartja a szöveghangzás változásait. A „versjelentés jelleg átalakulását” s ezzel párhuzamosan „a szöveg akusztikai-zenei kiképzését” folyamatnak állítja, mely legerőteljesebben aztán a Célia-versekben igazolható (9–10.).

A szóhangzás és a hangképződmények szerepének régi problémáját ma is különféleképp látjuk: néhányan elutasítják, de mások – talán többen – az irodalmi műalkotás lényeges elemeként értelmezik. Azt hiszem, az utóbbi véleménynek van szélesebb – és történetileg is vizsgálható – háttere. Szókratész (Platón) és Kratülosz vitája nagyon szellemes és megfontolandó, azóta mindig számolnunk kell a kérdéssel. Korábbi és kortárs tanulmányok, sőt, monográfiák példázzák aktualitását. Sajnos ezek közül a magyar nyelvvel alkalmazott megnyugtató eredményű vizsgálat hiányzik. Csaknem minden poétikai útmutatásban (tankönyvben)

szerepel azonban, így aztán a műelemzéseknek is régóta fontos szempontja. Tudjuk, hogy Pietro Bembo például a hangoknak (azaz nála nyilvánvalóan a betűknek) szimbolikus jelentést tulajdonít (*Prose della volgar lingua*), tudjuk, hogy a korántsem minták nélküli első német poétikában Martin Opitz Vergilius kapcsán beszél a tárggyal összhangzó betűk (*buchstaben*) kiválasztásáról, a fordításban például kemény, ugyanakkor pattogó betűket kíván. Nem így a patakok vagy a vizek leírásakor, ott az L és az R – maguk is folyékonyak lévén – kiválóan alkalmasak a tárgyhoz (*Buch von der deutschen Poeterei*, 1624.). Az sem ismeretlen, hogy Moesch Lukács nagyívű, az iskolai oktatáshoz szorosan kötődő barokk poétikája szintén beszél a hangok jelentéséről: „Soni grandioris sunt A. et O. tenuioris E. et I. obscurioris V. Magnifici M. gravis Z. et X. levis N. asperi R. Flatum dat F. sed B. C. G. P. T. obscure sonant.” (*Vita poetica per omnes aetatum gradus deducta...* per Patrem Lucam a S. Edmundo, Tyrnaviae, 1693. 23.). E kevés – és természetesen kiragadott – példával semmit sem akartam igazolni, nem akartam véleményt mondani, inkább kérdéseimhez közelíteni. Mielőtt azonban a szöveghangzással kapcsolatos kérdéseimet határozottan megfogalmaznám, utalnom kell még – legalább két összefüggésben – a kikerülő veszélyekre is. E veszélyeket persze Komlós Tibor bizonyára jól ismeri, ám ezúttal fontosnak tartom a róluk való rövid beszédet. Először arról szólnék, hogy bizony más szempontok szerint ugyancsak jól behatárolható időben, 1940-ben, a hangszimbolika nyelvkarakterológiai meghatározottságáról is folyt vita a hazai tudományban (Gáldi László: *Nyelvkarakterológia és hangszimbolika*. Magyar Filozófiai Társaság vitaülése 1940. május 14. Athenaeum, 1940. 5–6. 368–389.). A vita végül korrekt eredményhez vezetett. Olyan

eredményhez, amely harmonizál a Komlovszki által is idézett modern állásponttal (9.). A tanulság az volt ugyanis, hogy a hang és a szimbolikus jelentés között nem áll fent szükségképpen a *priori* kapcsolat, ám a vitázóknak szembe kellett nézniük a neves lipcsei indogermanista, Junker professzor veszélyesen túlzó, viszont mindenképpen a *szóhangzásból* kiinduló nézetével is: „Nem tagadható, hogy a német ‘Wahrheit’ szó, jöllehet ugyanaz, mint a francia ‘vérité’, mégis valami egészen mást, mélyebbet, németet fejez ki. A német nyelv, a ‘Wahrheit’-ből, midőn e szót képezte, vízforrást csinált, tiszta, mély, gyönyörűséges tavat, tisztaságot, kimeríthetlenséget – egyedül a hangképzés értelmével: a tökéletesen kielégzett A értelmével, egy olyan magánhangzóval, amely teljes mellünkől jön.” (I. m. Zolnai Béla hozzászólásában idézett német szöveg fordítása, 388.) Bizony-bizony, éppen a *Wahrheit*.

Másodszer pedig a szóhangzásra támaszkodó műelemzés lehetséges veszélyeiről is szólnék. Van egy példám, ahol a szerző idegen (orosz) nyelvű szöveget elemez *magyar* tudományos nyelven. Számít persze az olvasó fölkészültségére, arra, hogy nem idegen számára az adott nyelv (az egyébként nagyszerű szöveget nyilván nem csak magyarul közli), ám számomra mégis maradnak kétségek. A költői nyelv szemantikájáról beszélve megállapítja például, hogy Puskin *Feleségemhez* című versében „az első szakasz ‘rideg’ hangszerelését tovább fokozzák a 3. sorban *kr, kch* hangkapcsolatok... a 4.-ben a halmozott *j* hangok, amelyek a hetéra eksztatikus, kigyózó vonaglását festik. Az 5. és 6. sorban ez a hangfestés kiegészül és felerősödik a *p* és a kemény *l* alliterációjával *s* a *p-r, t-r-p, d-r* hangkapcsolatok ‘csikorgásával’... A záró szakaszban a kemény és a lágy hangzások egybefonódnak: mintegy a gyorsuló szívdobogás ritmusára (*b* és *p* allite-

rációja) harmonikusan egyesül a fizikai vágy (*zs, s, sz*) és a gyengéd érzelem (*l, m, n*).” (Péter Mihály: *A költői nyelv szemantikájáról egy Puskin vers ürügyén*. In *Kultúra és szemiotika*. Szerk. Gráfik Imre, Voigt Vilmos. Bp., 1981. 147–161.). Maradtak kétségeim, hiszen egyrészt tanácstalan vagyok egy idegen nyelvi kultúra szöveghangzásának magyar nyelvű interpretációját olvasva, másrészt nem tudom tudományosan értelmezni a szerző *idézőjel-használatát* („rideg”, ill. „csikorgásával”, mert ha *valóban* rideg és csikorog, akkor nem kell idézőjel), harmadrészt nem tudom, a fordításban Opitz tanácsa szerint kell-e eljárni, azaz meg kell-e kereshetünk mondjuk a fizikai vágy (konszenzuson alapuló) *magyar* hangjait? Nem tudom, van-e ilyen konszenzus, fentebb jeleztem már, hogy a magyar nyelvre alkalmazott szöveghangzás-elmélet számomra még kidolgozatlannak tűnik. Amit tehát mondunk erről, némileg relatív. Tudom persze azt is, hogy a *modern* költészet poétikája erősen számol a szöveghangzással, a 18. század óta felerősödő nyelvi szépekszmélet legújabbban is termékeny e téren, sokak között például csak Ernst Jandl szövegeire gondolok. Az előbb példának hozott nagyszerű tanulmány azonban nem érdemi meg az ily fokú frivolitást, inkább tehát Komlovszki könyvével kapcsolatban formálom kérdéssé gondjaimat. Komlovszki ugyanis többek közt azt mondja, hogy az „*l, v, m, n* hangok uralkodó hangzásáramlása az elhullás, mulandóság érzetét erősíti, teljes összhangban a jelentéssel” (i. m. 11.), vagy hogy a „*Ti is, rárószárnyon járó hamar lovak pergő r* hangjaival is idézi a hamar lovak gyorsaságát félrehallhatatlanul” (i. m. 12.). A szerző természetesen azt is mondja, hogy a szimbolikus érték a hangkapcsolatokon kívül nem aktualizálódik, mindig csak a szóttesteken belül interpretálható. Ám azt is mondja könyvében, hogy „a Ma-

rullus, Angerianus, Johannes Secundus-versek ismeretétől kezdve a Balassi-versben észrevehetően s egyre határozottabban növekszik a szövegben az ún. zenei formák, sajátosságok (ritmus, hanglejtés, hangfestés); általában a hangzás szerepe" (i. m. 8.). Nos tehát az a kérdésem, hogy a vélhetően minták után szerzett Balassi versek (mint pl. éppen az *Idővel paloták*) hogyan viszonyulnak a minták hanglejtéséhez, hangfestéséhez? Vajon abban a nyelvben (ezúttal a neolatinról van szó) zenei formát adott-e Balassi Bálint zenei formában vissza? Mennyire adekvát az átvett hangfestés? Egy Opitz-féle poétika szellemében dolgozott-e, azaz vajon a nemzeti nyelv kifejező hangjaival utánozta-e a másik nyelv kifejező hangjait? Ez a négy kérdőjel egyetlen általánosabb kérdést jelez: a Balassi-versekben észrevett differenciálódó szöveghangzásnak van-e igazolható köze idegen mintái szöveghangzásához?

Természetesen a kérdést nem tudom megválaszolni, miként a későbbiek sem. Azért kérdezek tehát, mert az engem is érdeklő problémákat akarom jelezni. Komlowszki Tibor ugyanis meggyőz a tendencia általános érvényességéről: Balassi poétikája azt követeli meg végül, „hogy a versnek nem csupán logikai síkon felfogható jelentésének kell lennie, de hangzásélményt is kell nyújtania" (i. m. 8.). Jó példa erre a metrumszerkezete miatt már többek által kiemelt *Szít Zsuzsánna tüzet...* kezdetű vers is, amelyre ugyancsak kiterjesztem fenti kérdésemet. Szigeti Csaba kutatásaiból tudjuk, hogy a valóban „különc strófaszerkezet" (első szövegünk, amelyben a *canzone* szabályos *frons-cauda* szerkezetét felismerte) lengyel mintájú. A metrum és a rím igazodik – Komlowszki szerint – a „citeraszózat" játékos, gyors ritmusához („A ritmus szinte fokozhatatlan", i. m. 13–15.). Nem tudom, mennyiben módosítaná véleményét (véleményünket)

a kortárs lengyel *canzone* poétikájának ismerete?

Elfogadom, hogy az ún. *Cím nélküli gyűjtemény* három darabján ellenőrizhető szövegváltoztatások kivétel nélkül a szöveghangzást illetik; e gyűjtemény kapcsán vonzó az eddig elterjedt *visszatekintés ciklusával* szembeállított *szétteltekintés*, illetve a *felmérés* hipotézise (i. m. 15–21.). Itt is van azonban kérdés. Komlowszki (Horváth Iván véleményével szemben) kételkedik abban, hogy Balassi „ilyen bonyolult-komplikált utalásrendszerrel csinált volna új műfajú költeményt" a negyedik darabban (i. m. 20.). Egyszer még visszatérek erre a tudatosságra, ám addig is jelzem kétségeimet: vajon kétségbe vonhatjuk-e az *aenigmát* is ismerő Balassi „komplikált utalásrendszerét" éppen itt, ahol az utolsó sort rafinált *figura verborummal, asyndetonnal* teszi immár változatosabbá?

2.2. Az elsővel terjedelmében is arányos második fejezet folytatja a gondolatmenetet. Az eredmények (nagyon szimpatikus módon) vitában születtek. Csanda Sándor épp most 20 esztendőös könyve indította arra, hogy Balassi képrendszerének változó elemeiről (mint pl. a képalkotás módja, a kép kifejtettsége és versbeli funkciója) érvényesebb, az egész életművet tekintő észrevételeket tegyen. Talán legfontosabb tanulsága az, hogy „a hasonlat szerepe a szövegvers kialakulásának menetéhez s a Balassi-vers karakterének módosulásához illeszkedik" (i. m. 24.). Azt állítja itt is, hogy ebben a folyamatban kitüntetett szerep illeti meg a *poetae tres elegantissimi* Balassi által ismert szövegeit. Úgy érzem, az előző fejezet kapcsán föltett kérdésem, mely a mintakezelést érintette, most sem teljesen érvénytelen: a „humanista konvencionálizmus szárazságából" csupán az „üres szellemeskedő játékhoz" eljutó Angerianus és Marullus (Eckhardt Sándor: *Balassi Bálint irodal-*

mi mintái. In *Balassi-tanulmányok*. Bp., 1972. 216.) vajon milyen (korszerű, sablonos, antik etc.) képrendszer közvetített Balassinak? Vajon segítették-e a „vizualitáshoz kötött hasonlat-típus” kétségtelenül regisztrálható kialakításában?

A gondolatmenetet egyébként, mely a Balassi kutatás többek által megfogalmazott kérdését most világos fejlődés-menetbe illesztve és bőven illusztrálva tárgyalja, mégis örömmel elfogadom. Elfogadom, az eredményeket ezúttal bővebben nem ismertetem tehát, inkább olyan (bizonytalan) kérdéseket fogalmaznék meg újra, amelyek engem is izgatnak. Kissé bizonytalannak érzem a vers „képeinek jellegét” a datálásban felhasználni, kiváltképp ha oly biblikus közhelyről van szó, mint a *Bizonytal esmértem rajtam nagy haragod* kezdősorú ének idézett negyedik, s részben idézett hatodik strófája. Komlovszki néhány sorral lejjebb maga is írja, hogy Balassi önálló képrendszer kialakítására nem törekedett, s hogy költői képei gyakorta igen közvetlen kapcsolatban vannak a kortárs vallásos énekek megoldásaival (i. m. 27–28.). Ily módon a kortárs szövegekkel is rokonítható képek talán kevésbé alkalmasak a datálás kérdéséhez. E tárgyalt vers kapcsán *bizonyjára* igaza van Szabó Gézának, aki a kihagyott és megkerült strófáról Bornemisza hatását állítja, ám ő sem tagadja, hogy Bornemisza csak *közvetíthetett*, hiszen az argumentáció a Szentírásra épül. Szabó Géza is megállapítja, hogy „Balassi egyébként is szeretett Bibliából vett példákat építeni verseibe”. (Uő.: B. B. „*Bizonytal esmértem rajtam nagy haragod*” kezdetű istenes énekének hiányzó strófája. ItK 1981. 302.) Ugyanakkor szembe kell néznünk a de Bèze/Buchananus-féle szöveggel is, ami immár negyedik forrás lehet a Szentírás, a kortárs vallásos költészet és Bornemisza mellett. Horváth Iván metrumkatalógusa *nekem* azt sugallja

(mert vonzódok a metrumkonnotációhoz), hogy épp ily megfontolandó érvek hozhatók fel egy eltérő datálás mellett is.

Nagyon markáns és érvényes megállapításokat tartalmaz e második fejezet azon része, ahol Komlovszki Tibor a vallásos frazeológia és a szerelmes versek kapcsolatáról beszél (i. m. 31–38.). Itt pusztán azt jegyezném meg, hogy például a *Kegyelmes szerelem* kezdetű Célia-versben a „szerelem” szót talán mégsem kellene kicserélni Istenre (i. m. 35.), hiszen – amiképpen Balassi többször is adja példáját – itt egy istenről, Vénuszról van szó. Talán extrapolációról beszélhetünk: a Komlovszki által oly finoman leírt keresztény istenképzetnek Vénuszra való vetítéséről? Azt gondolom, igen.

E fejezethez kapcsolódó utolsó kérdésém tulajdonképpen előre ugrik és a „Függelék”-et érinti. A tanulságokat összegző mondatok között egy arról szól, hogy „Balassi [...] számos neolatin humanista költői minta segítségével és a [...] csupán apró töredékeiben fennmaradt hazai előzményeket, Piccolomini *De doubus amantibus*-át, valamint az *Eurialus és Lucretiát* kamatoztatva, maga kanonizálja a magyar szerelmi költészet formai jegyeit” (i. m. 39–40.). Vajon nem gyengíti itt saját, a dolgozat függelékében is megfogalmazott véleményét a szerző? Számomra legalábbis úgy tűnik, hogy az idézett mondat némi távolságtartást mutatna saját, korábbi, ám a könyvben később közölt véleményéhez képest.

2.3. Harmadik fejezete terjedelmesebb az előzőeknél, a témáról már többször is publikált fontos eredményeit foglalja össze. Ez sem apropó nélkül született, a Balassi-kutatás mindig újabb eredményeivel szembenézve ezúttal a verskompozíciók kérdéséről beszél. Olyan versépítkezést mutat be, amely „nem statikus, hanem dinamikus, nem szimmetrikus, hanem aszim-

metrikus. Az arányok viszonya nem kiegyensúlyozottságot, nem egyensúlyt, hanem feszültséget sugalló" (i. m. 53.). Rendkívüli tudatosságot vél (nem állom meg, hogy ne utaljak itt arra, amikor ezt éppen gyengíteni próbálja az ún. *Cím nélküli gyűjtemény* negyedik darabja kapcsán), ám úgy gondolom, az olvasó szerepe itt sem lényegtelen. A verskompozíció elemzésekor ugyanis gyakran használ némileg szubjektív érveket, például: „a versterjedelem kritikus pontján az adott vers hangnem módosulását, változását, a versjelentés összegzését vagy a szöveg érületi energia-szintjének tetőzését érzékelhetjük" (i. m. 52.), ilyen a „tónusváltás" (i. m. 54.), „a szöveg hangulati tónusa", az „adott versszöveg energia-szintje" (i. m. 52.). Azért mondom ezt, mert ugyan legnagyobb részt itt is elismerem Komlovszki Tibor elemzéseit, ám például *Az Szentháromságnak első személye* kezdetű első himnuszát másként olvasom. Komlovszki szerint „ebben a versben is az aránymetszéspontra következik be a szöveg hangulati fordulója s osztja egyben a verset 11:7, valamint 7:4 arányviszonyokra" (i. m. 50.). Én a 11 stórfás versszöveg 6. szakaszára figyelek kiváltképp, legalább három okból. Először azért, mert kitüntetett helyen szerepel (középső), másodszer azért, mert kontrárius viszonyt fogalmaz meg (az első *controversum* a szövegben), harmadszor azért, mert hiszek a rímek kezelésében. Itt ritka példáját látjuk (halljuk) az önrímeknek. Azon kívül mi a konnotációja? Egy hittétel, a megigazulás „*in promissione per fidem*" lehetőségére, amely anticipálja a másik két himnusz is: a hit vizsgálása és az Istennek tetsző jámbor élet. Ez tehát a *status*, a *status coniecturae*, amely ideológiai támaszát keresi a *controversumban*. A *narratio* ezután az *argumentatióval* él: „Azért én lelkem érztette sok jódót" kezdetű stórfá most már a *hipotetikus antitetikus szillogiz-*

must épít fel, ahol a második *controversum* (De ha mentesz, ez jók következnek etc.) ezt minősíti, s nem vonatkozik az első öt stórfára. Szóval, ha így olvasom, nem jutok aránymetszéshez.

Egyébként a felsorolt nagyszámú példával és a nagyon meggyőző elméleti háttérrel mégiscsak Komlovszki Tibor igazát kell elismernem, s ezt nagy örömmel teszem. Örömmel, mert tulajdonképpen ugyanazt gondolom a Balassi-versekről, mint ő, s fontos volt olvasnom, hogy a „jellegzetes arány jegyében fogant Balassi-versek három kivételével, akár istenes versekről, akár a Júlia-énekekről van szó, Balassi öngyötrő, kiutat kereső, válsághangulatot megidéző énekei közül valók" (i. m. 62.). Szívesen megkérdézném azonban, a versterjedelem csökkenésének általa is kiemelt fontos tendenciájában hogyan értelmezi két Célia-vers „*in eandem fere sententiam*" zárlatait (vagy variációit)?

2.4. Negyedik fejezete a legterjedelmesebb; a gondolatmenet itt valóban kiteljesedik, mikor Balassi költészetének tükrében Rimayról s Ecsedi Báthory Istvánról (ill. Rimay kettős kapcsolódásáról) beszél. Komlovszki Tibor Rimay Jánost is nagyon ismeri. Korábban is mondta már, hogy „önálló képrendszer kialakítására először Rimay tett kísérletet" (i. m. 28.). Most ebben a fejezetben a tudós igényű, újabb életviteli és poétikai elveket kereső Rimay-költészet fontosabb jellemzőit példázza. „A költői kép [...] a Rimay-vers kulcskérdése, amely [...] egész költészetének a karakterét is meghatározza, befolyásolja a kompozíciót, s a Rimay-féle mentalitást is idézi" (i. m. 71–72.). Nyomon követi tehát a képrendszert és a kompozíciót meghatározó általános harmónia-ellenesség eluralkodását, a mintegy két oldalon (i. m. 74–75.) felsorakoztatott gazdag példaanyag, a nem egyszerű retorikai szinten is értelmezett szó- és gondolatalakzat feltétlenül

meggyőző. Hozzátenném itt azonban – elsősorban „a konokul következetes pejoratív tónus” példáihoz –, hogy a késősztoa szükségképpen csak *negativitásban* tudja meghatározni a partikulárist az általánossal szemben, valószínűleg összefügg ezzel Rimay negatívítása is. A szerző hamaros elhagyja azonban a Rimay–Balassi kapcsolatot s a Rimay-költészet jellemző jegyeinek bemutatását, hogy e gondolkodásmód és költészet lehetséges újabb, eddig ilyen szempontból még nem vizsgált inspirálóját mutassa be. Ezt pedig Ecsedi Báthory István meditációs prózaszövegében találja meg. A kutatás számon tartotta, hogy a folytonosan patrónusokat kereső, szolgálatait többeknek és ismételten felajánló Rimay ifjan az ecsedi udvarban is volt. Azt hiszem, ez a tény nem elhanyagolható Komlovszki Tibor koncepciójához: hosszan föl-épített, Ecsedi Báthory gondolkodás- és írásmódját érzékenyen jellemző, s Rimay nála tett szolgálatát újabb érvekkel mintegy meghosszabbító elemzése után azt állítja, hogy Rimay ismerte, olvasta, sőt, felhasználta Ecsedi Báthory meditációs szövegeit. A vívódó lelkiállapot párhuzamos helyeivel, a rokon képzetkörrel, a jelzőkkel, hasonlatokkal, a metaforákkal, s végül a leg-erősebb hatást felmutató versbevezetőkkel meggyőzően példázza ezt. A tétellel határozottan megfogalmazott és eleddig még nem vizsgált szoros összefüggésre utal. Feltétlenül alkalmas arra, hogy irodalomtörténeti gondolkodásunk kitérítetetten számoljon vele.

E fontos betét után – az itt szerzett argumentumok segítségével – újra visszatérünk a Rimay-vershez, annak a „barokk ízlésváltozat” felé mutató jegyei után a kompozícióról és a metrumról olvasunk tanulságos megállapításokat. Meggyőző most már az a táblázat, ami a Balassi- és a Rimay-vers lényeges különbözőségeit mutatja.

A (7) pont szerint Rimay szembe fordult a „szöveghangzás jellegével” (i. m. 99.). Óvatos kérdésem e helyütt az, hogy az autonóm szövegvers kialakításában Komlovszki szerint oly domináns szerepet játszó *szöveghangzás* csak Balassi költészetére érvényes és jellemző?

2.5. A „Függelék”-ben kifejtett elképzelés nagyon gazdag adatolású és rendkívül szuggesztív. Olyan véleményt fogalmaz meg mindeddig leg-gazdagabb és legvilágosabb érveléssel, amellyel a Balassi-kutatásnak régóta szembe kell néznie. Persze vannak ellenérvek is, ezeket Horváth Iván pontosan összeszedi könyvében, ám a vita még nem dőlt el. Talán azzal a hátráló és szellemes véleménnyel kell még mindig egyetértenünk, hogy három lehetséges szerzővel számolunk: Dobó Jakabbal, Balassi Bálinttal vagy a Pataki Névtelennel. A régi vitát nem kívánom ehelyütt felfrissíteni, engem a Horváth Iván által is jelzett metrikai érv (a *Lucretia* nótajelzésből miért lesz – a dallam megtartása mellett – a *Csak búbánat nótajára?*) és a peroráció szerelem-ellenessége gondolkodtat el leginkább. Azóta olvashatjuk már B. Kis Attila és Szilasi László szellemes dolgozatát is (*Még egyszer a Pataki Névtelentről*. ItK 1992. 5–6. 646–675.), a szerzők nagyon sok ösztönző szempontot vetnek fel, de a *névtelenséget* megtartják.

3. Komlovszki Tibor összeszerkesztett Balassi-tanulmányai fontos könyvet eredményeztek: nagy nyereség, hogy a Balassi-kutatást évtizedek óta mindig érvényesen alakító tudományos eredményeit most *könyvben* olvashatjuk. A szerző rendkívül erőteljesen járult hozzá eddig aktuális Balassi-képünk kialakításához, s egyúttal megoldandó kérdésekre is érzékenyen hívta fel a figyelmet. Könyve kötelező olvasmány.

Otvoš Péter

SZÁNTÓ (ARATOR) ISTVÁN S. J.: CONFUTATIO ALCORANI (1611)

Sajtó alá rendezte Lázár István Dávid. Szeged, Scriptum kft., 1990. 186 l.

(Adattár XVI–XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 27.)

Szántó István, az első magyar jezsuita kétségkívül nagy írói terveket szőtt, közülük többel kezdeményező szerepet játszott volna, ha megvalósulnak. De elképzelései közül keveset tudott valóra váltani, s még kevesebb az, ami megmaradt írásaiból. Dolgozott a Vulgata magyar fordításán, de kéziratai elvesztek; tervezte Európa-szerzte ismert devóciós művek (*De imitatione Christi*, Ludovicus Granatensis: *Guia de peccadores*) lefordítását, magyar nyelvű prédikációk kiadását, de ezek nem valósultak meg; a római Collegium Hungaricum általa összeállított történetét is csak a kései utókor adta közre (Lukács László, Róma, 1969.).

Confutatio Alcorani című latin vitairata ugyancsak kéziratban maradt (Wien, Nationalbibliothek, cod. 12 415), noha azt saját korának szánta, főként a protestánsokat akarta vele figyelmeztetni a törökkel való együttműködés veszélyeire. Mindenképp örvendetes, hogy végre nyomtatásban megjelent Szántónak e fontos írása, amelyet az egyháztörténet és a művelődéstörténet egyaránt forrásként hasznosíthat majd. Kettős szempontból is értékes kútfőnek mutatkozik a Korán-cáfolat. Egyrészt a keresztény–mohamedán szellemi érintkezés dokumentuma, másrészt a katolikus–protestáns konfrontációban is figyelemre méltó elem az Iszlám megítélésének iránya és jellege. Egyértelműen dicsérhető a szöveg sajtó alá rendezése, a jegyzetek és a névmutató gondossága.

Mindezzel szemben viszont sajnálatos, hogy a szövegkiadást bevezető előszó több szempontból felületes és hiányos. Még akkor is ezt kell mondanunk, ha szem előtt tartjuk a sajtó alá rendező szerény célkitűzését, amely szerint „arra vállalkoztunk csupán,

hogy a szöveget a legszükségesebb jegyzetekkel közreadjuk, Szántó motívációit körüljáró pályaképet rajzoljunk fel, a legtriviálisabb eszmetörténeti érdekességeket felvillantsuk...” (7.) Még ha csupán 12 lapra terjed is a pályakép, nézetünk szerint nem szabadna nélkülöznie a legfontosabb nemzetközi szakirodalmi hivatkozásokat. Ilyen pl. Thomas Löhr átfogó igényű tanulmánya Szántóról (*Stephan Szántó S. J. und die Theologie*, in *Korrespondenzblatt... des Coll. Germ. Hung.*, Roma, 1979. 27–58.), de ilyen Andreas Steinhuber ismert kétkötetes monográfiája is, amely ma sem nélkülözhető, ha a római német és/vagy magyar kollégiumok alapításáról esik szó, de Szántó ilyen irányú tevékenységéről újabb magyar szakirodalom is van (ItK 1983. 130–136.). Mindezeknek figyelembe vétele nélkül nem is sikerülhet Lázár István Dávidnak Szántó munkásságát az európai összefüggésrendszerben megfelelően elhelyezni.

De még a magyar összefüggések kijelölése is igen hiányos, vitatható. A sajtó alá rendező szerint Szántó műve „az egyetlen magyar szerző által írt részletes Korán-cáfolat” (7.). Kérdés persze, hogy mit kell „részletes”-en értenünk. Mint köztudott, Pázmány Péter Korán-cáfolata 1605-ben megjelent *A Mahomet vallása hamisságáról* címmel, a *Tíz bizonyosság* függelékeként. Céljáról akkor ezt írta Pázmány: „Hogy azért jól megércsék, minémű vallás légyen a Törököké: elolvassván az Alcorant és a több könyveit a Törököknek, röviden és igazán megmutatom az ő tudományok éketlen hamisságát”. Egyértelműen Korán-cáfolat tehát ez, amelynek alaposan kibővített változata a *Kalauz*-hoz csatolva jelent meg (1613), gondolatmenete pedig igen sokban megegye-

zik a Szántóéval. Nehezen magyarázható, hogy Lázár István Dávid mindezt még csak említésre sem tartotta méltónak, noha a két jezsuita nagyjából azonos időben írta művét, érvrendszerünk is hasonló. Nem lehet kikerülni a kérdést: vajon tudtak-e egymás munkájáról? A választ természetesen csak a szövegek részletes összehasonlítása s a további kutatás adhatja majd meg.

Végeredményben a kellő körültekintést nélkülöző előszó sem változtat azon a tényen, hogy a szövegkiadás hasznos és értékes hozzájárulás reneszánsz kori eszmetörténeti forrásaink korpuszának gyarapításához s remélhetőleg e mostani edíció is elősegíti a magyarországi Korán-ellenes írások eddigieknél intenzívebb tanulmányozását.

Bitskey István

A MEGVÁLTOZOTT HAGYOMÁNY

Tanulmányok a XVIII. századról. Szerk. Hopp Lajos, Küllös Imola, Voigt Vilmos. Budapest, kiadó nélkül. 1988. [1991. ?] 535 l.

Rendkívül izgalmasnak ígérkező tanulmánykötetet vehetünk kézbe – mert tanulmánykötetről van szó, mégha a külső borítón a szerkesztők neve úgy szerepel is, mintha ők hárman szerzőként jegyeznék az egész könyvet. Valójában több tudományág (irodalomtörténet, folklorisztika, történettudomány, színháztörténet, egyháztörténet) képviselőinek dolgozatai kerültek egymás mellé. A sokrétű, gazdag anyag számos új, továbbgondolandó összefüggést tár fel a XVIII. század művelődéstörténetéből. A tanulmányok egy része kifejezetten a kevésbé vizsgált forráscsoportokra hívja fel a figyelmet: a kéziratos énekeskönyvekre (Jozef Minárik, Küllös Imola, Katona Imre, Vilko Novak); a kalendáriumokra (Dukkon Ágnes, Szelestei Nagy László, s csekélyebb részben Mikó Pálné); az egyházakhoz kötődő kulturális, liturgikus vagy paraliturgikus tradíciókra (Wolfgang Brückner, Verebélyi Kincső, Molnár Ambrus); az iskolai színjátékokra (Kilián István). A többi dolgozat között találunk összehasonlító folklorisztikai elemzést (Mihai Pop, Radu Niculescu, valamint egy harmadik

szerző, akinek nem tudom az igazi nevét: ha a tartalomjegyzéknek hiszek, akkor Mihail Gacak, ha a tanulmány főcímének, akkor Viktor Mihajlovics Gacak); a népköltészet és műköltészet kapcsolatát megvilágító fejtegetést (A. M. Novikova, Hermann Strobach); történeti elemzést a magyar paraszti műveltségről (Benda Kálmán) és a falusi tanítók feladatköréről (Mészáros István), valamint irodalomtörténeti tanulmányt a magyarországi latin költészet némely vonatkozásáról (Szórényi László). E szertefutó, egymással jóformán nem is érintkező témákat a kötet élére helyezett összegző igényű dolgozatok vezetik be (Voigt Vilmos, Hopp Lajos, Fried István).

Egy tanulmánykötet esetében a legfontosabb a koncepció, amelyért a szerkesztők a felelősek, különösen akkor, ha – mint ebben az esetben – személyük tipográfiailag ennyire ki van emelve a címlapon. Hiszen egy tanulmánykötet egyes darabjainak többet vagy mást kell jelenteniük, ha közösen mutatkoznak meg. A szerkesztés szempontjai – még ha csak lappangva is – beépülnek ilyenkor az egyes dolgo-

zatokba, gazdagítván őket: megteremtik azt az általános keretet, amelyen keresztül a kisebb tanulmányok is tággab érvényűnek tekinthetők.

A *megváltozott hagyomány* nem évfordulós kötet, s nem egy tanácskozás anyagát teszi közzé: nem béklyózza tehát a két legnagyobb tehertétel. Láthatólag nem is arra törekedett, hogy vadonatúj tanulmányokat publikáljon, s számos külföldi szerző dolgozatát szintén fölvette: Mihai Poptól egy 1969-es, a rejtélyes keresztnevű Gacaktól egy 1975-ös, Radu Niculescutól egy 1961-es, A. M. Novikovától egy 1982-es, Hermann Strobachtól egy 1980-as, Jozef Mináriktól egy 1979-es szöveget fordítottak le a szerkesztők a kötet számára. (Vagy talán maguk fordították, s szerénységből nem akarták erre felhívni a figyelmet? Azért vagyok némileg bizonytalan, mert a fordítók neve – az egy Kerezsi Ágnes kivételével (201.) – nincs föltüntetve.)

Joggal föltételezhetnénk, hogy régebbi s újabb tanulmányok egymás mellé kerülésének komoly oka van, s a külföldi szerzők munkái termékenyen kiegészítik a magyar kutatók dolgozatait. Komoly csalódás éri azonban az olvasót, ha az indoklásért vagy saját benyomásai ellenőrzéséért a kötet bevezetőjéhez fordul. Voigt Vilmos hatalmas apparátust megmozgató tanulmánya valószínűleg csak a műfajt tévesztette el: nem lett volna szabad bevezetőnek nevezni (*Bevezető. A megváltozó hagyomány. A XVIII. század képének megértéséhez*). A szerző ugyanis egyetlen bekezdéssel sem reflektált a tanulmánykötetre – ha nem az egyik szerkesztőről lenne szó, azt feltételezhetném, nem ismerte a teljes anyagot. Ilyenformán elesünk a múlhatatlanul szükséges technikai bevezetőtől is: mi célból és milyen elvek alapján válogatták össze a gyűjteményt, miért éppen ezekről az idegen nyelvű cikkekről gondolták úgy a szerkesztők, hogy a

magyarul olvasó szakembernek is meg kell ismernie őket stb. Nem lett volna szükségtelen például a XVIII. század időhatárait megindokolni. Hiszen valami nyilván szőlt amellett, hogy Mikó Pálné dolgozatát (*Olvasmányos tudnivalók egy bécsi magyar kiadványban. Márton József Sokféléje*) fölvegyék, bár az általa lendületes, ismeretterjesztő stílusban ismertetett kiadvány 1832 és 1834 között jelent meg. Ugyanígy föltűnő, hogy a bevezető végső soron adós marad a hagyomány fogalmának meghatározásával. Pedig a kötetet végül is két koordináta határozza meg: az egyik az időhatár (a XVIII. század), a másik a hagyomány megváltozása. Mivel Voigt az – általa nyilván végiggondolt – alapelveket elrejtette előlünk, mindkettő kifejtetlen maradt. S noha a tanulmányok egy része a maga szabta körön belül bizonyítja, hogy a XVIII. század a hagyomány átstrukturálódásának időszak, mindez még hipotetikus általánosításként sem mondatik ki; s így az a kérdés már fel sem merül, hogy vajon ez az időszak ebből a szempontból kitüntetett szerepű-e, vagy pedig minden hosszabb periódusra a tradíciók felbomlása és újjáépülése jellemző.

Ez azért kérhető számon éppen Voigt Vilmoson, mert a kötet bevezetésének nehéz feladatát ő vállalta. Ha tanulmányát tudománytörténeti áttekintés és feladatkijelölő programadás szétválaszthatatlan elegyének tekintjük, akkor máris nagyobb elismeréssel szólhatunk róla: számos ötletet vet fel és inspirál, jegyzetanyagában pedig rendkívül sok kutatási eredményt regisztrál, az irodalomtörténettől a folklorisztikán át a történettudományig.

Hopp Lajos ennél jóval szűkebb feladatot vállalt magára: megelégedett az irodalomtörténeti kutatások számbavételével (*A XVIII. század magyar irodalmi kultúrájának kutatása*). Éppen a körülhatároltságból fakad azonban, hogy ez a korrekt áttekintés arányosabb és

kiegyensúlyozottabb képet ad, mint Voigt kétségtelenül invenciózus szövege. Néhány döntő ponton Hopp azonban nyilvánvalóan ellentmond a bevezető irodalomtörténet-írásra vonatkozó téziseinek. Voigt egy helyütt azt írja, hogy „irodalomtörténeteink régen és ma is 1772-től indítják az »új« magyar irodalom történetét” (8.); később természetesen kitér egyéb periodizációkra, de azokat nem csatolja vissza a magyar irodalomtörténet-íráson belüli szemléleti változásokhoz. Pedig Hopp Lajos tanulmányából éppen az a szakmai konszenzus olvasható ki, amely 1772-t nem tekinti valami egészen új jelenség nyitányának, hanem – tudomásul véve a Toldy Ferenc-i korszakolás tudománytörténeti jelentőségét és XIX. századi relevanciáját – a XVIII. századot, vagy legalább annak második felét egységes folyamatnak fogja föl. Az már egészen valami kérdés, hogy a korszak kutatásának szellemi, személyi és anyagi kondíciói ma valószínűleg sokkal rosszabbak annál, mint amit a Hopp tanulmányában felsorakoztatott impozáns eredmények sejtetnek.

A kötet izgalmas belső feszültségei közül nem ez az egyetlen, s voltaképp nem is a legjellemzőbb. Itt az eltérés kizárólag a nézőpontok – s kisebb részben az anyagismeret – különbözőségéből fakad, de szó sincs egyik oldalon sem szemléleti korszerűtlenségről. Viszont mivel a tanulmányok egy része korábbi tudománytörténeti fázist képvisel, furcsa helyzet áll elő: a valóban friss összefoglalások kétségessé teszik némely dolgozat gondolati előfeltevéseit.

Három, idegen nyelvből fordított értekezés például közel ugyanazt a témát járja körül: Mihai Pop (*Közös elemek és sajátos nemzeti vonások a Kárpátok térségének epikus népköltészetében*), Mihail vagy Viktor Mihajlovics Gacak (*Hajdúk és opriskák. Keleti román és ukrán*

mondák, dalok Pinteáról) és Radu Niculescu (*Adalékok Vitéz Pintea történelmi személyiségéhez*) egyaránt a román, ukrán, szlovák folklórban előforduló epikus népköltészeti hős, Pintea alakjával vet számot – többé-kevésbé más összefüggésben persze. A XVIII. századi rablóvezér köré épülő történetsemák és konvencionális folklórelemek éppúgy elemeztetnek, mint maga a történetileg megragadható pályafutás: a nyílt útonállástól a kvázi-zsoldosi szolgálatig ívelő életút. Rendkívül izgalmas a három dolgozat feltárta folklórananyag – gondolom, leginkább ez indokolhatta magyar nyelvű közlésüket. Persze van egy balsejtlemem is: az összehasonlító folklórkutatással foglalkozó szakemberek úgyis kénytelenek lesznek visszakeresni az első megjelenést. Az eredeti nyelvű népköltészeti szövegek némelyike ugyanis csak magyar fordításban szerepel – ez egy igényes folkloristát pedig biztosan nem elégíthet ki. A témában kevésbé járatosak tájékoztatására azonban ez az anyagközlés is kielégítő. Zavarónak csupán a dolgozatok ideológiai premisszái tekinthetők. Arról értesülünk, hogy Pintea osztályharcot folytatott, az a tény pedig, hogy tevékenysége interetnikus folklórelemmé válhatott, a térség népeinek közös antifeudális küzdelmeit bizonyítaná. Ez a tautológia önmagában sem meggyőző; az alapjául szolgáló elv meg is cáfoltatik Küllös Imola igen színvonalas tanulmányában (*A XVIII. századi magyar kéziratos énekeskönyvek és a néphagyomány. Opre Tódor nótája*). A szerző egy hasonló folklórjelenséget vizsgál a magyar kéziratos énekeskönyvek segítségével, s teljes joggal jegyzi meg: anakronisztikus túlzásnak tartja, ha az ilyen típusú latorköltészetből történelmi kordokumentumot próbálnak gyártani. mondván: „A latorköltészet egyes darabjaiban nehéz felfedeznünk bármilyen csoport-öntudatot, a szociális összetartozás, egymásra-

utaltság érzését, ami politikai hajtóerővé válhat.” (250.)

Ugyanígy helyesbíti A. M. Novikova tanulmányát (*A XVIII. század és a XIX. század elejének orosz költészete és a népdal*) Fried István. Hiszen míg Novikova éppen azt nem tisztázza, hogy mi volt a folklórhatások, folklórelemek tudatos műköltői átvételének valódi célja, Fried árnyalt, komparatív módszerű dolgozata ennek a folyamatnak a történeti fázisait, belső tagolását adja meg (*Népköltészet, népiesség, műköltészet Kelet-Közép-Európa irodalmaiban a XVIII. században*). A magyar irodalmi népiesség első fázisának jellemző szemlélete leírható a folklór mint a „nemzeti régiség dokumentuma” terminussal (69.), s csak ezután következett az esztétikai szempontú népköltészet szemlélet. Friedtől megtudhatjuk, hogy ez nem is speciálisan magyar jelenség, hanem a folyamat a térség irodalmaira nagyjából általánosan érvényes. Ezek után igen érdekes lett volna megismerni részletesebben az orosz vonatkozásokat, de Novikova tanulmánya erre nem alkalmas: elemzéseinek túlságos nagyvonalúsága, valamint olyan semmitmondó megközelítései, mint „az élet valódi igazságaihoz” jutni akarás a folklór által (177.), gyanakvóvá teszik az olvasót a részletek iránt is.

Fried dolgozatának komoly érdeme, hogy – a kötet egészét figyelembe véve – a legerőteljesebben mutat rá: a hagyomány megszerkesztése mindig szelektálással jár, vagyis a kiválasztás és elhagyás egymástól elválaszthatatlan. Ez a felismerés pedig a mindenkori folklór szemléletre – hogy tudniillik *mi* a népköltészet – szintén kiterjeszhető. Sajátos módon viszont ennek tudomásulvétele alig vehető észre a folklorisztikai dolgozatokon – igaz persze, hogy néhány tanulmány témaválasztása nem tette szükségessé ennek végiggondolását. Üdítő kivételként azonban kifejtve felbukkan ez a gondolat Küllös Imolá-

nál. Tanulmánya élén kitér arra – nyilván saját szemléletének eltérését hangsúlyozandó –, hogy a XIX. századi népköltészeti szövegtörzset „politikai-ideológiai okokból »megszerkesztették«, esztétikai szempontból átválogatták” a gyűjtők és a közlők (235.). Ez a folklórszemlélet *akkor* kirekesztőleg volt – vizslent még e tanulmányban sem válik önreflexióvá; hiszen a szerző bevallja ugyan, hogy a kéziratos énekeskönyvekből a gyűjtés során elég sok mindent ő is elhagyott („a műköltői »érzékeny« dalokat, diákénekeket, szólásokat és közmondásokat, a lakodalmi, karácsonyi, húsvéti és pünkösdi köszöntőket, halottbúcsúztatókat és más líro-epikus alkotásokat, a tréfás vagy didaktikus certámeneket, vetélkedéseket”), de mindezt csak azzal kommentálja, „mindenesetre életközeli folklor-adatokkal szolgál”, mint az elődök (239.). Ezt természetesen nem vitatom; de feltűnő, hogy a módszer – nem az alapelvek! – mennyire azonosak a XIX. századival: nem azt vizsgálja a kutató, amit a kéziratos énekeskönyv tulajdonosa annak idején egyetlen kulturális tömbnek tekintett, hanem kiemel belőle – saját felfogása szerint – egy darabot, s azt minősíti tradíciónak. Nyilván joga is van ehhez, hiszen másképpen nem tudná kezelni az anyagát; de akkor célszerű reflektálni erre a módszerre, amely ezek szerint nem a XIX. század mindenestül kárhóztatandó manipulációja, hanem általános érvényű tudományos eljárás.

Természetesen ezek a kifogások nem érintik a tanulmány legfőbb értékeit. Nagyrészt Küllös Imola dolgozatának köszönhető, hogy a magyar folklorisztika e kötetben magasabb színvonalúnak látszik, mint a régi tanulmányok fordításaival reprezentált szomszédos országokból. Igaz, ehhez a benyomáshoz jelentősen hozzájárul Katona Imre voltaképp 1977-es, de másodközlésben

is izgalmas forráspublikációja (Az „Őszi harmat után...” szövegeinek eredete és története) és Verebélyi Kincső új anyagot feltáró tanulmánya (*Registrum Vivorum et Mortuorum. Református anyakönyvek illusztrációi a XVIII. századi Magyarországról*). Csak azt sajnálhatjuk, hogy éppen ez utóbbi dolgozat jelent meg illusztrációk nélkül. Am hogy a mérleg másik serpenyőjében is legyen valami: Vilko Novak kapcsolattörténeti jelentőséggel is rendelkező értekezésére (XVIII. századi muravidéki szlovén daloskönyvek magyar vonatkozásai) egyáltalán nem érvényesek a fordításban közölt szövegekről eddig megfogalmazott kifogások. Szolid, kiegyensúlyozott munka – csak olyan hirtelen ér véget, hogy az ember arra gyanakszik, esetleg véletlenül kimaradt a befejezés. Mellesleg talán nem is fordítás. A szerző láthatólag tud magyarul, nincs feltüntetve az eredeti megjelenés (a fordító neve sem, de ez ennél a kötetnél, tudjuk, semmit nem jelent): mindebből arra lehet következtetni, hogy a gyűjtemény számára készült új, problémafelvető összegzést olvashatunk.

Érdemtelenül röviden kell ezután foglalkoznom a kötet valóban izgalmas többi tanulmányával, de az elismerés talán kiegyenlíti a terjedelmi kurtaságot. Dukkon Ágnes (*A kalendáriumok művelődéstörténeti jelentőségéről a XVII–XVIII. század fordulójáig*) és Szelestei Nagy László (*Kalendáriumok a XVIII. századi Magyarországon*) hatalmas, sok újdonságot rejtő kutatási területet mutat be. Szelestei dolgozatából például olyan új adatok olvashatók ki, hogy az Urániáról 1795-ben elismerő ismertetés jelent meg az egyik kalendáriumban (337.) – s ez csupán az egyik nővuma értekezésének. Szőrényi László kitűnő írása (*Latin nyelvű Arkádia a XVIII. századi Magyarországon*) a latin költészet magyarországi folyamatának a vizsgálatát azzal a felismeréssel interpretálja, hogy a magyar nyelvű irodalmiság

fontos előkészítőjéről és párhuzamáról van itt szó. Érdemes volt e tanulmányt tíz év elteltével újra megjelentetni (először az ItK 1981-es évfolyamában látott napvilágot). Kilián István (*Az iskolai színjátékok és a folklórhagyomány*) arról a témáról készített rövidebb összefoglalást, amelyet hosszú idő óta kitartó türelemmel és filológusi alaposággal kutat. Molnár Ambrus (*A passió, mint paraliturgikus elem a református istentiszteletben*) szerencsésen frissítette fel a református egyháztörténeti szempontokat folklorisztikai megközelítéssel. Benda Kálmán (*A magyar paraszti műveltség a XVIII. században*) és Mészáros István (*A falusi tanító feladatkörének kibővülése a XVIII. században*) a tőlük megszokott magas színvonalon oldották meg vállalt feladatukat. Mindazonáltal e két tanulmány inkább látszik a kitűnő szerzők eddigi életműve tömör foglalatának, mintsem friss eredménynek. A még nem említett, de feltétlenül említésre méltó két, németből fordított cikk közül Wolfgang Brückneré az, amely modern szemléletű és egy kevésbé kutatott területet jól megvilágít (*Elbeszélő egyházi kispóza a barokkban*). Közvetételet, gondolom, a magyar eredményekhez való kapcsolódása is indokolhatta, hiszen az itt többször emlegetett Nádasai János jezsuitáról újabban Tüskés Gábor és Knapp Éva fontos tanulmányokat publikált. Hermann Strobach tanulmánya érdekes, jó bevezetés egy fontos témához, de távolról sem reveláló hatású (*A német népdal múltja és jelene*).

Azzal kezdtem, hogy nem látom a szerkesztői koncepciót – de hát számos kiváló s néhány jó tanulmány közzététele akár el is feledtethetné velem ezt a kifogást. Am sajnós a szerkesztők tevékeny jelenléte a szöveggondozói, kiadványformálói munkában sem érződik, s ezt már nehezebb nem észrevenni. Ez a kötet úgy jelent meg, mintha senki nem javította volna át a korrektúráját.

De ne szaladjunk ennyire előre: a kéziratelőkészítésnek sincs nyoma. A fordítások úgy készültek, hogy eleve kihagytak a szövegekből bizonyos részeket mint kevésbé érdekeseket; a hivatkozott művek címét hol lefordították, hol nem. Nem egységesítették a kötetben a jegyzetelés módját, de még a címleírásokat sem: az egyik tanulmányban így, a másikban úgy szerepel ugyanaz a bibliográfiai egység. Egy dolgozaton belül sem következetes a hivatkozott szerzők nevének írásmódja: hol ott van a keresztnév, hol nem. Ez a kuszaság már valóságos nyomozást igényel – mondjuk – Hopp Lajos írásában. Amikor a XVIII. századi kalendáriumok regesztájának készítőjeként emleget egy bizonyos Nagy Lászlót, akkor a bennfentes olvasó biztonsággal felismerheti a kötetben Szelestei Nagy László néven publikáló szerzőt (58.). Ám hogy az ugyanitt szereplő Nagy L., aki a cenzúraanyag földolgozásával kezdett el foglalkozni, azonos-e vele, vagy esetleg mást kell tisztelnünk benne, azt csak a nálam tájékozottabbak tudják.

Ami pedig a kötet kivitelezését illeti: a mellékelt hibajegyzéknek első nekifutásra kb. a háromszorosát tudnám idemásolni. A sajtóhibák és a helyesírási hibák szinte hemzsegnek. Rossz belegendolni, milyen állapotban lehetnek például a román, szlovák idézetek, ha a mégiscsak közkeletűbb német ennyire csapnivaló. A fordított cikkek megjelenési helye hol a szöveg élén, hol a végén van; ugyanakkor Katona Imre dolgozatának az alcíme nincs is alcímként tördelve. A nyomdai kiemelésekben, kurzíválásokban semmiféle rendszer nem fedezhető fel. Strobach tanul-

mányából feltehetőleg több lap, de négy jegyzetpontonnyi biztosan kimaradt, noha a lapszámozás folyamatos (203–204.). Van olyan hely is – de sajnos csak egy –, ahol az idézet szinte versként van tördelve (237.) stb. Nem folytatatom, bár csinos gyűjteményem állt össze azokból a hibákból és következetlenségekből, amelyeket egy szerkesztői átolvasással ki lehetett volna küszöbölni.

Sok minden persze nyilván a nyomda bűne. Például az, hogy a kötet egyszeri olvasásra van szánva, hiszen első lapozásra szétesik. Ha fel lenne tüntetve a kiadó – melleleg ezen adat hiánya ma már könyvészeti abszurdum –, akkor sok mindent pontosabban, a felelősnek címezhetnék. A kötetből viszont csak az tudható meg, hogy „Készült az MTA Irodalomtudományi Intézet XVIII. sz. osztálya és az ELTE Folklore Tanszéke együttműködésével”. A kooperáció mértéke persze nem állapítható meg, ám ahogy elnézem a lektort (Nieder Müller Péter) és a technikai szerkesztőt (Kézdi Nagy Géza) – bár tudnám, mit csinált ez utóbbi a könyv érdekében... –, a nagyobb rész az ELTE Folklore Tanszékéé lehetett a megvalósításban. Mindkét személy folklorista ugyanis. Sejthetőleg sok viszontagságon is átmehetett ez a jobb sorsra érdemes tanulmánygyűjtemény, míg végre 1991 végén 1988-as impresszummal megjelent. Mindez azonban nem menti a formai igénytelenséget: egy szakönyv, különösen ha zömében igen értékes, később sokat idézendő dolgozatokat tartalmaz, ennyire gondozatlanul nem láthatna napvilágot.

Szilágyi Márton

CSOKONAI VITÉZ MIHÁLY ÖSSZES MŰVEI

Költemények 3. 1794–1796. Sajtó alá rendezte, a bev. tanulmányt és a jegyzeteket írta Szilágyi Ferenc. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1992. 890 l.

A Csokonai-költemények kritikai kiadásának eddig megjelent három kötet legelsőként arányaival lepett meg. Az 1975-ben kiadott első kötetet a második 1988-ban, a harmadik 1992-ben követte. Tizennyolc év alatt tehát összesen csak három kötet jelent meg. Tudom, hogy kész a következő, talán már nyomdában is van. Az első kötetben a versek 68, a jegyzetek 420, a másodikban 123 lapot a költemények 620-at a jegyzetek foglalnak el. A harmadikban pedig 202 lapnyi a vers s 669 a hozzájuk fűzött jegyzet. Az elsőben tehát 1 versoldalra mintegy 6,2 jegyzetoldal, a másodikban 1 versoldalhoz mintegy 5,1 jegyzetoldal jut. A legújabban egy oldalon közölt verset 3,3 oldalon magyaráz a sajtó alá rendező. A jegyzetoldalak mennyisége tehát fokozatosan csökken.

Ez a kötet is ugyanazt a rendszert követi, mint amilyent az elsőben kialakított a sorozatszerkesztő és a sajtó alá rendező. Elöl található a költemények, ezek után egy terjedelmes rövidítésjegyzék következik. A „Kiteljesedés és beszűkülés” címszó alatt indokolja meg Szilágyi Ferenc azt, hogy miért tartja Juhász Gézával ellentétben Csokonai költészetében az 1796-os évet korszakhatárnak. Indokai meggyőzőek. Majd mielőtt egy-egy, a kötetben szereplő költemény részletes ismertetésébe fogna, visszafogott terjedelemben ír a kötet tartalmáról, azután az úgynevezett „Szomorú halotti versek” hitelességéről. Szól végül a versek időrendjéről, a címváltozatokról, a versformákról és dallamokról. Egy-egy vershez az alábbi jegyzetcsoportokat társítja: Kézirata, Megjelenése, Keletkezése, Szövegkritika, Tárgyi és nyelvi magyarázatok, Verselése – s ha van – Dallama.

Szilágyi arra törekszik, hogy a kötetben található valamennyi versről a jegyzetekben az imént felsorolt témacsoportosítás szerint mindent elmondjon, ami a költemény keletkezéséről, szövegahagyományozásáról, verseléséről, dallamáról tudható, ami annak megértéséhez feltétlenül szükséges. Ezért növekedett jegyzetanyaga méretetlenül nagyra, bár, mint látjuk, a jegyzetek mennyisége kötetenként fokozatosan csökken. Juhász Géza tervei szerint a költemények kritikai kiadása három kötetet igényelt volna, Szilágyi kiadásában ugyanez már legalább öt-hat kötetre növekszik.

Az olvasó vagy a kutató csak örülhet annak, hogy a Csokonai-verseskötetektől mindent megtud egy-egy versről, amit egyáltalán meg lehet tudni, amit a sajtó alá rendező ennek a versnek megértéséhez szükségesnek tart; a szerkesztő vagy a kiadó azonban joggal vonakodik attól, hogy a versek és a jegyzetek ilyen arányában jelentesse meg a Csokonai-köteteket.

Lehetne-e rövidíteni? Talán legelőször azt kell tisztázni, hogy kiknek készül a kritikai kiadás. Az átlagolvasóknak? – Nem hiszem. Az egyetemi hallgatóknak? – Talán. Az irodalomtörténészeknek? Netán csak a Csokonai-kutatóknak? – Igen.

Ha az utóbbira mondunk igent, akkor természetesen ehhez kell igazítani a kiadás jegyzetanyagát is. Így tehát a kéziratos variánsokról, a megjelent szövegváltozatokról, a lehetséges forrásról vagy forrásokról, a szövegkritikáról mindent el kell mondani. Bár az utóbbi jegyzettípusban sem érdemes közölni véleményem szerint a kis- vagy nagybetűváltozatokat. Kétségtelenül az a leghitelesebb szöveg, amely a költő életében, tehát még az ő korri-

gálásával jelent meg, vagy ha nincs ilyen, a legutóbbi autográf variáns vagy az az idegen kéztől származó változat, amely még a költő életében vagy csak röviddel halála után készült. Mindannyian nagyon jól tudjuk azonban, hogy nem sok a Csokonai-autográfia. Ismert az a tény is, hogy a költő és versei is nagyon népszerűek voltak, s számtalan másolatban terjesztették, egyikük-másikuk népdal szövegévé is vált. Szilágyinak tehát az autográf kéziratok és kötettervek, a kiadások és korai vagy késői másolatok dzsungelében kellett tájékozódnia s olvasóit tájékoztatnia.

Úgy gondolom, hogy a sajtó alá rendezőt a filológia tekintetében semmi vád nem érheti, sőt inkább dicséret illeti, hiszen felmérhetetlenül nagy és pontos munkát végzett. Problémát inkább a jegyzetek terjedelme okozhatja. Talán ezt lehetett volna csökkenteni. A kritikai kiadások szabályai szerint azokat az idegen vagy idegen eredetű szavakat, amelyek az idegen szavak szótárában megtalálhatók, nem kell hozni a „Tárgyi és nyelvi magyarázatok” között. Ugyanakkor, egy másik kritikainak tekintett sorozatban kialakult szabályrendszer szerint a bibliai és mitológiai neveket nincs értelme megmagyarázni. Elsősorban azért, mert – ha kutatók részére készült a kötet – ezt ők is nagyon jól tudják. Vagy ha mégis ismeretlen lenne egy bibliai vagy mitológiai név vagy fogalom, azt bárki megnézheti egy bibliai vagy mitológiai szótárban.

Szilágyi néha olyan szavak jelentését is megmagyarázza, amelyek közismertek, vagy azok jelentésárnyalatát a szövegösszefüggésből ki lehet deríteni. (Néha teljesen közismert mitológiai neveket magyaráz.) Lássunk néhány példát. A 170-dik versben az alábbiakat én nem magyaráztam volna: *Thetisz Fiját* (30.), *Deidámia* (8.), *tsátságó* (22.), *Habok* (24.), *Hérós* (28.), *Triumfus* (30.), *Kosára-*

dás (33.), *Ulisszesz* (52.), *lehegve* (60.). A 170. számú vers nyelvi és tárgyi magyarázatai közül én legfeljebb csak a *Szkirusz* szót értelmeztem volna, s máris tizenegye sort lehetett volna nyerni.

Vagy lássunk egy másik példát! A *Minden szerelmes katona* című versben az alábbi szavakat értelmezi a sajtó alá rendező: *két fejű sas* (50.), *verbuvál* (18.), *uniformis* (21.), *Commendáns* (31.), *Spion* (32.), *Ulysses* (57.), *Saul és Dávidként az én tíz ezerem* (68.), *Kapituláció* (76.), *Amazon* (88.), *Plesziúr* (98.), *Invalídus Katonák háza* (100.), *Grátziák* (108.), *Nymfák* (110.). Íme, az Ulyssesst már másodszor kell megmagyaráznia, s bizonyára még többször sort kerít erre más verseknél.

A nyelvi és tárgyi magyarázatra természetesen szükség van, hiszen néha gyengéd célzásokat, alkalmilag mögöttes jelentést lehet felfedezni egy-egy kifejezés vagy szó mögött. Ilyenre is találtunk példát. A 238. versben valóban értelmezni kell a *veres gyűrű bot* című kifejezést.

A textológiai jegyzeteket valamint a nyelvi és tárgyi magyarázatokat a sajtó alá rendező sorszám szerint különíti el. Kérdés azonban, hogy a műben magában mit sorszámoz. A már korábban is emlegetett *Minden szerelmes katona* című vers prózai bevezetővel kezdődik. Nem kap sorszámot a cím, s a bevezető próza sem, pedig az nyomtatva huszonöt sort vesz igénybe. Ez a kritikai kiadás formai kérdése, vagy egy rosszul kialakított gyakorlat következménye. A sorszámozás általában önkényes, mindig a sajtó alá rendező sorszámoz s nem a szerző. Tehát a versben található prózai részletek ugyanúgy sorszámozandók lettek volna, mint a kötött formájú szövegrészletek. A Csokonai által adott cím és az alcím sohasem, a dialogusban írt műben (174. sz.) a megszólaló és a megszólított (Tírzis Laurához, Laura Tírzishez, Tírzis-Laura duett stb.) sem kap sorszámot.

A 231-es számú *A' Tolvaj Isten hosszú* címét ezzel szemben ellátja Szilágyi sorszámmal. A következtetés nyilvánvaló: a terjedelmes verscímek sorszámozásával nem járt el egységesen a sajtó alá rendező.

Milyen eljárást követ a műben vagy a címben alkalmazott eredeti rövidítésekkel? Véleményem szerint, ha a leg-hitelesebbnek tekintett verskéziratban vagy nyomtatott műben, annak címében rövidítés szerepel, a szövegkiadásban rövidítve kell megjelentetni, a rövidítést azonban a jegyzetekben feltétlenül fel kell oldani. A 178. számú vers címe: *T. T. Szilágyi Gábor Úr Professorhoz*. A feloldás valószínűleg T[ekintetes] T[iszteletes]. Nem oldja fel Szilágyi a 187. számú, Károlyi József tiszteletére szánt latin vers terjedelmes címében alkalmazott rövidítéseket sem: „*Ad i. Comitatus ...coll. helv. conf. addictor.*”

A költemények után valamint a kötetbe kerülő versek lényegi vonásait, a korszakhatárokat magyarázó „tanulmány” közé Szilágyi Ferenc egy rövidítésjegyzéket iktatott. Igaza van, ha a kéziratok, kiadások, tanulmányok címét, amikor ez szükséges, minden esetben, teljes vagy csak rövidített terjedelmben is megadná, a jegyzetapparátus még inkább megnövekednék. Ezért a tanulmányokra csak a szerző nevével hivatkozik, ha csak egy művel szerepelnek a kötetben (Benda, Beóthy

stb.), a Csokonai-művek kéziratai, kolligátumai betűrövidítést kaptak (AV), a folyóiratok megszokott rövidítéseik szerint szerepelnek a kötetben. Nyilvánvaló, hogy a rövidítések a kötet használatát, a jegyzetek „olvashatóságát” megnehezítik. A bajom mégsem ezzel van, hanem azzal, hogy ezeket a rövidítéseket nem alkalmazza következetesen. A 708. lapon így ír: „először Kelefmöldy adta közre 1845-ben (Kföldy III. 37–42. l.)”. A 709. lapon pedig megjegyzi: „Kföldy és Abafi után a HG adta ki újra a verset.” Előbb tehát a jegyzet szövegében a kiadó nevét nem rövidíti, egy lappal később már igen. Mikor használ rövidítést és mikor nem?

Csokonai Vitéz Mihály *Költemények* 3. 1794–1796. című kötete egy közismerten jó filológus munkája nyomán látott kritikai kiadásban napvilágot. A kötet, mint a többi, kivételesen nagy nyeresége a Csokonai-kutatásnak, az egyetemi oktatásnak. Hibái ugyanazok a sajátos hibák, mint a hasonló kiadványokéi. Vagy agyonmagyaráznak mindent, vagy még a lényegeset is elhallgatják. Az alkalmi következetlenség – azt gondolom – bűn, de ily sok erényt felmutató műnél mindenképpen csak bocsánatos bűn. Köszönet érte a sajtó alá rendezőnek, a sorozatszerkesztőnek, a lektornak és a kiadónak.

Kilián István

SZÉCHENYI ISTVÁN VÁLOGATOTT MŰVEI

A válogatás, a szöveggondozás, a jegyzetek és az utószó Gergely András, Spira György és Sashegyi Oszkár munkája. Szerkesztette Spira György. Budapest, Szépirodalmi Kiadó, 1991. I. köt. 1799–1840. 903 l. II. köt. 1841–1860. 1124 l. III. köt. Önismeret 1337 l. (Magyar Remekírók)

A Széchenyi születésének kétszázadik évfordulójára megjelent kiadványok közül kiemelkedik ez a háromkötetes gyűjtemény, mely tudomásom szerint minden korábbi válogatásnál bővebb. Köztudott, hogy Széchenyi

műveinek mindmáig nincs teljes kiadása. A két háború közötti időszakban sokat tettek azért, hogy az egész életmű hozzáférhetővé váljék, ám az akkor nagyon gyors ütemben előre haladó sorozat a háború alatt félbeszakadt, és azóta

ennek a folytatására nem, inkább csak egyes művek sajtó alá rendezésére vagy szemelvénygyűjtemények kiadására került sor. Mivel a Széchenyi halála óta eltelt ötnegyed század során sokféle válogatás jelent meg, mindenképp előttről azt a kérdést érdemes föltenni, milyen föladatot próbáltak elvégezni a legújabb vállalkozás résztvevői és mennyiben sikerült elérniök a maguk kijelölté célját.

1991-ben két lehetőség között választhatott egy Széchenyi-válogatás szerkesztője: vagy nehezen hozzáférhető szövegeket ad közre, vagy olyan műveket, amelyek szerinte a legfontosabbak. A második megoldás vitatható, amennyiben más és más távlatból nagyon is különböző írások emelhetők ki a nagy életműből. A Szépirodalmi Könyvkiadó több ezer oldalas válogatásában a kétféle célkitűzés keveredik egymással. Igen nagy érdem, hogy a befejezetlenül maradt, ám igen hosszú *Önismeret* egészében most került először a közönség elé. Régi adósságot törlesztett Sashegyi Oszkár, amikor a korábban több részletben és kihagyásokkal közölt szöveget közreadta. Egészen más szempont érvényesült a *Hitel* megjelentetésekor, hiszen ez szerzőjének legismertebb és minden bizonnyal legtöbbször kiadott könyve.

Bármelyiket választjuk is a két kiindulópont közül, szóvá tehető, miért maradtak ki némely művek ilyen nagy terjedelmű válogatásból. Vajon nem lehetett volna-e a *Hitel* helyett a *Lovakrul* mellett dönteni, hiszen Széchenyinek e legkorábbi könyve viszonylag nehezen hozzáférhető, s értékeit éppen Gergely András emelte ki első könyvében? Az is sajnálható, hogy kimaradt a válogatásból Széchenyi utolsó értekezése, a *Disharmonie und Blindheit*, hiszen Sashegyi Oszkár joggal állítja, hogy e félbehagyott szöveg „a magyar esszéirodalom egyik remeke (akkor is, ha német nyelven írta)”. (III. 1330.) Ebben

az esetben mégis inkább menthető a hiány, mert e munka nemrég jelent meg Fenyő Ervin gondozásában.

Ha viszont a gyűjtemény magában foglalja a *Hitel* és a *Stadium* szövegét, nem érthető, miért mellőzték a szerkesztők a *Világot*. Spira György ugyan két indokot is említ az I. kötethez írt rövid bevezetőjében, de ezeket nem találom meggyőzőnek. Egyrészt azzal érvel, hogy a *Világ* gondolatmenetét „valójában csak az követheti”, aki jól ismeri Dessewffy József *A Hitel című munka taglalatja* néven kiadott könyvét. (I. 8.) Ez már csak azért sem igazán elfogadható indok, mert a válogatásban szerepel a *Politikai programtörödékek*, amely a Kossuthal folytatott vita szerves része. Mi több, ez a rőpirat sokkal töredezettebb, kevésbé fogadható el egyetlen műként.

A másik megokolás szerint a *Világ*-ban „Széchenyi nagyrészt olyan kérdéseket boncol, amelyeket más (kiadványunkba bekerült) írásaiban [...] sok szempontból kiérleltebb előadásban” tárgyal. (I. 8.) Ez sem igazán szerencsés magyarázat, mert némely vonatkozásokban a *Világ* általánosabb, a kor politikai viszonyaitól inkább elvonatkoztatott formában képviseli Széchenyi értékrendjét. Egyetlen példaként hadd hivatkozzam a könyv elejének olyan megállapítására, melyet már más alkalommal is idéztem: „Az Isten nagy! Számptalan út vezérel hozzá, 's csak egyedül Ő látja keresztül belsónk tiszta vagy tisztátlan létét. Mi olly gyarlók, olly igen homályban látók 's botor-kázók, egymáshozzi türedelemnél józanabbat nem gyakorolhatunk, mert csak utóbb válik el, kinek volt több igaza, 's ha van kárhozatra méltó bűn, ítéletem szerint nincs nagyobb a' türedelmertlenségénél”. (*Világ*. Pest, Landerer, 1831. 54–55.)

A *Politikai programtörödékek* főként a kor történéseit érdekelheti, míg a *Világ* egy romantikus írónak helyenként

már-már bölcséleti igényű vallomása. Nem vitás, hogy Széchenyi elsősorban közéleti szereplő s politikai gondolkodó volt, de íróként is számon lehet tartani. Pályafutásának mérlegelésében az irodalmár nem lehet illetékes, de mégis szerencsésebb lett volna, ha a háromkötetes kiadvány szerkesztésekor irodalmár véleményét is meghallgatják. Annál is inkább lehet erre hivatkozni, mert a válogatás a „Magyar Remekírók” sorozatban jelent meg.

A szöveggondozók olyannyira fölényesen ismerik a magyar XIX. századot, hogy nem meglepő a sajtó alá rendezés és a jegyzetek gondossága. Legfőbb azt lehet szónvá tenni, hogy a három történesz nem egészen egyértelműsítette magában, milyen olvasónak is szánta a három kötetet. A nem szakavatott közönség könnyebben olvashatná a szövegeket, ha a rengeteg idegen nyelvű betét fordítása zárójelben követné az eredetit, és nem kellene állandóan a jegyzetekhez fordulnia. A jegyzetek és a szómagyarázatok elkülönítése sem igazán üdvös. Azért sem, mert a szómagyarázatoknál nincs feltüntetve, melyik idegen nyelvből származik az átvétel, s mikor van szó magyar tájnyelvi elemről.

A napló Jékely Zoltán fordította részleteit leszámítva a német nyelvű eredetik általában Györffy Miklós kiemelkedően szép átültetésében olvashatók. Az *Ein Blick* az egyedüli kivétel. Ebben az esetben K. Papp Miklós 1870-ben kiadott fordításának helyesbített változata szerepel a gyűjteményben. Eötvös József a tizenkilencedik század uralkodó eszméiről írott munkájának példája bizonyítja, mennyire nem szerencsés az ilyen „öszvér-megoldás”. Noha ezúttal nem találtam értelemzavaró félrefordítást, a korszerűsített változat nyelve szegényes. „E sorokat például mily szorongás, félelem és nehézségek között tesszük papírra.” (II. 630.) Az ilyenféle idegenes igehasználat

éppúgy zavaró, mint a „dacára” szó rendkívül sűrű ismételtetése olyan esetekben, amidőn a német szövegben a „trotz” helyett „sondem” szerepel, vagy egyáltalán nincs kötőszó, mert Széchenyi a mondattan s a szórend bonyolításával fejezi ki a szembeállítást. Íme, egy példa: „und endlich hochgeboren, wie er war, höher als die Meisten, starb, naemlich auf dem Galgen”. (Gr. Széchenyi István *Döblingi irodalmi hagyatéka*. Harmadik kötet. Bp., Magyar Történelmi Társulat, 1925. 241.) A magyar változat semmit sem ad vissza a Széchenyire olyannyira jellemző széttöredezett mondatfölelőépítésből: „Később e gróf magas születése dacára az akasztófán száradt meg”. (II. 633.) Az Önismerethez képest az *Ein Blick* magyar szövege jóformán élvezhetetlen, s ez a rossz fordításnak köszönhető.

A Széchenyi István válogatott művei harmadik kötetét pályakép zárja, „Széchenyiről röviden” címmel. Nem vagyok történész, így nem is vitatkozhatnék a benne foglaltakkal. Csupán annyit jegyezhetek meg, aligha eszményi megoldás három pályaszakaszról három szakember írását közölni. Az olvasó furcsállhatja az aránytalanságot: Gergely András 64, Spira György 16, Sashegyi Oszkár 44 lapon összegzi véleményét. A három szerző érezhetően másként értelmezi Széchenyi munkásságát, egymástól eltérő vonatkozási pontokat vesz figyelembe és nagyon különböző nyelven ír. Gergely András lép föl a legnagyobb igénnyel. Kísérletet tesz arra, hogy nemzetközi összefüggésrendszerbe helyezze Széchenyi tevékenységét. Ez az összehasonlító távlatú vizsgálódás erősen különbözik Spira Györgynek az 1848-as magyar forradalomra összpontosító eszmeifuttatásától.

A szélesebb távlat is okozza, hogy Gergely András voltaképp Széchenyi egész pályafutásáról is mérleget készít. Munkája kényszerűségből félbe-

hagyottnak látszik, némely minősítései (pl. haladó, illetve konzervatív) azért is maradnak a kelleténél kissé szokványosabbak és indokolatlanabbak, mert a kifejtésre már nem kerülhet sor, a másik két történész pedig nem az általa megkezdett gondolatsort folytatja. Sashegyi Oszkár a döblingi évekről készített beszámolójában óhatatlanul is visszautal az 1848 előtti időszakra, midőn a reformkorban készült művek későbbi kiadását említi, de a kétféle felfogás olykor ellentmond egymásnak. Gergely így zárja a *Hunnia* méltatását: „Az érvelés kevéssé meggyőző volta is hozzájárulhatott ahhoz, hogy művét végül is nem adta ki.” (III. 1249.) Sashegyi ezzel szemben így érvel: „A »Hunnia« a magyar hivatalos nyelv bevezetése érdekében íródott 1834–35-ben, de Széchenyi még be sem fejezte, amikor az 1836-i nyelvtörvény megjelenésével elvesztette aktualitását, s ezért ő elállt kiadásától.” (III. 1313.) A tájékozottak számára mindkét álláspont védhető, de a nem szakavatott olvasó ellentmondást láthat a két indoklás között, a *Hunnia* ismerői pedig még azt is megkérdézhetnék, vajon miért döntött a Döblingben tartózkodó Széchenyi úgy, hogy mégis kiadassa e munkáját. Nem feledkezik-e meg mindkét értelmező arról, hogy a könyvnek sokkal általánosabb érvénye is lehet, ha például azt a következtetést vesszük szemügyre, mely szerint „minden bármily kis körben s sötétben létező nemzetnek is megmaradása leg-

valódibb nyereség”? (*Hunnia*. Pest, Heckenast, 1858. 205.) A nyelvek különféleségéből a kultúra viszonylagosságára következtet Széchenyi. Noha korántsem igaz, hogy mindig következetesen ragaszkodott volna ehhez a fel fogáshoz, tagadhatatlan, hogy e jellegzetesen romantikus szemlélet fontos szerepet játszott munkásságában.

Nem egészen érthető tehát, miért is maradt ki a *Hunnia* a gyűjteményből, ha egyszer „Széchenyinek politikailag legmerészebb 1848 előtti írása” – mint Gergely András állítja. (III. 1248.) Tudomásom szerint ez a mű újabban csak reprint formában jelent meg, márpedig Török János „kihagyta a kézirat legmerészebb tételeit” – ahogyan Sashegyi Oszkár megjegyzi. (III. 1313.) Vajon nem lett volna-e indokoltabb inkább ezt a munkát közölni eredeti formájában, mint a *Javaslat a magyar közlekedési ügy rendezéséről* című hét fejezetes könyvet, amely ugyan Széchenyi szándékai szerint készült, de túlnyomórészt mások tollától származik és tele van a tervezett vasútvonalak irányainak pusztja felsorolásával, táblázatokkal, melyeknek bajosan van helye a „Magyar Remekírók” sorozatban.

A háromkötetes Széchenyi-válogatás szakszerűsége vitán felül áll. Legfőljebb azon érdemes eltűnődni, az életmű további részeiből mit, milyen közönség számára s milyen formában a legsürgetőbb feladat hozzáférhetővé tenni.

Szegedy-Maszák Mihály

PETŐFI-ADATTÁR III.

Gyűjtötte, s. a. r. és a jegyzeteket írta: Kiss József. Akadémiai Kiadó–Balassi Kiadó, Budapest, 323 l.

Sajnos a *Fontes ad historiam literariam Hungariae spectantes* 15. köteteként megjelent kiadványt sajtó alá rendezője, Kiss József már nem vehette a kezébe, nem rakhatta fel a könyvespolcra az

előző két kötet mellé. Pedig ezzel az utolsó darabbal vált teljessé az a nagyszabású vállalkozás, amelyre a kutató életéből huszonöt évet áldozott, és amelyhez az indító lökést Endrődi Sán-

dor gyűjtése, az 1911-ben napvilágot látott *Petőfi napjai a magyar irodalomban 1842–1849* adta. Kiss József trilógiájának első kötete, amely 1987-ben jelent meg, a *Petőfi az egykorú sajtóban és egyéb nyomtatott forrásokban* alcímet viseli, ugyanabban az évben következett utána a második darab, a *Petőfi a kortársi levelekben és naplókban*, amelynek anyagát Oltványi Ambrus gyűjtötte.

A szóbanforgó harmadik könyv, az 1992-es évszámmal jegyzett *Petőfi-okmányok*, Kiss József filológusi életművének koronája. „Legalább ez legyen teljes” – mondta kissé keserűen az elhatalmasodó betegség és a Petőfi halálával kapcsolatban makacsul újra születő szibériai legenda ellen folytatott, nagy-nagy türelmet igénylő küzdelem miatt félbehagyott kritikai kiadásra célzva.

Az Okmánytár bő hét íven Petőfi Sándor életének megőrződött kéziratok dokumentumait tartalmazza, azokat, amelyek korábban nem jelentek meg vagy hibás szöveggel jöttek ki. A Függelékben pedig a Petőfi család tagjainak anyakönyvi adatait találjuk.

A dokumentumok: anyakönyvi bejegyzések, iskolai iratok, katonáskodásának okmányai, társadalmi életének írásos lenyomatai – egyesületi jegyzőkönyvek, tagdíjlisták –, politikai szereplésének tanúsítványai – titkosrendőri jelentések, választmányi gyűlések jegyzőkönyvei stb. A Petőfi-életrajz talpkövei, hiszen csak az ezekből és a dátumozott művekből és levelekből nyert adatok elsőrendű hitelességűek. Természetesen dokumentumok a jövőben is kerülhetnek elő, sőt vannak, lehetnek olyanok, amelyek elkerülték a szerkesztő figyelmét. Vagy nehezen hozzáférhető, határon túli gyűjteményekben bújnak, elegendő itt a romániai levéltárakra utalnunk. Ezek felmutatása helyett a recenzens azt tartja elsődleges feladatának, hogy azzal a gazdag, sok újdonságot hozó anyaggal és

jegyzetekkel foglalkozzon, amellyel a szerző dolgozik. A jegyzetek nemcsak a dokumentumok küllemével és lelőhelyével foglalkoznak, hanem a korábbi szakirodalom megállapításaival konfrontálódva értelmezik a szóbanforgó írásokat és kijelölik helyüket az életrajzban. Ily módon ez a kötet a készülő Petőfi életrajz és az új kritikai kiadás egyik fontos forrása és támasza, minthogy mintegy százhusz Petőfi-műhöz szolgáltat adatokat.

Az Okmánytárból a Petőfi életrajz 1845 kora nyaráig terjedő szakaszához száz dokumentum tartozik és az 1848. márc. 15-től a haláláig tartó fejezethez kilencven. Az életút derekát mindössze negyven adat reprezentálja. Ez a kis áttekintés két dolgot mutat: 1. az ifjúkor van legjobban feltárva, Fekete Sándor életrajza is egyelőre eddig jutott, a legújabb kritikai kiadás 1. és 2. kötete is erre az időszakra (1844. augusztus vége) vonatkozó névumokat hozott a felszínre. 2. az utolsó életszakasz is meglehetősen ismert, tekintve hogy összefonódott a forradalom és a szabadságharc történetével. Az élet- és pályarajz törzse (1845 végétől 1848. március 15-ig, vagy esetleg az *Összes költemények* első megjelenéséig, 1847. március 15-ig) meglehetősen áttekintő. Nyilvánvaló, hogy a korábbi kutatói érdeklődés nyomán kerültek elő a homályból ezek a dokumentumok és amint a Petőfi-filológia az ismeretlenebb időszakhoz fordul, ott várható újabb adatok felszínre hozása. Az 1845-ös évből leginkább csak a felvidéki utazása során a különböző városok Magyar Társaságainak jegyzőkönyvi adatai szerepelnek, 1846-tól pedig elsősorban kémjelentések Petőfi ellenzéki hangulatú verseiről és viselkedéséről, az 1847-es esztendőtt pedig az Ellenzéki Köri tagság és tevékenység jellemzi. Ha majd a Petőfi-okmánytár dereka megvastagodik, érdeemes lesz egy 2. kiadást megjelentetni.

Ratzky Rita

FENYŐ ISTVÁN: VALÓSÁGÁBRÁZOLÁS ÉS ESZMÉNYÍTÉS

Irodalomkritikai gondolkodásunk fejlődése 1830–1842. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1990. 499 l.

Fenyő István új könyve folytatását képezi korábbi kritikátörténeti munkájának, *Az irodalom reszpublikájának* (Budapest, 1976), s azzal együtt a magyar irodalomkritikai gondolkodás negyedszázadát tekinti át, 1817-től 1842-ig. Arról a korszakról rajzol, összesen közel ezer lapon, részletgazdag, sokoldalú s szerves egészet alkotó, ám egyben új távlatokat is nyitó képet, amelyet, felfogása szerint, a nemzeti irodalom eszméje, a klasszicizáló romantika ízlése, továbbá a valóságábrázolás és az eszményítés igényének dichotómiája jellemez.

Jelen művének az egységes folyamaton belüli határkövet, 1830-at, távolról sem a szerzői önkény jelöli ki, és nem is a hatalmas, a részben mindmáig feltáratlan, vagy csak kevés figyelemre méltatott tényanyag arányos elrendezésének óhaja indokolja, hanem kritikátörténeti szempontból meghatározónak látszó jelenségek tárgyszerű mérlegeléséből következik. Ilyen mindenképp előtt a szerző által joggal felértékelt Szalay László valóban korszakos tanulmányának megjelenése, Bajza József és Toldy Ferenc kritikusi harcainak, „bajainak” megindulása, továbbá a francia romantika és a hegelianizmus hazai recepciójának kiteljesedése. De az időhatár meghúzása megfelel az irodalom egykorú önszemléletének is. Mind Kazinczy Gábor, mind pedig Toldy Ferenc, ez utóbbi már *Visszatekintés irodalmunkra 1830–6* című, programadóan szánt s a Figyelmezőben közzétett tanulmányában, nyomatékosan hangsúlyozta, hogy 1830-cal új korszak vette kezdetét irodalmunkban. S bár mind a „mozgalomliteratúra” fiataljai, mind pedig az Aurora-kör tagjai saját fellépésük jelentőségét is hangsúlyozva vetették fel e periodizációs kérdést, ennek

realitását a Világos után visszapillantó Erdélyi János is hitelesíti, lényegében Toldyt igazolva (aki, mint írja róla, „költészetünk fejlődésén 1830 körül köti meg a csombókot”), mikor erről kijelenti: „Hadd legyen az 1830-ik év megállapodási, azaz korszakot képező időpont”, hozzátéve: „Ha költészetünk története megállapodási pontot, helyesebben korszakot lát 1830-ik év körül, ez nem lehet más okból, mint a regényesnek a klasszikai fölé kerültéből.” (*Egy századnegyed a magyar szépirodalomból*)

Jogosultnak tartjuk tehát Fenyő István korszakanalízisének belső tagolását, még akkor is, ha az irodalomkritikai tendenciák, mint ő maga is jelzi, átívelnek e „csombók” felett, ahogy az itt behatóan elemzett törekvések is túlmutatnak a monográfia záróvonalának tekintett 1842-ik éven, mégsem tagadhatjuk Petőfi fellépésének vagy Erdélyi Kisfaludy Társaságban tartott, s a népiességet új lendülettel felruházó előadásának jelentőségét.

A vizsgálat korszakhatárainak kijelölése s ezeken belül az elemzett folyamatok értelmezése szorosan összefügg a szerző kutatási módszereivel. Fenyő István már korábbi könyvének előszavában tisztázta, hogy felfogása szerint a kritikátörténet nem azonos a kritika irodalmi műfajának történetével, s az irodalomtudomány historikumával sem esik egybe, hanem ennél tágabban értelmezendő: „a történeti feltételezett-ségek és adott társadalmi konstellációk alapján az *irodalom önszemléletének*, önértékelésének, önnön létéről, funkciójáról való eszmélkedésének feltárására törekszünk” – írta. (*Az irodalom reszpublikája*, 1976. 9.) Nem vonjuk kétségbe, hogy az irodalomkritikai gondolkodás történeti vizsgálatának feldá-

ta a fentiekől eltérő aspektusból. is megfogalmazhatók, a könyv kritikátörténeti összességét azonban mégis a szerző felfogásának fényében értékelhetjük legbehatóbban. A munka jelentős, s a további kutatást meghatározó eredményei is ezt parancsolják. S erre int Fenyő István tudósi mentalitása, tárgyához való viszonya is. A szerző ugyanis nem próbál kilépni önmagából, s nem akar jelenét feledve a múlt tájékozódási pontjaihoz visszavonulni, de nem is kéri számon a maga tudását, irodalomról alkotott felfogását az egykori szerzőkön. Ehelyett megvizsgálja a kor hazai kritikai elvrendszereit, rendszerezi a bírálói felfogásokat, s áttekinti az irodalmi gondolkodás egykorú fogalomkészletét.

Elemzései során olyan időszak képe bontakozik ki előttünk, amelyben a nemzeti irodalom eszménye kétségkívül megnövelte a nyelv művészetének presztízsét, ám korlátozta is annak autonómiáját. Igen pregnánsan megmutatkozik ez a kettősség dramaturgiai irodalmunk területén, melyet a könyv – fontosságának megfelelően – két nagylélegzetű fejezetben is tárgyal (V., VI. fejezet). Egyetértünk a szerzővel, hogy „voltaképp a dráma- és színpadértelmezés az a terep, ahol a liberális romantikán belül a különböző álláspontok először kijegecesednek” (482.). A dráma előtérbe nyomulását pedig kétségkívül nemcsak a francia romantika hatása és a hegeli eszmék elterjedése magyarázza, hanem a Pesti Magyar Színháznak a kor művészeti életében betöltött kimagasló szerepéből is következik. Itt azonban meg kell jegyeznünk, hogy Thalia magyar temploma az irodalomnak nem egy „addig fejlődésben elmaradott műnemét” állította előtérbe, ahogy a könyv 19. lapján olvashatjuk, hanem egy olyan formának adott további lendületet, mely az 1810-es években már fontos kérdéseket fogalmazott meg, s jelentős értékeket ho-

zott létre, ám mindezek ellenére a polgárosult irodalmi élet intézményeinek Katona József által felrótt hiánya akadályozta az állandó színházat nélkülöző drámaírókat a színmű Victor Hugo által kijelölt szerepének érvényesítésében.

Fenyő István kutatásai alapján immár világosan láthatjuk, hogy reformkori dramaturgiai irodalmunk számottevőbb eredményeket ért el, mint korábban vélni lehetett. Kimutatja többek között, hogy Kölcsey nyomán a vígjáték műfajáról fontos írások születtek, főként Stettner-Zádor György és Toldy Ferenc tollából, s felhívja a figyelmet olyan, eddig jobbára mellőzött szerzők érdemére, mint Kiss Iván vagy Nagy Elek. Rámutat továbbá, hogy nemcsak a dramaturgiai kérdésekkel rendszeresen foglalkozó Bajza József bírt színvonalas elméleti felkészültséggel, de Garay János *Dramaturgiai füzéré*t is igényes tájékozódás jellemzi. Csakhogy – éppen az állandó színház viszonylag kései kapunyitása folytán – a befogadói oldalon, beleértve a kezdeti lépéseit megtevő játékszíni gyakorlatot is, oly mérvű tájékoztatatlanság volt tapasztalható, mely a dráma társadalmi küldetését előtérbe helyező szerzőinket gondolataik papírra vetésekor erősen korlátozta. Szemléletesen tükrözi e körülményt az *Elméleti töredékek*, melyben Fenyő meggyőző érvelése szerint leginkább kiteljesedett az eszményítés és valóságábrázolás dichotómiája. Éppen ezért, következtetéseit elfogadva, megjegyezzük, hogy Vörösmartynak Victor Hugo korlátlan, illetve csupán a természet által korlátozott zseni-elvéhez való tartózkodó viszonyát részben írásának sajátos feltételei magyarázzák: oktató, felvilágosító szándékkal, egy éppen csak kibontakozó színházi élet viszonyai között fogalmazta meg nézeteit. Ezért is óv oly nyomatékosan az erkölcsi igazságszolgáltatás mellőzésétől, s tanácsol ismert kútfőkből merített tár-

gyat. A gondos kidolgozás számonkérése így nem okvetlenül ellentét a romantika „creatio”-elvével, mint ahogy a költői igazságszolgáltatás általános, s később is érvényben lévő kritikai normájának megkövetelése sem jelenti feltétlenül azt, hogy Vörösmarty eleve korlátozni kívánná a dráma társadalombíráló funkcióját, vagy hogy visszavonná a szenvedélyábrázolás szükségességéről írtakat.

Fenyő Istvánnak a reformkori színi kritikáról megfogalmazott elmélyült elemzése szemléletesen rávilágítanak arra, hogy a bíráló pozíciója, az olvasók felkészültségének kényszerű figyelembe vétele miként módosítja az előadott szövegre vonatkozó értékítéletet, miközben, ám a színpadi konvenciók kereteit feszegető drámákkal, mint Teleki László *Kegyence* vagy Czakó Zsigmond *Leonája*. Fenyő István jelzi azt is, hogy már a harmincas években kirajzolódtak azok a szemléletbeli korlátok, amelyek a következő évtizedben a színi hatás és a költői hatás vitájában, eltérő módon s mértékben ugyan, de mindkét oldalon megmutatkoztak.

Kétségtelen, hogy ezért hamarosan súlyos árat kellett fizetni, midőn közönségünk értetlenül s elképedve, felkészületlenül állt szemben az olyan jelentős, ám a színpadi konvenciók kereteit feszegető drámákkal, mint Teleki László *Kegyence* vagy Czakó Zsigmond *Leonája*. Fenyő István jelzi azt is, hogy már a harmincas években kirajzolódtak azok a szemléletbeli korlátok, amelyek a következő évtizedben a színi hatás és a költői hatás vitájában, eltérő módon s mértékben ugyan, de mindkét oldalon megmutatkoztak.

Erre az előrepillantásra az a sokoldalúan árnyalt portré jogosított fel bennünket, melyet a szerző a harmincas évek kritikai életének főszereplőjéről, Bajza Józsefről rajzolt, főként a Kritikai Lapok (III. fejezet) és a Figyelmező (VIII. fejezet) tükréből. Fejtegetései lényeges jegyekkel bővítik Bajza személyiségének s bírálói magatartásának eddig ismert képét. A szerző kimutatja, hogy mindvégig együtt élt benne a lélek szuverenitásának s az egyén közösségi elhivatottságának vágya, és az eredetiség igényéhez elválaszthatatlanul társult a „teóriátlanság” megvetése s az eszményítés elvárása. Most már azt is világosan látjuk, hogy Bajza, az időszéri kritika megteremtője, miközben győztesen megvívja tollharcait, s elvbarátaival szövetségben megszerzi az irodalmi élet kulcspozícióit, szemléletének s ízlésének belső ellentmondásai folytán mind aláaknázottabb terepre kényszerül. Ezért a Conversationslexikoni pör, a Pyrker-vita s a Horvát Istvánnal szemben kiküzdött siker kiváltja a fiatalabb nemzedék, jelesül Szalay és Eötvös ellenérzését. Eötvös *A kritikus apotheosisa* című írása, s különösen Szalay László *Jósika Miklós regényeiről* készített tanulmánya, mely három évvel *A román-költésről* megjelenése után egy amazénál korszerűbb regényelmélet alapján mondott ítéletet, élesen jelzik a kritikus normaváltást.

nul társult a „teóriátlanság” megvetése s az eszményítés elvárása. Most már azt is világosan látjuk, hogy Bajza, az időszéri kritika megteremtője, miközben győztesen megvívja tollharcait, s elvbarátaival szövetségben megszerzi az irodalmi élet kulcspozícióit, szemléletének s ízlésének belső ellentmondásai folytán mind aláaknázottabb terepre kényszerül. Ezért a Conversationslexikoni pör, a Pyrker-vita s a Horvát Istvánnal szemben kiküzdött siker kiváltja a fiatalabb nemzedék, jelesül Szalay és Eötvös ellenérzését. Eötvös *A kritikus apotheosisa* című írása, s különösen Szalay László *Jósika Miklós regényeiről* készített tanulmánya, mely három évvel *A román-költésről* megjelenése után egy amazénál korszerűbb regényelmélet alapján mondott ítéletet, élesen jelzik a kritikus normaváltást.

Fenyő elfogulatlanságát és tárgyyszerűségét nem korlátozza az a tény, hogy nézőpontja érezhetően ez utóbbi szerzőkhöz, a majdani centralistákhoz áll közel. Ezért is szentel külön fejezetet a fiatal Eötvös József irányzott programjának (X. fejezet), kiemelve *A bosszú* című dráma alkotójának szerepét Victor Hugo hazai recepciójában. Regényelméletünk kezdeteiről szólva (VII. fejezet) pedig igen tanulságosan elemzi *A Karthausi* kritikai fogadtatását, különös tekintettel Szemere Pál érte megnyilatkozására, majd felhívja a figyelmet Gondol Dániel *Regény és dráma párhuzamban* című tanulmányának újszerűségére.

Fenyő István többször is hangsúlyozza, hogy a korabeli kritika két új vezérelvének az irodalom társadalmi meghatározottsága és nagyvilág-távlat tekinthető. Ez utóbbi részletes bemutatására a könyv egyik legfontosabb, legtöbb újonnan feltárt, illetve korábban kevés figyelemre méltatott szöveget elemző s szintetizáló fejezetében kerül sor (IV. fejezet). Az anyagbőség azonban itt sem mossa el a fő tenden-

ciák élesen megrajzolt körvonalait. Hátározottan megmutatkozik tehát az az orientálódási készség, az új jelenségek iránti fogékonyság, mely korabeli irodalmi kritikánk élvonalát jellemezte. Nemcsak Toldy Ferencnek a kelet-európai irodalmak iránti tartós érdeklődésére gondolunk, hanem, mások mellett, a könyv szerzője által megokoltan nagyra becsült Szalay László sokoldalú tájékozódására is. Ennek bemutatása során Fenyő természetesen kiterjeszti figyelmét az Athenaeum és a Figyelmező 63 számmal jelzett cikkeire, hiszen ezt a jelet Szalay maga azonosította egyik levelében, sőt meggyőző érvekkel bizonyítja, hogy az utóbbi lap „Sz...ky. 5.” szignóval jegyzett szerzőjét is a *Státusférfiak és szónokok könyve* későbbi alkotójában kell keresnünk. E cikk azért is fontos, mert a tárgyául szolgáló Theodor Mügge, a liberális Zeitung für die elegante Welt munkatársa, érdekfeszítő cselekménybonyolítású és érzékeny pszichológiájú regények szerzőjeként vált ismertté hazánkban, időszerű volt tehát a cikkíró mértékadó tájékoztatása, annál is inkább, mivel Mügge *Toussaint* című regénye 1844–45-ben Jósika Miklós tolmácsolásában magyarul is megjelenik, nem sokkal a Figyelmező beszámolója után.

Fenyő azonban – életrajzi összefüggések, stílusjegyek és értékrendbeli tényezők alapján – Szalay Lászlónak tulajdonítja a Tudománytár és a Figyelmező névtelen cikksorozatait is, miáltal, ha a további kutatás nem hoz napvilágra ezzel ellenkező adatokat, felerősíti a szerző angol tájékozódásáról eddig is rendelkezésünkre álló ismeretek jelentőségét, s fontos vonásokkal járul hozzá egy majdani Szalay-portré elkészítéséhez. Az angol irodalom hazai recepciójával függ össze Tóth Lőrinc *Az angol irodalom kifejlésének vázlatja és Czuczor Gergely Szellemi mozgás Angliában, s annak haladása* című

dolgozatának bemutatása is, melyeket Fenyő megalapozottan sorol az újravelővasásra méltó írások közé. Az utóbbi például annak a Goldsmith-nek Poppeal szemben történő kiemelésével, akinek *The Vicar of Wakefield* című regénye 1855-ig három fordításban is megjelent idehaza, így 1831-ben Nagyenyeden Csorja Ferenc tollából (*A vékfildi pap*), tagadhatatlanul hozzájárult ahhoz az ízlésváltáshoz, mely az angol irodalom hazai befogadásán belül is lejátszódott.

Nyilván a könyv tématerületének körülhatárolása, s talán terjedelmi korlátok is magyarázzák, hogy a szerző nem tekint ki az imént vizsgált fejezet kapcsán fordításirodalmunk alakulására, így a fentebb jelzett összefüggésben nem említi például, hogy Thaisz András 1829-ben publikált *Ivanhoe*-fordítása után nem sokkal, 1843-ban két *Twist Olivér*-átültetés is megjelenik (Gál-szécsy Ödön és a más vonatkozásban méltatott Gondol Dániel tollából), előkészítve Sükey Károly tíz évvel később napvilágot látó *Hiúság vására*-tolmácsolását. Az olyan, jelen mű témájához csupán közvetve kapcsolódó adalékokra, mint Lukács Móric és Petrichevich Horváth Lázár Byron-fordításainak folyamatos megjelenése (ez utóbbi *Munkái*-nak 1842–43-ban napvilágot látott kilenc kötetének első három darabjában gyűjtötte össze ezen munkáit), csupán azért utalunk, mert megszületésükben bizonyára azon cikkeik is szerepet játszottak, melyeket Fenyő István körültekintően bemutat.

Könyvét, a már említett Eötvös-tanulmány mellett, a népiesség értelmezésének denokratizálódásáról (IX. fejezet) és Kazinczy Gábor „mozgalomliteratúra”-konceptiójának kialakulásáról (XI. fejezet) szóló fejtegetések zárják. Ezekben a szerző, mind az „Ifjú Magyarország” eszméit, mind pedig a népiesség történetében oly fontos mérföldkövet képező munkákat elemezve, mint amilyen például a Szakál Lajos-

nak tulajdonított pályamű, vagy első megjelent népköltészeti gyűjteményünk, Székács Lajos *Szerb népdalok és hősrögök* című műve, az adatok feltárása és összegezése mellett olyan hídfőállásokat is kialakít, amelyek jelentős mértékben megkönnyítik az 1842 utáni korszak kritikátörténeti analízisét.

Az eddigiekből talán kiderül, hogy – Dávidházi Péter *Hunyt mesterünk* (Budapest, 1992) című könyvének gondolatát idézve – a szerző nem mondott le

a helyreállító megismerés igényéről, s nem tért le az adekvát értelmezés, sőt értékelés eszményeihez ragaszkodó welleki útról. Kritikátörténeti szintézise azonban igazolja ezt a kitartást. A *Valóságábrázolás és eszményítés* című könyv, *Az irodalom republikáját* folytatva, a reformkor irodalomkritikai gondolkodásának sokoldalú bemutatásával a további kutatás mellőzhetetlen, és sok tekintetben nélkülözhetetlen tájékoztató pontja.

Nagy Imre

MADÁCH IMRE KÉZIRATAI ÉS LEVELEZÉSE. KATALÓGUS

Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum, 1992. 570 l. (Klasszikus magyar írók kéziratának és levelezésének katalógusai, 2)

Áldozatos kutatómunka, filozófusi lelkiismeretesség eredménye ez a kötet. Összeállítói – Andor Csaba és Leblancné Kelemen Mária – minden hozzáférhető Madách-autográfot összegyűjtöttek és példás precizitással regisztráltak, továbbá földolgozták a *Tragédia* szerzőjének küldött leveleket és az életrajzi dokumentumokat. A kutatás nem mindig leküzdhető nehézségei közül elég, ha a Madách-kéziratok gyakori datálatlanságára, a cenzúra beavatkozása miatti torzulásokra, a rajzok, képek tárgyának kétségeségére utalunk. A katalógus 1583 tételt tartalmaz. Hogy fél évszázad alatt mennyivel bővült a Madách-hagyaték, arra jó példa a „Levelezés” c. fejezet. Halász Gábor 1942-es összkiadásával egybevetve több mint 160-nal növekedett a Madách-levelek és több mint 80-nal a hozzá írott levelek száma, közülük jónéhány a legfrissebb levéltári kutatások során kerül elő; ez új perspektívákat tár az irodalomtörténeti Madách-kutatás elé is.

A hagyatékot az örökös, Madách Aladár gondosan kezelte, s nagyrészt az ő jóvoltából tanulmányozhatta Bérczy Károly, Gyulai Pál, a Palágyi-fivérek, Latkóczy Mihály családtörténet-

kutató és Morvay Győző. Az anyag 1913-ban került a Magyar Nemzeti Múzeumba. Ma a legtöbb kéziratot és más ide tartozó tárgyat az OSZK-ban és az MTA Kézirattárában őrzik, a maradék jócskán szétszóródott: lelőhelye szerint a katalógus anyaga tizennyolc közgyűjteményből és kilenc magángyűjtőtől került ki. Madáchcsal kapcsolatos anyag remélhető még a rozsnyói Püspöki Levéltárban, valamint az aradi és nagyvárad levéltárban.

A katalógus nyolc nagyobb fejezetre tagolódik: „Versek”; „Versíró füzetek, tartalomjegyzékek”; „Prózai írások”; „Színművek”; „Levelezés”; „Ajánlások”; „Feljegyzések”; „Dokumentumok”. A „Függelék” Madách Imre rajzainak és festményeinek jegyzékét tartalmazza (mintegy 68 tétel). Impozáns gyűjtemény, de korántsem hiánytalan: sok kéziratot elégettek, mások elkalldtak. Eltűntek pl. Madách szerelmes levelei; a hozzá írott levelek egészen az Arannyal való kapcsolatfelvételig; egy versciklus; és – ez a legnagyobb veszteség – a *Tragédia* három autográf változata közül az egyik. Másfelől a kollektív még gazdagodhat, a gyűjtőmunka nem fejeződött be. A „Bevezetés”

prognózisa szerint „a Madách-kéziratok körét leginkább a nyomtatványok gazdagíthatják: olyan könyvek, esetleg folyóiratok, amelyekben Madách Imre saját kezű bejegyzései találhatóak. De további adalékul szolgálhat-

nak a szerkesztők által egyáltalán nem kutatott területek is, elsősorban Madách Imre fényképei, amelyek hátlapjukon szintén „tartalmazhatnak ajánlást”.

Csűrös Miklós

KEMÉNY KATALIN: AZ EMBER, AKI ISMERTE SAJÁT NEVEIT

Budapest, Akadémiai Kiadó, 1990. 202 l. (Irodalomtörténeti füzetek, 120.)

A *Karnevál* refrénszerű helyzet-elemző beszélgetéseinek mindennemű kiegészítése igen komoly erőfeszítést igényel. Ez azonban esetünkben nem hiányzik. Kemény Katalin roppant igényességgel megírt tanulmánya segítségünkre siet, hogy kitérjünk a mű bejáratának 'ablakait', és behatoljunk a karneváli forgatag kellős közepébe.

A *Karnevál* V. részéről írtak kidomborítják a lényegi momentumot: a túlvilágjárás, amelynek során maszk és személy egymásról leválik. Az ember szembesül az önmagára vont ítélettel, de itt már a kilépés lehetősége csökken, a maszkbaragadottság függvénye, és még valamié: a kegyelemé.

A „Vallis Carnis” alfejezet a cím etimológiáját és eredetét tárgyalja. Hamvas ígéretéhez híven ötven évesen papírra veti művét, amelynek címe „a hús völgyét, a materializálódott létet, a lezuhanást mondja ki” (224.). Az aranykor elvesztésével, lét és élet kettéválásával együttjáró megkötöttség alól próbál felszabadítani a *Karnevál* tombolása. A karneváli tér és idő éppen ezért nem ismer korlátokat, az egész kerek világot, és az egész emberiséget idézi meg az ezredéveket magábaválasztó pillanat gyújtópontjában.

Az *Ördöngösök* mellett a cím másik lehetséges forrását, Schumann *Karnevál*-ját adja meg a szerző részben konkrét, részben általános zenei illúziókkal. Hangsúlyt kap a schumann melankólia fájdalmas szépsége, mint Hamvas érkezésének inspiráló zenei megjelenítője.

A szakadékba ereszkedés és a közben megtapasztalt „örökérvényű rend” (36.), a sablonok elvetése és a tradíció Hamvas alkotótevékenységének két alappillére. Az aranykort elhomályosító bűnbeesés, vagy Hamvas szavaival 'létrontás' történetében élünk, amelyről kétségbevonhatatlan tanítást az Evangélium ad.

A „Katasztrófa és Aranykor” alfejezet tovább bővíti az elmondottakat Empedoklész paradox életszemléletére, a katasztrófa igazi értelmére, a mindenséget átszövő kettősségre tett kitérésekkel.

A további fejtegetések témája a valóság-nem valóság kérdése, a 'teljes valószerűtlenség' mint valóság. A gondolatmenet néhol hézagos vonalvezetése újabb naplőidézetben ad fogódzót, amely szerint a *Karnevál* mint katasztrófa az evilág képe, a hazugság világáé, ahol az otthontalan ember már „csak mint megfigyelő tartózkodhat” (57.). A kiút a csak az Istenben el nem homályosuló éberség lehet.

A humorisztika – a *Karnevál* tudománya –, valamint a szeretetprincípium innen már csak egy lépés. A katasztrófát a humor teszi elviselhetőbbé, innen létjogosultsága, ám ez nem csupán nevetést jelent, hanem annál jóval többet: szemléletet, amely „felfogja a teremtő szeretetet” (74.).

A *Karnevál* korszerűségét taglaló esszében Kemény hangsúlyozza a Nietzsche-i hatást az 'örök visszatérés' és az V. rész kapcsolódását. Egy alfeje-

zet, „Találkozások” címmel a XIX. és XX. századi regényt hasonlítja össze.

A Vidal-elemző rész az egész *Karnevált* átszövő kettősség szükségszerűségét, a 'hermézi-nárciszi ikermotívum' szerepét domborítja ki, de éppoly releváns a regény három rétegének precíz kibontása is. A Hamvas *Regényelméleti fragmentumából* vett idézetek mindig medrébe terelik a néhol csapongó gondolatfűzést, amely ezúttal az eposz és a regény műfajelméleti kérdéseit boncolgatja.

Az „Idő nincs-én vagyok” fejezetben. A 'cirkuláris' és 'apokaliptikus' idő kettéválik: előbbi a Nietzsche-i örök visszatérés és a felejtés, utóbbi a Hamvas-i ítélet idősikjává. A *Karnevált* alámerülés az időből az időtlenbe, és egy újszerű idősrítmény kikristályosítása: a várakozásé. Ezzel szemben – olvassuk valamivel később – a modern regény legfőbb problémája az idő.

KONCSOL LÁSZLÓ: ÜTEMEZŐ

Kis könyv arról, hogy milyen lábakon jár, szalad, forog vagy ugrabugrál a vers. Budapest, Móra Kiadó, 1990. 231(6) l. (Zenit könyvek)

Mire jó a verstan? Talán ez a „tan” szócska a hibás? Amikor „tan”-anyagként kerülnek elő az idetartozó alapfogalmak, bizony elvont, magolós, száraz, érdektelen anyagnak számít legtöbbször a diákok számára. Koncsol kis könyve azt idézi fel, hogy mindahányan csecsemőkorunktól benne élünk, s élvezettel, ösztönösen érzékeljük, élvezzük is azokat a ritmusokat, amelyek egyúttal az emberiség őskorától léteznek; amelyek összekapcsolnak minket a természet hangjaival, mozgásaival, ritmikájával, de emberré válásunk évezredeivel is.

E kis könyvben a köznapi tapasztalat és a szárnyaló képzelet kalandos utazásának meglepő állomásaiént élhetjük végig a verselés egyes fogalmainak világát. Ismertebb és ismeretle-

A regényben előforduló nevek relatív beszédességéről szól a „Kimondhatatlan ember vagyok” (Kleist) című zárófejezet. A szerző a Nietzsche-i és a Kirkegaard-i identitáskereséshez hasonlítja Hamvasét, aki – mint a *Karnevált* állítása szerint Shakespeare – az egész emberiséget felvonultatja saját neve megtalálásáért.

„A kész mű nevem megtalálása”, idézi Hamvas többször is a szerző, amelynek értelme, hogy felismerem magam az Egyben, kívülről látom magam, tükörré válok. Hamvas Béla végző neve pedig már egy későbbi művének címében keresendő: az *Unitornis*-ban.

Előzetes kitételével ellentétben Kemeny Katalin tanulmányai világirodalmi viszonylatba helyezik a *Karnevált*, és körvonalazzák az egész Hamvas-opuson belüli helyét is.

Nyusztay Iván

nebb momentumokét egyaránt. Így például megtudjuk, hogy a jambus, a szökő, futó versláb, iramlása ellenére miként húzza fel a fél „verslábát”. Mitikus mesei eredete szerint hogy kapcsolódik neve Jambé sánta királylányhoz, majd a tavaszi termékenységünnepeken énekelt dalok ritmusához, gúnyoláshoz, csúfoláshoz. S hogy kerül nálunk például elsőként éppen az Ómagyar Mária siralom latinból átültetett magyar sorai közé. Tanúi lehetünk, miként vesződik e verslábbal Kazinczy, emlékirata vallomásai szerint, felidézhetjük eperjesi szerelméhez írott jambikus német költeményét, Berzsenyihez írott költői levelét, előfordulásának gyakori vegyes formáit. Az anapestusz múltját az ógörög harci indulók ütemétől kezdve kísérhetjük figyelem-

mel. Lehet, hogy Leonidász király háromszáz vitéze is ilyen léptekkel mentelt Thermopülé felé? – indítja meg a képzeletet Koncsol László. Türtaiosz spártai harci dalán túl Hélios-z-himnusz is feleleveníthetünk, s eltűnődhetünk a siratókban játszott szerepén, Sophoklés *Elektrájának* anapesztuszokban hangzó panaszán. Irodalmunk példatára különösen bőséges. Csokonai barátja, Földi János így búcsúztatja a „gyenge szülött”-et temetésén, s a jólismert *Szeptember végén* című versen kívül Arany *A tölgyek alattja* (nevezetes támadása, arra adott válasza), József Attila, Babits, Weöres jeles művei mind anapesztizálnak. Legutóbbiak (*Magyar etűdök közt*) Kodály-kompozícióit is ihlettek. Mint ahogy ékes zenei párhuzamként kínálkozik Bach Anna Magdaléna fűzetének egyik polonéz-ritmusa is. Azaz, az ismertebb fogalmak, verselemek eseteiben is új összefüggésekre hívja fel a figyelmet Koncsol László. A hexameternél a hajdan még táncként is előadott hősköltemények példája mellé saját hagyományaink hasonló vonulatát illeszti. Az ismerős

verslábakon, fogalmakon kívül megismertet az alig emlegetett verselési kifejezésekkel, jelenségekkel is. Ilyen például a „molosszus”, a dodonai jóshely hegyóriásai lakóinak egyik tánclépéséből származó versláb, amelyet magyarul „hentergő”-nek, „andalgó”-nak, (Arany „vánszorgó”-nak) neveznek. Koncsol könyve alapján a „verstan” eredendően túllép a „tan” keretein, illetve feltárja a mögötte, bennerejlő perspektívákat. Azt, hogy akár a hosszú-rövid szótagokat jelölő rajzok, vonalak maguk is milyen távoli és tágas távlatok, megtett utak sűrítményei, lenyomatai.

Koncsol László könyve nemcsak a verstan megkedveltetéséhez, játékos tanításához adhat segítséget – miközben szórakoztat –, széleskörű művelődéstörténeti tájékozódást is nyújt. Az adatszerű ismereteket érzékletessé teszi, felébreszti a fantáziát, az összefüggés keresését, önálló eligazodás képességét. Minden fejezetet egy-egy költemény zár le: szemléltet ezzel, összekapcsol napjainkkal, kreativitásra serkent.

Széles Klára

LYMBUS. MŰVELŐDÉSTÖRTÉNETI TÁR II–III.

Szerkeszti Monok István, Petneki Áron. Szeged JATE – Scriptum Kft. 1990–1991. II. köt. 224 l. III. köt. 198 l.

A *lymbus* azt a levéltári anyagot jelenti, amely a rendezés után mint „haszontalan” forgács megmarad. A magyar levéltárak 19. századi rendezői jó érzékkel többnyire azt tették *lymbus*ba, ami a művelődés- és irodalomtörténetek számára ma a legizgalmasabb – ez a szegedi forrásközlő fűzetek címének egyik értelmezési lehetősége. Ugyanakkor a szerzők számára is *lymbus*nak számítanak a közreadott források: többnyire akaratlanul, mellékesen talált dolgok, amelyek az íróasztalfiókban maradtak volna, ha nem jön Monok István és Petneki Áron, hogy kiad-

ja őket. Az eredmény egy régóta hiányolt és várt forrásközlő folyóirat, a néhai Magyar Történelmi Tár, illetve Történelmi Tár méltó utódja, amelyben remélhetőleg az utókor is talál még hasznosítható adatokat.

A második kötet tizenhárom adatközlést tartalmaz, nem sorolom fel mindegyiket, csupán kiemelek közülük néhányat. Rosdy Pál a magyar domonkos rendtartomány 1950-ben eltűnt levéltárának elenchusát adta közre. Jellegzetesen magyar műfaj ez: történelmileg egy karnyújtásnyi távolságra államosítás, agyúlövés stb. miatt ér-

tékes és pótolhatatlan történelmi források pusztultak el. Itt például a domonkosok (főként Kassára vonatkozó) anyaga, benne többek között az egykori kolostorokról készült képek gyűjteményével. Kiemelkedő jelentőségű Balázs Mihály, Monok István, Varga András és Tar Ibolya közös cikke, amely Baranyai Decsi Jánosnak egy ismeretlen beszédét adja közre, bevezetőjével is jelentősen gazdagítva a magyarországi késő humanizmus korszakáról alkotott képünket. A könyv Ács Pál két recenziójával zárul, amelyeket a *Peregrinatio Hungarorum* című (természetesen) szegedi füzet sorozat első két kötetéről írt.

A *Lymbus* harmadik kötete jóval kevesebb, csupán négy közleményt tartalmaz, de összességében az előzőhöz hasonló terjedelemben. Bodnár Éva a

bolognai Collegium Illyricum–Hungaricum 1591-es törvényeit adja közre a nak zágrábi kéziratából, Grüll Tib. Lackner Kristóf 1612-es beszédét köz Sopron város dicséretéről (eredetije az OSZK kéziratárában), P. Vásárhelyi Judit Johann Joachim von Rusdorf válogatott magyar vonatkozású leveleivel ismerteti meg minket az MTA Könyvtárának kéziratárából, míg Németh S. Katalin egy 1682-es, magyar vonatkozású heidelbergi lovagi játék szöveggönyvét adja közre a wolfenbütteli Herzog August Bibliothek nyomtatványa alapján.

A német nyelvű összefoglalókkal és névmutatókkal ellátott *Lymbusok* használata kétségen kívüli és az idő előrehaladtával egyre növekszik. Jó volna, ha évente több is megjelenne belőle!

Szabó András

Borsa Gedeon hetvenéves

Borsa Gedeon a hazai retrospektív bibliográfia és az egyetemes és magyarországi nyomdászattörténet kiváló szakértője. Módszeresen és elmélyülten végzett kutatásainak köszönhetően ismeretlen szövegekkel (pl. nyelvemlékek, vagy az 1560-ban megjelentetett első evangélikus énekeskönyv stb.), ismeretlen kiadásokkal vált gazdagabbá irodalomtörténet-írásunk. Nyomdatörténeti kutatásai új adalékokkal módosították az eddig kialakult Hess András-képet, s a betűtípus-kutatás korszerű módszerével számos új megállapítást tett a XVI–XVIII. századi tipográfusok munkásságáról. Az ő érdeme, hogy az Országos Széchényi Könyvtárban felnövekedett mellette egy olyan lelkes betűtípus-kutató gárda, amelynek tagjai szinte az összes, 1701 előtt működő nyomdánk típusait és díszeit kigyűjtötték és nyilvántartásba vették.

Az irodalom- és nyomdászattörténet mellett egyetlen más diszciplína régi századokkal foglalkozó komoly művelője sem nélkülözheti bibliográfiai munkásságának itthon és külföldön egyaránt szuperlatívuszokkal méltatott eredményeit: az *RMNy* eddig megjelent két kötetét, az irányításával készült Petrik-pótköteteket és az *RMK* III. pótlásait.

További munkájához kívánjuk a legjobbakat: egészséget, munkabírást és sok örömet. Isten éltesse sokáig!

P. Vásárhelyi Judit

Lukácsy Sándor hetvenéves

Huszonöt éve mesterem. Hogy ez milyen kemény kötelem, ezt pár éve megtudhatták azok a kollégák, akiknek az Irodalomtudományi Intézetben egy évig, az úgynevezett *Mesterkurzus* keretében stílusgyakorlatokat tartott, vagyis ízről ízre szétszedte szövegüket. Hogy ez milyen kiváltság, azt tudhatják azok a fiatalabb kollégák, akiket az Eötvös Kollégiumban vagy Szegeden tanított. A reformkor kutatójaként indult. Mindazt, amit leszűrt ennek a nemcsak irodalmilag, hanem erkölcsileg is aranykornak szőlejéből, összefoglalta egy katekizmus-szerű kis könyvben. *Nemzeti olvasókönyv* a címe, és betéve kéne tudni mindenkinek, aki Magyarországon közszereplésre vállalkozik. Manapság elsősorban, ha nem is kizárólag, a régi magyar irodalom kérdései izgatják. Midőn a 17., 18. századi egyházi szónokok elfeledett műveit sorra előszedte, és felfedezett így valósággal ismeretlen remekírókat, egyre inkább az *árnyékozás* retorikája vonta magára a figyelmét, vagyis az a módszer, amelyet az ókeresztény egyházatyák óta használ a prédikáció a maga szimbolikájának kiteljesítésére. Kölcsény-tanulmányai világítják meg leginkább azt a pontot, ahol összeér kutatásaiban a reformkor és a régi magyarság. Ez pedig a halált megvető sztoicizmus, a vanitatum vanitas világa. Hogy ez miért rokon Lukácsy karakterével, azt elég világosan feltárta néhány önéletrajzi jellegű nyilatkozatában vagy publicisztikájában. Nagyon sze-

retnők, hogy mielőbb kötetben is megjelenhessenek ezek is, akár az a négy-öt tanulmánykötete, amely évek óta hiába vár kiadásra. Előbb a kommunista kultúrpolitika akadályozta meg kinyomtatásukat, később a hagyományos könyvkiadók összeomlása. Két sarokpontra mutathatunk rá életéből, az Eötvös Kollégiumra és az 1956-os forradalomra. Még azt is megkockáztathatjuk, hogy az utóbbival való azonosulás és a hozzá való hűség szabadította fel benne újra az elsöben, vagyis a kollégiumban kapott igazi ösztönzéseket, amelyeket a kommunizmus pár rövid évre elhallgattatott. Azt csak igen nagy bizonytalansággal merem megkockáztatni, hogy van egy harmadik, állandó ihletforrása is: a csornai gyermekkor. Mivel azonban erről újabban elkezdett írni, csak óhajthatjuk, hogy ne csupán a prédikációs magyarság transzcendenciája iránt érzett előszeretetének gyermekkori gyökereit tárja fel, hanem ajándékozza meg az olvasókat teljes önéletrajzzal is.

Szörényi László

A kiadásért felel a Balassi Kiadó igazgatója

Szedte és tördelte a Balassi Kiadó

Budapest, 1993

Megjelent 10,5 A/5 ív terjedelemben

Nyomta a Jahn Ferenc Dél-pesti Kórház nyomdája

Felelős vezető: Zöldi Gyula

Munkaszám: 57/94

HU ISSN 0021-1486

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 219-98-632 pénzforgalmi jelzőszámra. Példányonként megvásárolható a Balassi Kiadó könyvesboltjában (1023 Budapest, Margit u. 1., tel.: 116-2885), továbbá az Akadémiai Kiadó *Stúdium* (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 118-5881) és *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 138-2440) könyvesboltjaiban.

Előfizetési díj egy évre: 660 Ft

Egy szám ára: 110 Ft

Külföldön terjeszti a a Balassi Kiadó

H-1389 Budapest, Postafiók 149.

SOMMAIRE

Vizkelety, A. Les épousailles du prince Béla, fils du roi Béla IV	571
Szilágyi, M.: La source d'une des notes de l'Uránia	585
Kádár, J.: <i>La tragédie de l'Homme, le Cain</i> de Byron et la philologie de l'œuvre de Madách	600
Szilasi, L.: Pressentiments (Le paradigme latent des déclarations vérifiables de la littérature de l'œuvre de Jókai)	621
Bulletin	
Bene, S.: Les frères Zrínyi à l'Académie des Inconnus (Carnaval de Venise)	650
Lakner, L.: L'interdépendance de la notion de la réalité, du roman et de la conception de l'art chez Aron Tamási	669
Documents	
Enyedi, S.: De l'histoire de la Société Hongroise pour la Défense de la Langue en Transylvanie (1798–1801)	679
Discussion	
Odorics, F.: Pas une notion vague...! (Alföldy, J.: <i>Irodalmi fogalomtár A–Z; Répertoire de notions littéraires A–Z.</i> Budapest, Tankönyvkiadó, 1992)	694
Textologie	
Gergye, L.: Sur l'édition critique en préparation des poèmes de Kazinczy	699
Revue	
A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1905–1945. Személyi rész 2. köt. L–Zs (Bibliographie de l'histoire de la littérature hongroise 1905–1945. Personnes Tome 2 L–Zs) (Péter, L.)	707
Gulyás, P.: Magyar írók élete és munkái (Új sorozat I. és VII. kötet) (La vie et les œuvres des écrivains hongrois ; Nouvelle série Tome I ^{er} et VII) (Németh, S. K.)	714
Ungarische Drucke und Hungarica 1480–1720 (Bitskey, I.)	716
Kovács, S. I.: Magyar utazási irodalom. 15–18. század (Littérature de voyage. 15 ^e –18 ^e siècles) (Gömöri, Gy.)	718
Komlövöszki, T.: A Balassi-vers karaktere (Le caractère de la poésie de Balassi) (Ótvös, P.)	721
Szántó (Arator) István: Confutatio Alcorani (1611) (Bitskey, I.)	728
A megváltozott hagyomány. Tanulmányok a XVIII. századról (La tradition changée. Etudes sur le XVIII ^e siècle) (Szilágyi, M.)	729
Csokonai Vitéz Mihály összes művei. Költemények 3. 1794–1796 (Űvres complètes de Mihály Csokonai Vitéz. Poésies 3. 1794–1796) (Kilián, I.)	735
Széchenyi István válogatott művei (Űvres choisies d'István Széchenyi) (Szegedy-Maszák, M.)	737
Petőfi adattár III. (Répertoire de Petőfi III) (Ratzky, R.)	740
Fenyő, I.: Valóságábrázolás és eszményítés. Irodalomkritikai gondolkodásunk fejlődése 1830–1842 (Représentation de la réalité et idéalisation. Evolution de notre pensée critique littéraire 1830–1842) (Nagy, I.)	742
Madách Imre kéziratái és levelezése. Katalógus (Manuscrits et correspondance d'Imre Madách. Catalogue) (Csűrös, M.)	746
Kemény, K.: Az ember, aki ismerte saját neveit (L'homme qui connaissait ses noms à lui) (Nyusztay, I.)	747
Koncsol, L.: Űtemező (Metteur en mesure) (Széles, K.)	748
Lymbus. Művelődéstörténeti tár II–III. (Rebuts. Répertoire d'histoire de la civilisation II–III) (Szabó, A.)	749
Chronique	
Gedeon Borsa a soixante-dix ans (P. Vásárhelyi, J.)	751
Sándor Lukácsy a soixante-dix ans (Szörényi, L.)	751

